

עבודת גמר בהיסטוריה

ירדן או פלסטיין

גורמים, מטרות ובחינת התוצאות
במלחמת האזרחים בירדן (1970-1971)

מגיש: יאיר רייכר

מנחה: ד"ר זכי שלום

תאריך הגשה: 31.12.2003

המלך חוסיין ויאסר ערפאת

תודות

זהו המקום להודות למספר אנשים אשר בלעדיהם לא הייתי כותב עבודה זו.

לד"ר זכי שלום, מהמרכז למורשת בן-גוריון, תודה רבה על העזרה הרבה שהגשת לי ועל הערותיך המועילות כמנחה העבודה.

לגברת עדנה בטאן, מהמכון למורשת בן-גוריון, תודה רבה על העזרה הרבה, הערות המועילות וההסברים שעזרו לי לכתוב את העבודה.

לגברת ישראלה ילון תודה מקרב לב על העריכה הלשונית.

לד"ר עודד בר, האחראי על כתיבת עבודת הגמר בתיכון לחינוך סביבתי, ולכל צוות ביה"ס תודה רבה על שאפשרתם לי לכתוב עבודה זו.

לעובדי ספריית המרכז למורשת בן-גוריון ולעובדי ספריית מדרשת בן-גוריון תודה רבה על כל העזרה שהגשתם לי.

למשפחתי וחברתי היקרים, תודה על התמיכה, הסבלנות והעזרה הרבה שהגשתם לי בכתיבת עבודה זו.

תוכן עניינים

5	1. מבוא
9	2. הממלכה האשמית הירדנית- עד 1967
9	2.1 ההיסטוריה של הממלכה
17	2.2 גבולות ומבנה גאוגרפי
18	2.3 אוכלוסיה
21	2.4 כלכלה
23	2.5 משטר ושלטון
25	2.6 הצבא ומערכת הביטחון
26	2.7 יחסי ירדן-ישראל
28	2.8 קובעי המדיניות בממלכת ירדן בשנים 1967-1973
33	2.9 סיכום
34	3. תולדותיה של התנועה הלאומית הפלסטינית ומצבה ב-1967
34	3.1 רקע היסטורי
39	3.2 אירגוני המחבלים הפלסטינים- שחברים באש"פ
44	3.3 אירגוני המחבלים הפלסטינים- שאינם חברים באש"פ
45	3.4 מבנה אש"פ
48	3.5 הכוח הצבאי של אירגוני המחבלים
49	3.6 אש"פ בזירה הערבית והבינלאומית
52	3.7 סיכום
53	4. יחסי החוץ של ירדן
54	4.1 ירדן והמעצמות
61	4.2 סיכום
62	4.3 ירדן במערכת היחסים הבין-ערבית
68	4.4 סיכום
70	5. מלחמת ששת הימים והשפעותיה על המצב בירדן
70	5.1 המצב בירדן לפני מלחמת ששת הימים
71	5.2 מלחמת ששת הימים בחזית הירדנית
72	5.3 השפעות המלחמה על המצב בירדן
79	5.4 סיכום

81	6. ההידרדרות – ירדן ואירגוני המחבלים 1968-1970
81	6.1 כשלון 'המהפכה העממית המזויינת'
81	6.2 'מדינה בתוך מדינה' – התחזקותם של אירגוני המחבלים
92	6.3 סיכום
94	7. סילוק המחבלים מירדן – ספטמבר 1970-יולי 1971
94	7.1 'ספטמבר השחור'
99	7.2 חיסולה של מדינת המחבלים – אוקטובר 1970-יולי 1971
106	7.3 סיכום
110	7. תוצאותיה והשלכותיה של הפעולה
110	8.1 תוצאות הפעולה
115	8.2 השפעות הפעולה
120	8.3 סיכום
123	9. סיכום ומסקנות
123	9.1 הגורמים לפעולה
126	9.2 הידרדרות המצב בירדן והפעולה עצמה
130	9.3 תוצאות הפעולה
132	9.4 סיכום
136	9.5 לסיום
137	10. ביבליוגרפיה
143	11. נספחים
143	11.1 מפת ירדן
144	11.2 אילן יוחסין: השושלת ההאשמית
145	11.3 תרשים: מבנה המשטר בירדן
146	11.4 האמנה הלאומית הפלסטינית
147	11.5 אירגוני המחבלים- נתונים כלליים
148	11.6 הסכם נובמבר 1968 בין ירדן לאירגוני המחבלים
149	11.7 מפת הקרבות בירדן

מבוא

במסגרת עבודת הגמר בהיסטוריה החלטתי לעסוק בנושא: היחסים בין ירדן לפלסטיניים – לפני, במהלך ואחרי 'ספטמבר השחור' (כשם כולל למלחמת האזרחים בירדן 1970-1971). העניין שלי לחקירת הנושא בא מתוך המציאות העכשווית במדינת ישראל. בשיח הישראלי שמנסה להתמודד עם 'השאלה הפלסטינית' יש קולות הטוענים שהדרך לפתרון הבעיה היא לנקוט מדיניות של 'יד קשה' כפי שנהג בהם חוסיין בשעתו. במידה וניתן ללמוד משהו מההיסטוריה ומתוך מודעות לנסיבות השונות מעניין, לדעתי, לבדוק האם מדיניותו של חוסיין אכן הצליחה ומה היו ההשפעות של מדיניותו של חוסיין לטווח הקצר ולטווח הארוך.

רקע תיאורטי שממנו צמחה שאלת המחקר:

לאחר שמדינת ישראל כבשה במלחמת ששת הימים ב-1967 את הגדה המערבית הקימו אירגוני הפלסטיניים את בסיסיהם בתוך שטחה של ממלכת ירדן. הפחד מהתגובות הישראליות לתקיפות של המחבלים ביחד עם החשש שהמחבלים ינצלו את הרוב הפלסטיני בירדן (60% מתושבי הממלכה היו פלסטיניים) לניסיון להפיל את השלטון המלוכני בהפיכה צבאית, גרמו למלך חוסיין להתחיל בנובמבר 1968 לנסות לפרק מנשקם - צבאית וחברתית - את הכוחות הפלסטיניים. לאחר שבמהלך 1969 ו-1970 התקיימו מדי פעם עימותים בין צבא ירדן לפלסטיניים, יצא חוסיין לפרק את המחבלים מנשקם וזאת לאחר מספר אירועים: ניסיון התנקשות בו ב-1.9.1970, הנחתת שני מטוסים חטופים בירדן ב-6.9 והכרזה של המחבלים על אירביד כשטח משוחרר - ב-16.9. הקרבות נפסקו ב-27.9 (הערכות מדברות על בין אלף ל-20 אלף הרוגים פלסטיניים) ובלחץ כלל ערבי חתמו הצדדים על הפסקת אש. לאחר מות נאצר נשיא מצרים - שהיה אחד מהלוחצים על חוסיין לחתום על הפסקת אש - יצא חוסיין למערכה המכרעת ובין נובמבר 1970 ליולי 1971 נערכו קרבות בין הצבא הירדני למחבלים שנסתיימו ביולי 1971 בגירוש רוב המחבלים מהממלכה.

אני מתכוון לחקור מה היו הגורמים שהובילו למאבק זה, כיצד הוא התרחש ומה היו תוצאותיו לטווח הקצר והארוך?.

שאלת המחקר:

עד כמה השיגה הפעולה הירדנית (בין השנים 1970-1971) את מטרותיה לטווח הקצר ולטווח הארוך? מתוך כך עולות מספר שאלות משנה: מה היו הסיבות לפעולה הירדנית נגד אירגוני המחבלים, מה היו מטרות הפעולה, האם מטרותיה הושגו ומה היו תוצאות הפעולה (השלכות) לטווח קצר וארוך?

הדרכים לבדיקת שאלת המחקר:

בעבודה אשתמש במקורות ראשוניים, בעיקר כתבות עיתונות מאותה תקופה. כמו כן אשתמש גם במקורות משניים, כדוגמת ספרים, מחקרים ומאמרים. תשובות לשאלות המשנה ירחיבו את הרקע ואת הבנתי את מורכבות השאלה. כך גם מתן תשובות לשאלות כגון, מה היה המצב בירדן לפני 'ספטמבר השחור' (היחסים בין שלטונות ירדן והארגונים הפלסטיניים), איך התנהלה הפעולה הירדנית (מה הם עשו, מה היו התגובות) ומה היו תוצאות הפעולה (לגבי המחבלים, לגבי המצב הפנימי בירדן, לגבי קשרי החוץ של ירדן). כל אלו, אני מקווה, יעזרו לי לגבש מסקנות ולענות על שאלת החקר.

סקירת המקורות

לא מצאתי מחקר מסודר בעברית על אירועי מלחמת האזרחים בירדן (1970-1971), שכולל פירוט על הגורמים למלחמה ועל תוצאותיה והשלכותיה, בראיה היסטורית. רוב המחקרים, שעוסקים במלחמה, נכתבו זמן קצר אחריה (המאוחר שבהם הוא מ-1979) ועוסקים בעיקר בסיבות המידיות לפרוץ הקרבות או בהתמודדות של ירדן עימם. בהקשר זה יש לציין את המחקרים של אוריאל דן, 'ישות ירדן במסיבות משתנות' ושל אשר ססר על 'האליטה העבר ירדנית וצ'פי אל-תל והמלחמה במחבלים', מאוניברסיטת ת"א, ואת המחקר של יוסף נבו, 'תקופת וצ'פי אל-תל בירדן: 1970-1971', מאוניברסיטת חיפה¹. יש מספר ספרים שעוסקים בנושא כחלק מעבודה כוללת ומאירים פרט מסויים. כאלה הם 'בין ירדן לפלסטין' של אשר ססר שהיה לי לעזר רב, מכיוון שהוא מפרט על המלחמה וההדרדרות אליה מהזווית הירדנית (דרך הביורגריה של וצ'פי אל-תל, רה"מ הירדני מאוקטובר 1970), ספר נוסף כזה הוא ספרו של משה ז"ק, 'חוסין עושה שלום', שמפרט על המלחמה מהזווית של יחסי ישראל ירדן וספרו של אבו איאד, 'ללא מולדת - שיחות עם אריק רולו', שמתאר את המלחמה מהזווית הירדנית². על אירגוני המחבלים קיימים ספרים רבים בעברית, אך הבעיה היא שרובם עוברים בחטף או לא נוגעים כלל במלחמת האזרחים בירדן, כדוגמת ספרם המצויין של יובל ארנון-אוחנה ואריה יודפת, 'אש"פ - דיוקנו של אירגון', שמקדיש רק שלושה עמודים למלחמה בירדן³. בנוסף קיימים

¹ - דן, אוריאל, "ישות ירדן" בנסיבות משתנות, סקירות, מכון שילוח, אוניברסיטת ת"א, ת"א, אוגוסט 1974. - ססר, אשר, 'האליטה העבר ירדנית, וצ'פי אל-תל והמלחמה במחבלים', סקירות, מכון שילוח, אוניברסיטת ת"א, ת"א, אוגוסט 1974. - נבו, יוסף, 'נסיבות לכינונה של ישות ירדנית', אוניברסיטת חיפה, אוניברסיטת חיפה, פברואר 1979.

² - ססר, אשר, בין ירדן לפלסטין - ביורגריה פוליטית של וצ'פי אל תל, סדרת קו ירוק, מכון שילוח-אוניברסיטת ת"א והקיבוץ המאוחד, ת"א, 1983. - אבו איאד, ללא מולדת - שיחות עם אריק רולו, מפרש-הוצאה לאור, ירושלים, 1983. - ז"ק, משה, חוסין עושה שלום - שלושים שנה ועוד שנה בדרך אל השלום, מרכז בס"א ללימודים אסטרטגים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, 1996.

³ ארנון-אוחנה, יובל, יודפת, אריה, אש"פ - דיוקנו של ארגון, ספריית מעריב, ת"א, 1985.

ספרים כלליים שהיו לי לעזר רב, כדוגמת פירסומי מרכז ההסברה ('ירדן' של אשר ססר ו'אש"פ' של נסים קטרי ומשה שוורצבוים), 'לקסיקון המזה"ת' של יעקב שמעוני שכולל מידע בעל ערך רב ו'לקסיקון אש"פ' של גיא בכור⁴. השתמשתי גם במאמרים וספרים שאינם עוסקים במישרין בנושא העבודה, אך תורמים להבנתו של הנושא, וכאלה ישנם רבים בעברית (חומר על הסכסוך הישראלי-ערבי ועל מדינות ערב), כדוגמת, 'אחדות בתוך פירוד' של אברהם סלע, שמביא מידע חיוני על ועידות הפסגה של העולם הערבי, 'ברה"מ והמזה"ת' של אריה יודפת, שמפרט על יחסי ירדן וברה"מ ו'אופציה ירדנית' של דן שיפטן, שסוקר את יחסי ירדן, הפלסטיניים וישראל⁵. מבחינת מקורות ראשוניים המצב בעברית הוא טוב. בהקשר זה יש לציין את מאמרו של אהוד יערי על מלחמת האזרחים בירדן שפורסמו בעיתון 'דבר' ואת ספרו המרתק 'פתח', שעוזר מאוד בהבנת הנושא, למרות שהוא נכתב לפני מלחמת האזרחים בירדן⁶. מבחינת חומר באנגלית המצב יותר טוב, בעיקר מכיוון שהוצאו מספר ספרים שסוקרים את ההיסטוריה של ירדן, אך מגבלות השפה מקשות כמובן⁷. עוד על הספרים שבהם השתמשתי בעבודה זו ראו בביבליוגרפיה.

ראשי פרקים:

- 1) רקע כללי על הממלכה הירדנית ההאשמית עד 1967 - בפרק זה אתאר את הממלכה הירדנית (סקירה היסטורית, מבנה המשטר, הכלכלה, הצבא וכדומה). תיאור זה יוסיף להבנת האירועים שהובילו למלחמת האזרחים בירדן.
- 2) תולדותיה של התנועה הלאומית הפלסטינית ועלייתה בירדן עד 1967 - בפרק זה אתן סקירה של התנועה הלאומית הפלסטינית, ההיסטוריה שלה, מרכיביה, האידיאולוגיה שלה, כוחה הצבאי והפוליטי וכדומה. רקע זה יתרום להבנת פעולותיה בירדן שהובילו למלחמת האזרחים בירדן.
- 3) יחסי החוץ של ירדן - בפרק זה אני אסקור את יחסי ירדן והמעצמות הגדולות ואת יחסי ירדן ומדינות ערב. פרק זה יועיל להבנת התנהגותם של המעצמות ושל מדינות ערב לנוכח הדרדרות המצב בירדן.

⁴ - קטרי, נסים, שוורצבוים, משה, אש"פ, (ערך: חיים אופז), דע המזה"ת, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1992. - ססר, אשר, ירדן, (ערך: אופז, חיים), דע המזה"ת, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1993. - שמעוני, יעקב, לקסיקון פוליטי של העולם הערבי, כתר, 1988, תל אביב. - בכור, גיא, לקסיקון אש"פ, יערי: צבי אל פלג, משרד הביטחון, 1991.

⁵ - שיפטן, דן, אופציה ירדנית-ישראל, ירדן והפלסטיניים, הוצאת יד טבנקין - הקיבוץ המאוחד, 1986. - סלע, אברהם, אחדות בתוך פירוד במערכת הבינערבית, ועידות הפסגה הערביות, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1983. - יודפת, ד"ר אריה, ברה"מ והמזה"ת, משרד הבטחון, ת"א, 1973.

⁶ - יערי, אהוד, 'המזרח הפרוע', דבר השבוע מס' 38, עמ' 6, 18.9.70. - יערי, אהוד, 'מלחמת העצבים שמאחורי מלחמת האזרחים', דבר השבוע מס' 39, עמ' 5, 25.9.70. - יערי, אהוד, 'פתח', ליון אפשטיין, ת"א, 1970.

⁷ Bailey, Clinton, JORDENS PALESTINIAN CHALLENGE 1948-1983, The Leonard Davis Institute For International Relations, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, 1984.

(4) מלחמת ששת הימים והשפעותיה על היחסים בין ירדן והפלסטיניים- מלחמת ששת הימים היוותה קו שבר בעולם הערבי. בפרק זה אבדוק את השפעת המלחמה על הירדנים, על הפלסטיניים ועל היחסים ביניהם. סקירה זו תועיל להבנת הגורמים שהובילו למלחמת האזרחים בירדן.

(5) הדרדרות המצב בירדן- בפרק זה אני מתכוון להראות, דרך סיכום השתלשלות האירועים שהתרחשו בירדן בשנים 1968-1970, את הסיבות שגרמו בשטח לפרוץ מלחמת האזרחים בירדן בספטמבר 1970.

(6) הפעולה הירדנית ('ספטמבר השחור')- בפרק זה אבדוק מה עשו הירדנים ומה הייתה תגובות הארגונים הפלסטיניים (השתלשלות האירועים), מה היו מטרות הפעולה ומה היו התגובות בעולם בכלל, בעולם הערבי בפרט ובירדן עצמה - בזמן הפעולה.

(7) תוצאות הפעולה- בפרק זה אבדוק בשלב א' את השאלה, האם הפעולה השיגה את מטרותיה, מה היו השלכותיה על אירגוני המחבלים, השלכותיה על המצב הפנימי בירדן ועל קשרי החוץ של ירדן בטווח הקצר. בשלב ב' אבדוק מה היו תוצאות הפעולה לטווח הארוך.

(8) סיכום ומסקנות ומענה על שאלת החקר- בפרק זה אני אסכם את המחקר, אסיק מסקנות ואענה על שאלת החקר.

היפותזה: הנחת המחקר לעבודה זאת היא שהירדנים פעלו כפי שפעלו מכיוון שאירגוני המחבלים הפלסטיניים איימו על השלטון הירדני, והמלך שרצה לשמור על המבנה הקיים של הממלכה חייב היה לפעול כך. לטווח הקצר ניתן להניח שמטרות הפעולה הושגו והמחבלים סולקו מהמדינה והשפעתם ירדה. לטווח הארוך ניתן להניח שהתסיסה בקרב ארגוני המחבלים גדלה ומצאה ביטוי אחר.

הערה חשובה: את שמות האישים הערביים בעבודה זו בחרתי, בשביל נוחיות הכתיבה לכתוב בשתי צורות. אחת- אישים שהתפרסמו בישראל ושמותיהם ידועים עד היום לציבור הרחב כתבתי על פי התעתיק בעיתונות הישראלית ולא לפי כללי התעתיק (ולכן חוסיין ולא חסין). דרך שנייה- אישים שלא התפרסמו בישראל או ששמותיהם כבר לא ידועים כיום לציבור הרחב, כתבתי או לפי כללי התעתיק, ואם לא מצאתי את שמותיהם בערבית, כתבתי את שמותיהם לפי איך שהם מופיעים במחקרים ובספרים. לגבי שמות של מקומות ידועים בארצות ערב כתבתי את שמם, שוב לצורך נוחיות הקריאה, על פי התעתיק הידוע בציבור בישראל ולצורך זה השתמשתי באטלס אנציקלופדי של העולם של אורן נהרי⁸ (ולכן אירביד ולא ארבד), מקומות שאינם ידועים כתבתי לפי הכתיב הנפוץ בעבודות.

⁸ אטלס אנציקלופדי של העולם, (עורך: אורן נהרי), מפה, 2001.

פרק ראשון: הממלכה האשמית הירדנית- עד 1967

הממלכה ההאשמית הירדנית הוקמה כיישום פוליטי משנת 1921, למרות שכפי שיוכח בהמשך, היא הוקמה מלכתחילה באופן מלאכותי (ללא בסיס לקיום כמדינה). כפי שנראה, גבולותיה הותוו באופן שרירותי ללא אחידות גאוגרפית או לאומית, ללא רציפות היסטורית ובלא יכולת קיום כלכלית. בפרק זה אני מתכוון להראות דרך סקירת ההיסטוריה של הממלכה, התנאים הסביבתיים בירדן, מבנה צבא ירדן, מבנה המשטר, הכלכלה, היחסים עם ישראל ותיואר של קובעי המדיניות בירדן, את השורשים של הבעיות בין ירדן לפלסטינים ואת המבנה של דרך קבלת ההחלטות הירדנית שהובילו למלחמת האזרחים ב-1970.

ההיסטוריה של הממלכה⁹

בחלק זה אני מתכוון להראות שברור ובדיקת ההסטוריה של ממלכת ירדן חשובים להבנת שאלת המחקר המרכזית – היחסים בין ירדן לפלסטינים לפני, אחרי ובמהלך 'ספטמבר השחור'. הנחת המחקר בעבודה זאת בכלל ובפרק זה בפרט היא ששורשי השאלה נמצאים בהבנת צורת השלטון ובהבנת מערכת היחסים בין השלטון לבין הפלסטינים מאז שנות העשרים ועד היום.

במדינה בעלת צורת שלטון שלא השתנתה מאז 1921 ושיש לה בעיה מרכזית שלא השתנתה מאז 1950 (מאז סיפחה ירדן את הגדה המערבית על מאות אלפי הפלסטינים שבה, ונוצר ע"י כך רוב פלסטיני בירדן), כפי שנראה בהמשך, יש אולי אפשרות ללמוד מההיסטוריה, ויש אפשרות, ואף חובה, לאתר את שורשי הבעיה. מכיוון שדרך ההתמודדות של ירדן עם הבעיה המרכזית שלה חוזרת לאורך השנים בשנויי צורה קלים, יש חשיבות רבה להבנת העבר של הממלכה לפני שניגשים לסקור את ההווה, מכיוון שבעבר נמצא המפתח לבעיה וגם הדרכים (שהשלטון ינקוט) להתמודדות איתה.

ממלכת ירדן ניתנה ע"י הבריטים לעבדאללה לבית האשם בשנת 1921 כאמירות עבר הירדן, כפיצוי על נפילת בית האשם בדמשק ביולי 1920¹⁰. האמירות היתה

⁹ הסקירה מבוססת על: דן, אוריאל, 'אמירות עבר הירדן', סקירות, עמ' 1-12, יולי 1967, ת"א (להלן: א. דן, אמירות, עמ' 1-12).

- שמעוני, יעקב, לקסיקון פוליטי של העולם הערבי, ירדן, עמ' 146-152, כתר, 1988, תל אביב (להלן: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 146-154).

- סור, אשר, 'ירדן דע המזה"ת', (ערך: חיים, אופז), עמ' 16-18, מרכז ההסברה משרד החינוך, ירושלים, 1993 (להלן: א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 16-18).

מלכתחילה מעין נסיכות חסות בריטית, כשהבריטים שולטים בצבא (הקצונה הבכירה בו בריטית¹¹), בענייני חוץ ומספקים סיוע כספי רב, ואילו עבדאללה שולט בענייני פנים ולידו מכהן נציג בריטי בכיר שמפקח עליו.

האמיר שלט בעזרת ממשלה ('מועצת יועצים' – רובם ככולם גולים מסוריה או יידיים של האמיר עוד מחג'אז) ובלחץ הבריטים גם פורסמה בשנת 1928 חוקה לממלכה. בשנת 1928 נחתם הסכם עם בריטניה שהכפיף את הצבא וכל הענייני הפיננסים של הממלכה (תקציב, הוצאות, הכנסות) לבריטניה. בית הנבחרים הראשון נבחר בבחירות כלליות בשנת 1929. לאמיר היתה אפשרות לפזר את הממשלה ובית הנבחרים מתי שרצה (והוא אכן עשה זאת), אך לבית הנבחרים לא היתה אפשרות מקבילה. מצב זה לא השתנה בצורה מהותית עד קבלת העצמאות בשנת 1946 והפיכתה של האמירות לממלכה האשמית הירדנית.

עם תום מלחמת העולם השנייה החליטה בריטניה לנתק סופית את הקשר בין המנדט על ארץ ישראל, למנדט על עבר הירדן, ולהפוך את מעמדה של עבר הירדן ממעמד של ארץ חסות למעמד של מדינה עצמאית (לפחות על הנייר). למרות קבלת העצמאות נשארה ירדן כפופה לבריטניה מכיוון שגם הצבא וגם התקציב של הממלכה היו תלויים בבריטים.

המלך עבדאללה ניסה, למרות הקשר עם בריטניה לתת לממלכתו צביון ריבוני יותר ולהפגין מידה של אי תלות בבריטים. עבדאללה נטל לעצמו את התואר מלך במקום אמיר, וממלכת ירדן החלה לקיים יחסי חוץ עצמאיים ולהקים נציגויות דיפלומטיות. ירדן הצטרפה לליגה הערבית כבר ב- 1945 (ירדן היתה בין החברות המייסדות של הליגה). בשנת 1947 הוענקה לירדן חוקה חדשה, לפיה הורחבו במקצת הסמכויות של מוסדות היצוג הנבחרים והוקמו שני בתי הפרלמנט.

כבר ב-1946 ניהל עבדאללה שיחות סודיות עם ההנהגה הציונית כדי למצוא פתרון של שלום לבעיית ארץ ישראל. הוא צידד באוטונומיה יהודית בחלק של הארץ תחת מלכותו, אבל בחשאי קיבל את חלוקת הארץ ועצמאות יהודית מלאה והסכים שלא להפריע לכינון מדינה יהודית – תמורת תמיכה יהודית בתוכניתו להשתלט על החלק

¹⁰ בית האשם, שממנו באים המלכים של ממלכת ירדן, היא משפחה מפורסמת וחשובה באיסלאם שצאצאיה מיחסים לעצמם קרבה לנביא מוחמד. הם מקונים שריפים ואחד מבני המשפחה היה תמיד השריף (שליט) של מכה. ב-1916, השריף חוסיין אבן עלי (1852-1931) פתח, לאחר שקיבל הבטחה מהבריטים לכינון ממלכה ערבית מאוחדת בראשותו (הוא קיבל הבטחה זאת בחילופי איגרות עם סר הנרי-מקמהון), ב'מרד ערבי' כנגד האימפריה העות'מאנית, בנו פייצל כבש את דמשק וסייע לבריטים לכבוש את כל המזה"ת. אחרי המלחמה, בשנת 1920, הפילו הצרפתים את ממלכתו של פייצל, והבריטים, שלא מנעו זאת, נתנו לו כמתנת פיוס את עיראק, ולאחיו, עבדאללה, את עבר-הירדן. לאחר מכן, ב-1925, גורשו ההאשמים מחג'אז ממלכתם ע"י בית אבן סעוד, שליטי סעודיה, ולכן היה קרע היסטורי בין סעודיה לירדן. אילן יוחסין של המשפחה ההאשמית ראו בנספח בעמ' 144.

¹¹ ראו הרחבה בחלק על הצבא בפרק זה, בעמ' 25.

הערבי, או לפחות לא להתנגד לה¹², בכך נוצר היסוד לקשרים המיוחדים בין ישראל לממלכת ירדן.

חלומה הגדול של עבדאללה היה ליצור את 'סוריה רבתי', כלומר איחוד של ירדן, ארץ ישראל, סוריה ולבנון, ולשלוט בה. בשלב שני ביקש לאחד את 'הסהר הפורה' ע"י יצירת פדרציה בין 'סוריה רבתי' לעירק. הרעיון לא יצא כמובן מעולם אל הפועל אך רעיון זה המשיך לכנן בלבבותיהם של עבדאללה ואף חוסיין אחריו, והשפיע על המדיניות שנקטו (כמו למשל, על סיפוח הגדה המערבית ב-1950).

ההשתלטות של ירדן על הגדה המערבית ב-1948 וסיפוחה ב-1950 שינו את הממלכה בכך שהפכו אותה מממלכה שקטה וקטנה למדינה מורכבת ותוססת, בעלת אוכלוסייה ששני שליש ממנה היו פלסטינאים¹³, שנשאו עמם את חווית התבוסה של 1948, על כל המרירות והרדיקליזם הפוליטי שנבעו מכך¹⁴. משעה שהשתלטו הירדנים על הגדה המערבית היו היחסים בין המשטר לבין האוכלוסייה הפלסטינית רצופים קשיים ועימותים פוליטיים ששיאם ברציחתו של המלך עבדאללה ע"י פלסטיני בשנת 1951.

בנו הבכור של עבדאללה, טלאל, ירש את הכתר (שמועות על מזימה מצד הבן הצעיר נאיף לתפוש את השלטון לא התאמתו). בינואר 1952 נתן טלאל את הסכמתו לחוקה חדשה, על פיה אחראית הממשלה בפני הפרלמנט. נדרש רוב של שני שליש להפילה (רוב זה שונה לרוב פשוט ב-1954). המלך טלאל נקט גם מדיניות חוץ חדשה. הוא שאף להתפייסות עם מצרים וסוריה והצטרף לאמנה הערבית לביטחון הקיבוצי שנחתמה ב-1950. אולם באוגוסט 1952 התגלה שטלאל הוא חולה נפש¹⁵. הוא אושפז והפרלמנט הכריז שהוא בלתי כשיר למלוך והדיח אותו. בנו חוסיין הוכתר כמלך במאי 1953 (אחרי שעוצרים משלו במקומו עד הגיעו לגיל 18).

מלכה השלישי של הממלכה הירדנית, המלך חוסיין, נאלץ להמשיך ולהתמודד עם אופוזיציה שלחצה להשתחרר מהר ככל האפשר מהתלות הכספית והמדינית בבריטניה ולשפר את היחסים עם מצרים וסוריה. הפליטים הפלסטינאים, שירדן העניקה להם אזרחות מלאה – היחידה מבין מדינות ערב שעשתה זאת – החריפו את התסיסה הפוליטית. הקשיים במדיניות החוץ גברו כשהחמירה המלחמה הקרה

¹² על מגעי עבדאללה עם ראשי הציונות ראו: רן, ירון, שורשי האופציה הירדנית, ציטרין, ת"א, 1991.

¹³ נתונים על מספר הפלסטיניים שעברו לירדן אחרי מלחמת העצמאות, בין 1948 ל-1967 ואחרי מלחמת

ששת הימים ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 148. - א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 9-10.

¹⁴ כפי שנראה בהמשך, האוכלוסייה הפלסטינית שהגיעה לממלכת ירדן מהגדה המערבית היתה רגילה למערכת פוליטית חופשית בהרבה מאשר בממלכת ירדן. דבר זה יצר הרבה מרידות וניסיונות לשינוי שבאו מאוכלוסייה זו.

¹⁵ לפרטים על פרשה זאת ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 149.

בין המעצמות¹⁶. כשביקר ראש המטה הכללי הבריטי בעמאן בדצמבר 1955 פשטו שמועות שהוא שכנע את הממשלה להצטרף ל'ברית בגדאד' שנחתמה בפברואר 1955 בין טורקיה לעירק כגרעין של חוזה הגנה אזורית בהשראת ארה"ב. ברחבי ירדן פרצו הפגנות אלימות נגד הצטרפות זו, הממשלה בראשות הזאע אל-מג'אלי נאלצה להתפטר, והממשלה החדשה הודיעה שהיא לא תצטרף לברית. במרס 1956 פיטר המלך את הרמטכ"ל הבריטי של הלגיון הערבי, ליוטננט גנרל גלב, שבעיני לאומנים ערביים רבים סימל את השליטה הבריטית האימפריאליסטית בממלכת ירדן.

באוקטובר 1956 ניצחו בבחירות לפרלמנט לראשונה מפלגות לאומניות-שמאלניות, ומנהיג 'המפלגה הסוציאליסטית הלאומית' סולימאן אל-נאבולסי, ממוצא פלסטיני, היה לראש הממשלה. באותו חודש הצטרפה ירדן לברית הצבאית של מצרים, סוריה וערב הסעודית ולפיקוד הצבאי המשותף שמצרים וסוריה ביקשו לכונן.

בימי מלחמת סיני (אוקטובר-נובמבר 1956) הרשתה ירדן לכוחות סעודים, עירקים וסורים לתפוש עמדות בשטחה (הם פונו בתום המשבר). בינואר 1957 הסכימו מצרים, סוריה וערב הסעודית להעניק לירדן סיוע שנתי של 12.5 מיליון ליש"ט למימון צבאה והוצאותיה הצבאיות, כדי שתוכל לבטל את החוזה שלה עם בריטניה. החוזה בוטל במרס 1957 ועד יולי הוצאו מירדן כל הכוחות הבריטים. במרס-אפריל 1957 החליטה הממשלה לכונן יחסים דיפלומטיים עם ברה"מ ולקבל סיוע סוביטי – צעד שנחשב אז כמהפכני.

באפריל 1957 החליט המלך לעצור תזוזה מואצת זו שמאלה. הוא הודיע על גילוי קשר סורי-מצרי נגדו ופיטר את הממשלה השמאלנית. צעד זה עורר מהומות והפגנות קשות, וכל המפלגות הפוליטיות דוכאו. קשר של קציני צבא בתמיכת מצרים סוכל כאשר המלך הופיע אישית במחנה זרקא ושכנע את הקצינים והחיילים לתמוך בו. הרמטכ"ל עלי אבו-נוואר פוטר ונמלט למצרים. בצבא ובשירות המדינה בוצעו טיהורים, ארה"ב הפגינה את תמיכתה במלך ע"י שיגור יחידות הצי השישי למזרח הים התיכון, בהתאם לדוקטרינת אייזנהאואר¹⁷, והתחילה במתן סיוע כלכלי וצבאי. בשנים שלאחר מכן דוכאו תסיסה נמשכת וכמה נסיונות לקשר נגד המלך בקרב הקצונה – שגם גולים ירדנים במצרים ניסו ללבות בלא הצלחה ממשית.

¹⁶ כפי שנראה בפרק השלישי, היה העולם הערבי מחולק עד מלחמת ששת הימים לשני חלקים. חלק אחד כינה את עצמו 'פרוגרסיבי' (המדינות בהם בוצעו הפיכות - המדינות המהפכניות - ובראשן סוריה ומצרים) ואילו חלק שני שכונה ע"י החלק ה'פרוגרסיבי' - חלק 'ריאקציוני' (המדינות השמרניות יחסית - בעיקר המלוכות - כמו ירדן וסעודיה). החלק ה'פרוגרסיבי' נתמך באופן מסורתי ע"י הגוש הקומוניסטי ואילו החלק שכונה 'ריאקציוני' נתמך ע"י המערב. ככול שגדלה המתיחות במלחמה הקרה גבר הסיוע של המעצמות לעולם הערבי וכך גדלה גם המתיחות בין שני החלקים של העולם הערבי.

¹⁷ הצהרת מדיניות אמריקנית, בה ביקש הנשיא אייזנהאואר אישור מהקונגרס למתן סיוע צבאי וכלכלי למדינות במזה"ת שיבקשו סיוע כזה ולהפעלת כוחות אמריקאים לעזרה להן "מפני תוקפנות גלויה מצד מדינה הנשלטת ע"י הקומוניזם הבינלאומי". האישור ניתן ב-9 במרס 1957.

בדר"כ הצליח המלך לחזור ולבסס משטר יציב. קשר אסלאמי-קיצוני מצד 'מפלגת שחרור איסלאמית' דוכא מאוחר יותר, בשנות ה-60.¹⁸

הפגנה זאת של חידוש מנהיגות המלך ושל שינוי המגמה הפוליטית הביאו להרעת היחסים עם מצרים וסוריה. שתי הארצות לא שילמו את הסיוע שהבטיחו בהסכם בינואר 1957 (רק ערב הסעודית העבירה תשלום אחד של 5 מיליון דולר) ופתחו במסע השמצה חריף נגד ירדן ובעידוד חתרנות בתוכה. מיזוגן של מצרים וסוריה בפברואר 1958 ל'קהילה ערבית מאוחדת'¹⁹ (קע"מ) היה בעיני ירדן איום חמור והניע אותה לקיים 'איחוד ערבי' (פדרציה ערבית) בין עירק לירדן (ב-14 בפברואר 1958). פייצל השני מלך עירק נעשה ראש האיחוד וחוסיין-סגנו (שניהם בני המשפחה ההאשמית). למעשה, הסבים שלהם היו אחים).

הוקם פרלמנט פדרלי עם יצוג שווה לשתי המדינות. הוקמה גם ועדה פדרלית נועדה לנהל את ענייני החוץ, ההגנה והמטבע. כל מדינה המשיכה לקיים את הפרלמנט, הממשלה ושרותי הפנים שלה. אולם הפדרציה, שרבים ראו בה הסדר האשמי שושלתי, לא זכתה לאהדת העם.

ה'איחוד הערבי' הגיע לקצו אחרי מהפכת ה-14 ביולי 1958 בעירק, שהפילה את המלוכה ההאשמית ומשטרה. אחדים מראשי ההנהגה הירדנית נהרגו בבגדד ביחד עם אלו של עירק. המלך חוסיין הכריז על עצמו כראש האיחוד, קרא לעמה של עירק לדכא את המהפכה, וביקש את עזרתן של ארה"ב ובריטניה. קע"מ סגרה את המרחב האווירי שלה ואת כבישיה בפני תנועה ירדנית. היו ידיעות על מעשי חתרנות מצד קע"מ בירדן, וחוסיין ציפה להתקפה משותפת מצד קע"מ ועירק המהפכנית (אולי מלווה בהפיכה בירדן). בריטניה נענתה לבקשתו הדחופה של חוסיין ויחידת צנחנים בריטית הגיעה לירדן ביולי 1958 (בחיפוי מטוסי קרב ודרך המרחב האווירי של ישראל). ירדן ניתקה את יחסיה הדיפלומטים עם קע"מ והגישה נגדה תלונה למועצת הביטחון של האו"ם על התערבותה ומשלוח מסתננים חמושים לשטחה. הצעות של ארה"ב להחליף את הכוחות הבריטים בירדן בכוח של האו"ם נפלו בשל וטו שהטילה ברה"מ והנושא הועבר למושב מיוחד של עצרת האו"ם. באוגוסט קיבלה העצרת פה אחד החלטת פשרה, שהוגשה ע"י מדינות ערב. זו ציינה שמדינות אלה הסכימו ביניהן באמנת הליגה הערבית לכבד את עצמאותן וריבונותן של כל החברות, ההחלטה קידמה בברכה את חידוש ההתחייבות הזאת ודרשה שיעשו סידורים שיקלו על פינוי הכוחות הזרים בהקדם האפשרי. הכוחות הבריטים פונו באוקטובר.

¹⁸ עוד על המשבר של 1957, שהיה המרכזי והקשה ביותר בתולדות ירדן עד לאירועי 'ספטמבר השחור' ויש בו בכדי להבין משהו על תגובת המשטר לבעיות מבית, ראו: שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 147.
¹⁹ קהילה ערבית מאוחדת – איחוד של מצרים וסוריה, שהוקם בפברואר 1958, והתפרק בספטמבר 1961 עם פרישת סוריה לאחר הפיכה צבאית בה. נשיא האיחוד היה הנשיא המצרי גמאל עבד אל-נאצר.

משנתברר שההפיכה בעירק ניצחה ואין סיכוי להשיב על כנו את המשטר שהופל, ביטל חוסיין את הפדרציה בין עירק לירדן ב- 1 באוגוסט 1958. אך כאשר נמצא שעירק במשטרה החדש אינה גרורה של קע"מ, השתפרו היחסים בין ירדן לעירק, והיחסים הדיפלומטים ביניהן חודשו בדצמבר 1960 על אף הדם שנשפך בהפיכת 1958²⁰.

גם היחסים עם ערב הסעודית השתפרו. המלך נטש את האיבה הנושנה בין השושלת ההאשמית לבית סעוד שגירש את סבו-זקנו של חסין מחג'אז, והשליט הסעודי הבין שמצרים מהווה איום על ממלכתו השמרנית וביטל את בריתו עמה. היחסים הדיפלומטים בין ירדן לקע"מ חודשו באוגוסט 1959, אבל זו המשיכה לתמוך בחתרנות שהגיע לשיא ברצח ראש הממשלה הזאע אל- מג'אלי באוגוסט 1960²¹. היחסים של ירדן עם מצרים נותקו שוב בספטמבר 1961, כאשר מצרים הוקיעה את הכרת ירדן בסוריה (שפרשה מקע"מ) והאשימה אותו בכך שהיא קשרה קשר עם הפורשים.

היחסים עם מצרים חודשו בינואר 1964 בזמן ועידת הפסגה הערבית הראשונה שנערכה בקהיר. בוועידה זו הסכימה ירדן, בהיסוס רב ובלי רצון, להשתתף בפעולה ערבית להטיית מי הירדן לשם שלילתם מישראל, וכן הכירה בממשל הרפובליקני של תימן. באי רצון גדול עוד יותר השלימה ירדן עם יצירת 'ישות פלסטינאית' בצורת הארגון לשחרור פלסטין (אש"פ), עם כוח צבאי, שאושרה בוועידת פסגה שניה באלכסנדריה בספטמבר 1964 – שהרי כל הכרה בישות פלסטינאית לאומית העמידה בשאלה את סיפוח הגדה המערבית לירדן. בחוסר רצון ולמורת רוחה התירה ירדן לאש"פ לקיים את ועידת היסוד שלו בירושלים ולפתוח בה משרד²². היחסים בין ירדן לאש"פ היו מתוחים, וביוני 1966 סגרה ירדן את משרד אש"פ בטענה שמזכירו הכללי שוקירי עוסק בפעילות פרו-קומוניסטית. ירדן אף דחתה את ההצעות להציב בשטחה כוחות צבא ערביים כדי להגן עליה מפני ישראל.

התגברות פעולות הגרילה/חבלה ערביות כנגד ישראל מתוך שטח ירדן, גרמו לפעולות תגמול ישראליות. בנובמבר 1966 פרץ משבר כאשר הואשם המלך חוסיין, עקב התקפה ישראלית על הכפר סמוע באזור חברון, בכך שהוא מזניח את הגנת עמו. המלך הותקף ביחוד ע"י סוריה ואש"פ, שקראו לירדנים למרוד בו. גם שידורים

²⁰ עוד על המשבר של 1958 (המשבר החיצוני, להבדיל מהמשבר הפנימי של 1957, הקשה ביותר של ירדן), ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 149.

²¹ ראש ממשלת ירדן הזאע אל-מג'אלי נרצח, כנראה, ע"י סוכנים של קע"מ.

²² על שתי ועידות הפסגה הראשונות של העולם הערבי, בהן נוצר אש"פ, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150. – סלע, אברהם, אחדות בתוך פירוד במערכת הבינערבית, ועידות הפסגה הערביות, עמ' 26-49, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1983 (להלן: א. סלע, אחדות בתוך פירוד, עמ' 26-49).

מצריים כינו את המלך ואת ממשלתו "בובות אימפריאליסטיות", שלא ייתכן כל שיתוף פעולה איתם.²³

כשעלתה המתיחות בין ישראל למדינות ערב באביב 1967, הנשיא נאצר דיבר בבטחון רב על נצחונו הקרוב, והמלחמה נראתה בלתי נמנעת – גבר הלחץ הערבי על ירדן להצטרף למחנה המצרי-סורי. ב-30 במאי 1967 טס המלך חוסיין לקהיר וחתם על הסכם הגנה עם מצרים, כשהוא מעמיד את צבאו תחת פיקוד מצרי. עם פרוץ מלחמת ששת הימים ב-5 ביוני 1967, יעצה ממשלת ישראל למלך חוסיין, באמצעות שליחי האו"ם וארה"ב לא להיכנס למלחמה והבטיחה לו שישראל לא תתקוף את ארצו.²⁴ המלך חוסיין התעלם מעצה זו, ואחרי שהולך שולל ע"י דיווחי נאצר על נצחונותיו, הצטרף למצרים במלחמה. ירדן איבדה במלחמה את הגדה המערבית, וזרם חדש של פליטים, שנאמד בכ-250-200 אלף איש, חצה את הירדן מזרחה. הם יצרו מעמסה נוספת על כלכלת של ירדן שכבר נפגעה קשה מאובדן הגדה המערבית. אולם מדיניות 'הגשרים הפתוחים' שנקטה ישראל איפשרה חילופי סחורות וביקורים הדדיים בין ירדן והגדה המערבית. הרשויות הירדניות המשיכו לקיים קשרים עם המנהיגות הערבית של הגדה המערבית, ואפילו שילמו משכורות לרבים מעובדי המדינה לשעבר.²⁵

במדינת ירדן שנותרה, הגדה המזרחית, התעוררו בעיות חוקתיות – פוליטיות. ירדן לא היתה מוכנה להינתק רשמית מההגדה המערבית ולהקים פרלמנט שיבחר ע"י תושבי הגדה המזרחית בלבד, ואילו בגדה המערבית לא יכלו לקיים בחירות תחת שלטון ישראל. למעשה לא יכלו להתקיים בממלכה בחירות חדשות. חברי הפרלמנט נציגי הגדה המערבית – מחצית הבית לפי חוק הבחירות – חלקם נשארו בגדה המזרחית, אבל אלו שגרו בגדה המערבית השתתפותם לא היתה אפשרית. מאז 1967 לא נערכו בחירות חדשות (עד 1988). למושבים המתפנים של הגדה המזרחית נערכו בחירות משנה, ואילו נציגים חדשים של הגדה המערבית נבחרו ע"י הפרלמנט. לסנאט שמונה ע"י המלך לא נגעו בעיות אלו, והמלך המשיך כל השנים למנות חברים חדשים. הכלל שמחצית מחברי הסנאט חייבים להיות מן הגדה המערבית לא קויים עוד. הוא הדין גם בבית הנבחרים, שבו נבחרו למושבים של הגדה המערבית

²³ פעולת סמוע- בעקבות פיגוע מיקוש שבו נהרגו 3 חיילי צה"ל, ביצעה ישראל ב-13 בנובמבר 1966 פעולת תגמול גדולה בכפר סמוע שבדרום הר-חברון. בפעולה פוצצו 40 בתים וכוחות ירדניים שהוחשו לאיזור סבלו מאבדות קשות יחסית. בעקבות הפעולה היו הפגנות בגדה המערבית והאשמות נגד חוסיין והמשטר הירדני על כך שהם כביכול מפקירים את תושבי הגדה המערבית.

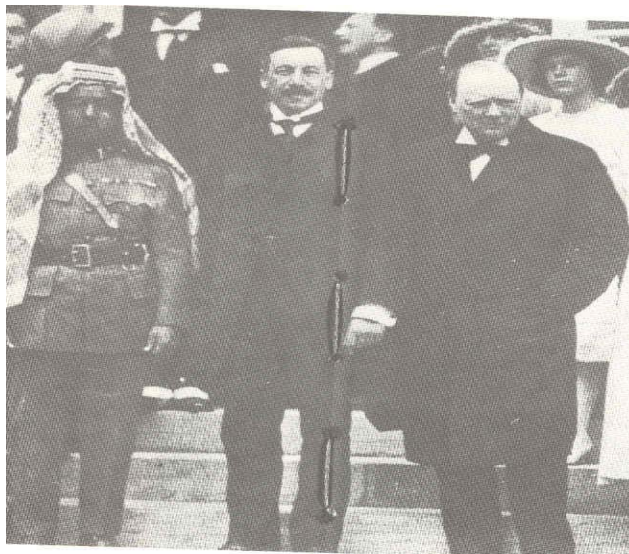
²⁴ על פרשה זאת, ראו: ז"ק, משה, חוסיין עושה שלום- שלושים שנה ועוד שנה בדרך אל השלום, עמ' 103-108, מרכז בס"א ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, 1996 (להלן: מ.ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 103-108). עוד על מלחמת ששת הימים מהצד הירדני, ראו: קם, א (עורך), חוסיין יוצא למלחמה- מלחמת ששת הימים בעיני הירדנים, מערכות, ת"א, 1974.

²⁵ הנתונים על המלחמה ותוצאותיה, מתוך: - א. סור, ירדן, עמ' 10. - י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150.

שנתפנו לעיתים קרובות, תושבי הגדה המערבית לשעבר המתגוררים בגדה המזרחית²⁶.

אחרי מלחמת 1967 פתח המלך במסע נמרץ להשיג את אהדת העולם לארצו. הוא ביקר בכמה ארצות, לרבות ברה"מ (שעמה נקשרו קשרים דיפלומטים ב-1963) באוקטובר 1967. נפתחו קשרים כלכלים פעילים יותר עם הגוש המזרחי, אבל המלך דחה הצעות סיוע סובייטי. אף שירדן השתתפה בוועידות של הארצות הבלתי מזדהות, היא קיימה את קשריה הקרובים עם המערב, במיוחד עם ארה"ב, שממנה קיבלה סיוע כלכלי ואספקת נשק. יחסי ירדן-ארה"ב לא היו תמיד חלקים ונוחים, אבל חילוקי הדעות שהתעוררו – בנוגע לתפקידה של ירדן במאמצי השלום של ארה"ב במזה"ת. מדיניותה של ירדן כלפי טרור וחבלה, ומאוחר יותר: אספקת נשק של ארה"ב – לא גרמו לעימותים חריפים. בכל שעה של משבר – היה זה המערב שאליו פנתה ירדן לעזרה²⁷.

הבעיה הפוליטית העיקרית של ירדן מאז 1967 – שנבעה מעצם קיומה - היתה מערכת היחסים שלה עם ארגוני הגרילה הערבים-פלסטיניים²⁸.

עבדאללה, סמואל וצ'רצ'יל

לסיכום:

²⁶ עוד על הבעיות החוקתיות שיצרה לממלכת ירדן מלחמת ששת הימים, ראו בפרק הרביעי שמדבר על תוצאותיה והשפעותיה של מלחמת ששת הימים על ממלכת ירדן, עמ' 76. הנתונים מתוך: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150.

²⁷ על יחסי ירדן והמעצמות, ראו: פרק שלישי, יחסי החוץ של ירדן, עמ' 54-61.

²⁸ מערכת היחסים בין ממלכת ירדן וארגוני הגרילה הפלסטינאים היתה מורכבת מאוד. מצד אחד השלטון הירדני חשש לעצם קיומו בגלל החתרנות של הארגונים הפלסטינאים ובגלל הדרישות הלאומיות שלהם, אך מצד שני הוא היה חייב לסייע להם בגלל יחסיו עם מדינות ערב האחרות ודעת הקהל בתוך ירדן ובעולם הערבי. על כך ראו בהרחבה בפרק הרביעי – המצב בירדן אחרי מלחמת ששת הימים.

בשנות העשרים אין סימנים לבעיה הפלסטינית בירדן, אך אפשר לראות בתקופה זאת, של התגבשות המשטר המלוכני בירדן, את תחילת הבעיה בכך שהונחת על האיזור שליט שלא בא מהאיזור עצמו ושולט מתוקף קשריו עם הבריטים, דבר שיעלה בצורה חזקה בהמשך.

בשנות השלושים לא נראה סימן לבעייה פלסטינית בירדן. בסוף שנות הארבעים, בעקבות מלחמת העצמאות וגל הפליטים הגדול לירדן, מתחילות בעיות על רקע אתני בירדן דבר שימשך בצורה חריפה ואף יגדל בשנות החמישים.

בשנות החמישים בעקבות סיפוח הגדה המערבית – שמושבת כמעט כולה בפלסטיניים – לירדן מתגברת הבעיה של שיתוף הפלסטיניים מצד אחד ושמירה על צביון הממלכה מצד שני. לבעיה שני שיאים: אחד בשנת 1951 ברצח המלך עבדאללה ע"י מתנקש פלסטיני, ואחד בשנת 1957 בשינויים שנגרמו ע"י עלייתו של הפלסטיני סולימאן אל-נאבולסי לראשות הממשלה והמרד ודיכוי שבאו אחר נסיון של חוסיין להדיח אותו.

בשנות השישים התמסדה הפעילות הפוליטית של הפלסטיניים ע"י הקמת אש"פ, בניגוד לרצון ירדן, ומאז נעו שתי הישויות לקראת העימות הבלתי נמנע ביניהן, שכמובן הגיע לאחר זמן קצר. הוסיפה למתח מלחמת ששת הימים שבה איבדה ירדן את הגדה המערבית וגרמה לגל גדול נוסף של פליטים פלסטיניים לשטחה.

גבולות ומבנה גאוגרפי²⁹

בפרק זה אני מתכוון להראות שהתנאים הסביבתיים בירדן שהשפיעו בעבר משפיעים מאוד גם כיום על כלכלתה ומכיוון שכך השפיעו ומשפיעים עד היום גם על בכלכלה הירדנית, מבנה המשטר בירדן ועל מהלכיו.

ממלכת ירדן שוכנת על פני שטח של 85,000 קמ"ר.

גבולותיה המדיניים ארוכים יחסית ונשענים רק בחלקם על מכשולים טבעיים, כמו נהר הירמוק בצפון ונהר הירדן במערב, שטחי לבה סלעיים וצחיחים בגבול עיראק, והרי טובייק-רכס תלול בלתי עביר באורך 100 קילומטר מעבר לגבולה הדרומי של הממלכה, הגובל עם ערב הסעודית³⁰.

גבולותיה של ירדן נקבעו עם הקמתה ע"י הבריטים ששלטו באיזור: גבולה המערבי על פי חלוקה בריטית פנימית של אזורי המנדט על ארץ ישראל, וכך גם גבולה עם עירק (גם היא היתה אז תחת שלטון בריטניה). גבולה הצפוני על פי חלוקה בריטית-

²⁹ הסקירה מבוססת על: א. 100, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 7.
³⁰ ראו מפה בנספח, בעמ' 143.

צרפתית של אזורי מנדט. ובדרום הגבול עם ממלכת חג'אז (היום ערב הסעודית, מאז ימי הבריטים השתנה קצת הגבול בין ירדן לערב הסעודית, בעקבות הסכם ביניהן)³¹. הממלכה גובלת בצפון עם סוריה, בצפון מזרח עם עירק, במזרח ובדרום עם ערב הסעודית ובמערב עם ישראל.

בירת הממלכה היא עמאן (רבת עמון), ערים גדולות אחרות: ארביד וזרקא. ניתן לחלק את שטחה של ירדן לשלושה אזורים עיקריים: עמק הירדן המזרחי, רמות עבר הירדן והמדבר המכסה את רוב שטחה של הממלכה.

עמק הירדן המזרחי הוא רצועה צרה ועמוקה שרוחבה הממוצע כ- 10 ק"מ מצידו המזרחי של נהר הירדן. בקצה העמק נמצא ים המלח. השטח כולל את גאון הירדן (הזור) ואת כיכר הירדן (הע'ור). זהו השטח הפורה ביותר בירדן.

רמות עבר הירדן נמשכות ברצועה שרוחבה נע בין 50-80 ק"מ, ואורכה מגיע לכדי 350 ק"מ, הן מתנשאות מעל עמק הירדן לגובה של 700-1000 מ' פני הים ומגיעות לשיא של 1650 מ' בדרום. בצפון האדמה פוריה ויש גשמים רבים, אך ככול שמדרימים פוחתים הגשמים והנוף הופך למדברי. אזור המדבר מכסה כ- 80% משטח הממלכה.

לסיכום:

למבנה הממלכה יש חשיבות רבה להבנת בעיות הכלכלה של ירדן - שמשפיעות כמובן על צעדי המשטר והאוכלוסייה בירדן. עצם העובדה שרוב שטחה של הממלכה הוא מדבר יצרה ויוצרת גם היום קשיים עצומים לכלכלת המדינה. בעיות נוספות היו קשיי תעבורה בגלל הגבהים והמדבריות, קשיים רבים בגידול חקלאות בגלל ריבוי השטחים הלא פוריים והמחסור החמור במים. קושי נוסף הוא הקושי ביצוא הסחורות בגלל רצועת החוף הקצרה ביותר שיש לירדן בים סוף. הבעיות גרמו לתלות גדולה של הממלכה בגורמים מבחוץ - כגון ארה"ב, בריטניה ומדינות הנפט - ליצוב הכלכלה.

אוכלוסייה³²

בפרק זה אני מתכוון להראות שישנו קשר הדוק בין מבנה האוכלוסייה בירדן לבין חוסר השקט והתסיסה הפנימיים. בכך אני מתכוון בעיקר לעובדה שיותר מ-60% מהאוכלוסייה – הפלסטיניים – אינם מיוצגים במערכות השלטון לפי גודלם היחסי באוכלוסייה.

אוכלוסיית ירדן מחולקת בצורה ברורה מאוד בין תומכי המשטר הקיים למתנגדיו (אלו שרוצים שינוי במשטר – לא חובה בצורתו אלא בדרכו). בהכללה אפשר להגיד

³¹ נתונים אלה עפ"י: א. סור, ירדן, עמ' 7. י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 146.

³² הסקירה מבוססת על: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 146-148. א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 9-10.

שהפלסטיניים שהיו יותר מ-60% מהאוכלוסייה בראשית שנות השבעים הם מתנגדי המשטר (דורשי השינוי) והשאר הם תומכיו (מחייבי השארתו כמו שהוא), ואת זה אני אראה בהמשך. הבנת מבנה האוכלוסייה בירדן מקלה על הבנת המעמד והתפקידים השונים של כל מגזר ועל הבנת התהליכים הפנימיים שמתרחשים בירדן כתוצאה מכך.

אוכלוסיית ירדן היתה ועודנה הומוגנית יותר מאוכלוסיית המדינות האחרות בסהר הפורה (עיראק, סוריה, לבנון, ירדן ואירן), מבחינת המוצא האתני והעדתי. אזרחי ירדן הם ברובם המכריע ערבים, אשר דתם מוסלמית סונית: למעלה מ-95% מאוכלוסיית הממלכה הם מוסלמים סונים, ופחות מ-5% הם נוצרים לעדותיהם השונות. הנוצרים נוטלים חלק פעיל בחיים המדיניים, וממלאים תפקיד חשוב בחיים הכלכליים של המדינה. אין יהודים בירדן.

מספר התושבים בשתי הגדות נאמד ב-1967 בכשני מיליון, המחולקים במידה שווה בין שתי הגדות.

לאחר מלחמת ששת הימים וכיבוש הגדה המערבית ע"י ישראל קיבלה ירדן לגדה המזרחית עוד כ-215 אלף פליטים פלסטינאים בנוסף לאלה שהגיעו אחרי מלחמת השחרור (כ-200 אלף) ולאלה שעברו מהגדה המערבית למזרחית בין המלחמות (כ-400 אלף).

בסופו של דבר מנתה אוכלוסיית ירדן (בגדה המזרחית) אחרי 1967 כ-1.4 מיליון איש וכ-60% מהם (כ-800 אלף) פלסטינאים³³.

הפלסטיניים³⁴: הפלסטיניים מהווים את רוב האוכלוסייה בירדן מאז סיפוח הגדה המערבית לירדן בשנת 1950. הסיפוח של הגדה המערבית גרם לכך של-200 אלף הפליטים הפלסטיניים ששהו בירדן מאז 1948 נוספו עוד 900 אלף אזרחים פלסטיניים, מה שהפך אותם לרוב בממלכה. גם לאחר כיבוש הגדה ע"י ישראל נשארו הפלסטיניים רוב בממלכת ירדן (הפלסטיניים נשארו רוב, גם לאחר כיבוש הגדה ע"י ירדן, בגלל מעבר הפליטים אחרי מלחמת ששת הימים ובגלל מעבר התושבים מהדה המערבית למזרחית בין המלחמות).

ירדן היא המדינה הערבית היחידה שהעניקה לפליטים הפלסטיניים אזרחות והפכה אותם לשווים במדינתה, אך כפי שנראה בהמשך, שיויון זה היה רק לכאורה ולכן הועלו טענות על קיפוח של הפלסטיניים ע"י ממלכת ירדן.

³³ נתונים על השפעת המלחמות על הדמוגרפיה של ירדן, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 146-147.
³⁴ נתונים על הקבוצות האתניות השונות בירדן בסוף שנות השישים (מתאים גם לתחילת שנות השבעים) ראו: גולן, אביעזר, ירדן, עמ' 41-42, 1966 (להלן: א. גולן, ירדן, עמ' 41-42). וגם ב: א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 9-10.

על פי דתם המוסלמית ומוצאם האתני, אין הערבים הפלסטינאים- שחלקם עבר מארץ ישראל המערבית לתחומי ממלכת ירדן בעקבות המלחמות עם ישראל ובגין שיקולים כלכליים- שונים מעמיתיהם מן הגדה המזרחית. לעומת זאת, הם נבדלים מתושבי הגדה המזרחית בתחושת הלאומיות הפלסטינית הייחודית שלהם.

הפלסטיניים עלו על הירדנים בהשכלתם, בהתפתחותם הכלכלית וברמת מודעותם הפוליטית (דבר שהפריע מאוד למשטר נטול האופוזיציה בירדן³⁵), אולם האליטה של הגדה המזרחית היתה בעלת נסיון שלטוני רב, דבר שהיה חסר לאלו מן הגדה המערבית.

רוב הפלסטיניים בירדן היו פליטים, אשר בעייתם הפוליטית, הכלכלית והחברתית, הפכה לנטל על המדינה, דבר שהפר את היציבות בירדן. למרות מספרם הרב באוכלוסייה, הפלסטיניים לא יוצגו בצמרת הפוליטית, או בכוחות המזוינים, בהתאם למשקלם הדמוגרפי³⁶.

הבדואים³⁷: עם הקמת האמירות של עבר הירדן היוו הבדואים למעלה מ- 45% מהאוכלוסייה שמנתה אז כ- 225 אלף איש. לכן חלק נכבד מאוכלוסיית הגדה המזרחית הינו ממוצא בדואי. אולם עם חלוף הזמן ותוך תהליך התיישבות, בעידוד השלטון, הלך ופחת בהתמדה מספר הבדואים החיים כנוודים. בסוף שנות השישים היוו בדואים נוודים פחות מ- 10% מהאוכלוסייה של הגדה המזרחית (הבדואים באופן כללי מנו כ- 200 אלף איש).

משנות השלושים של המאה הקודמת ועד ימינו, מהווים הבדואים מקור עיקרי ליחידות המפתח של הכוחות המזוינים הירדנים ומשקלם רב במיוחד ביחידות השריון והחי"ר המובחר, בכל הרמות, עד לפיקוד הבכיר ביותר. חשיבותם כמשענת נאמנה למשטר היתה והינה חשובה מאוד, הסיבה לכך שהבדואים מהווים מהקמת האמירות את המיעוט החביב על המשטר נעוצה בכך שהבדואים גילו נאמנות למשטר מהופעת עבדאללה ונהפכו בזאת לבני חסותו שלו ושל חוסיין אחריו³⁸.

הצ'רקסים והצ'צ'נים³⁹: הצ'רקסים והצ'צ'נים הם המיעוט האתני החשוב היחיד בירדן (גם הפלסטיניים וגם הבדואים הם ערבים) ומנו ב- 1967 כ- 17000 איש. מוצאם מן הקווקז והם אינם ערבים מבחינה אתנית, אם כי עברו תהליך של הסתערבות ושל השתלבות באוכלוסייה במהלך שנות התיישבותם בירדן. הן הצ'רקסים והן הצ'צ'נים מוסלימים סונים בדתם. הצ'צ'נים מנו ב- 1967 רק כאלף איש.

³⁵ עוד על כך ראו בחלק על מבנה המשטר בפרק זה, עמ' 23.

³⁶ על כך ראו בהמשך בחלקים על הצבא והמשטר בירדן, וגם ב: - א. סור, ירדן, עמ' 10.

³⁷ הנתונים על הבדואים, מתוך: - א. סור, ירדן, עמ' 10-11. - י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 146.

³⁸ על כך ראו בהמשך בחלק על הצבא בפרק זה, בעמ' 25.

³⁹ הנתונים על הצ'צ'נים והצ'רקסים, מתוך: - א. סור, ירדן, עמ' 10. - י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 146.

בני שתי העדות הללו היגרו לירדן בשנות ה-80 של המאה ה-19 בעקבות סיפוח הקווקז מהאימפריה העות'מנית לרוסיה. הם התיישבו באיזור עמאן והצטיינו בנאמנותם הבלתי מסוייגת לכתר האשמי (לא בכדי קבע עבדאללה את מקום מושבו בעמאן שהיתה עד אז כפר צ'רקסי). הצ'רקסים והצ'צ'נים מיוצגים בעמדות מפתח בממשל ובכוחות המזוינים מעל ומעבר למשקלם היחסי באוכלוסייה, ויש מבני העדה הצ'רקסית שאף התחתנו עם בני משפחת המלוכה.

לסיכום:

הבעיה המרכזית של ממלכת ירדן שגרמה וגורמת לאי שקט ותסיסה היא שלמעשה מתקיים בה שלטון מיעוט על רוב. המשפחה ההאשמית בתמיכת התושבים הבדואים והצ'רקסים שולטת על הרוב הפלסטיני (יותר מ-60% מהאוכלוסייה) שאינו מיוצג במערכת השלטון כפי שהיה מגיע לו על פי גודלו. דבר זה גורם לתסיסה ולרצון לשינוי שיטת המשטר בקרב התושבים הפלסטיניים. לעומת זאת מכיוון שהשלטון מקרב אליו את התושבים הבדואים והצ'רקסים הם למעשה מגינים עליו ועוזרים למנוע את שינוי השלטון (כפי שקרה בנסיון ההפיכה בשנת 1958).

כלכלה⁴⁰

בפרק זה אני מתכוון להראות שמכיוון שכמו שראינו קודם (בחלק על הגאוגרפיה של ירדן) התנאים הסביבתיים בירדן בעייתיים ואף קשים, הכלכלה נפגעה ומכיוון שכך נפגעה גם יכולתו של המשטר לשמור על קו עצמאי ולא להיכנע לתכתיבים מבחוץ.

תלות רבה בכספי סיוע חוץ ורמת הכנסה נמוכה מאפיינים את כלכלתה של ירדן מאז הקמתה.

עד סיפוח הגדה המערבית ב-1950 היתה כלכלת ירדן מבוססת בעיקר על חקלאות פרימיטיבית וגידול בעלי חיים. סיפוח הגדה המערבית וזרם הפליטים הפלסטיניים אל הגדה המזרחית שינו את האופי הכלכלי של האוכלוסייה: זו של הגדה המזרחית לבדה גדלה יותר מכפליים עד 1967 וכללה עכשיו עירוניים בעלי רמת חיים גבוהה יותר. ירדן נאלצה לפתח את משאביה כדי לקלוט את האוכלוסייה הנוספת.

מסיבות פוליטיות נתנה ירדן עדיפות לפיתוח הגדה המזרחית. מכיוון שרוב השטח של ירדן הוא מדבר, רק 5% מהשטח הוא מעובד (בעיקר בקרבת נהר הירדן). המוצרים העיקריים היו בשנות השבעים חיטה, שעורה, ירקות, ענבים

⁴⁰ הסקירה מבוססת על: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 147. - א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 12-13.

וזיתים. מפעל הפיתוח המנצל את מי נהר הירדן להשקיית בקעת הירדן (אל-ע'ור) הרחיב במידה ניכרת את השטח המעובד והכניס בעיבוד מודרניזציה רבה⁴¹. בגלל מיקומה האסטרטגי של ירדן (בין המפרץ הפרסי לים התיכון) עברו בתחומה שני צינורות נפט- קו כירכך-חיפה של חברת הנפט העיראקית שהפסיק לפעול ב- 1948 וקו עראמקו מד'הארן שמערב הסעודית לצידון שבלבנון שעוד פעל ב- 1967 – שהכניסו כסף לקופתה. בירדן עצמה אין נפט. מ- 1951 נחצבים בירדן פוספטים והם מהווים את עיקר היצוא של ירדן. התעשייה בירדן מועטה – עיבוד מזון, יצור מלט וסבון, גפרורים וסיגריות. דרכי התעבורה (כבישים ומסילות ברזל) בירדן היו בלתי מפותחות והיו מכשול בפני פיתוח כלכלי. מקורות ההכנסה החשובים ביותר בתקציב הממלכה היו מענקים ותמיכות מארצות חוץ (עד 1957 בריטניה סייעה לתקציב המדינה ע"י כיסוי גרעונות ומימון כל הוצאות הצבא. מאז 1957 מקבלת ירדן סיוע כלכלי מארה"ב וגם בריטניה ממשיכה לסייע בקנה מידה קטן. בועידת הליגה הערבית בחרט'ום באוגוסט 1967 הוחלט שארצות הנפט הערביות ישלמו לירדן סיוע שנתי של 112 מיליון דולר (אבל לא תמיד שולם במלואו הסכום שהובטח). מלוות פיתוח והכנסות במטבע זר מפועלים ירדנים העובדים מחוץ לממלכה (כ- 200 אלף פועלים ירדנים עבדו בסוף שנות השישים מחוץ לממלכה בעיקר בארצות הנפט במפרץ הפרסי) היוו הכנסה חשובה לממלכה. כספי הסיוע ממנו אף את הפער הגדול במאזן השלומים הירדני.

לסיכום:

הכלכלה החלשה של ירדן היתה ועודנה אחת הסיבות לתלות של ירדן בגורמי חוץ, כמו למשל ההצטרפות של ירדן ל'ברית בגדד' בשנת 1957. הצטרפות זו נבעה בין השאר מחוסר יכולת של ירדן לסרב ליוזמת התוכנית – בריטניה – מכיוון שרוב תקציבה בא מהבריטים. בנוסף הכלכלה החלשה של ירדן גרמה וגורמת עד היום גם לבעיות הפנימיות בה, כמו למשל האבטלה שיוצרת תסיסה בממלכה. הבנת מבנה הכלכלה מסייעת לנו להבין את צעדי המשטר בטיפול בגדה המערבית ואת מבנה יחסי החוץ של ירדן.

משטר ושלטון⁴²

⁴¹ הנתונים מתוך: א. סור, ירדן, עמ' 12. - י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 147.

בפרק זה אני מתכוון להוכיח שהבנת מבנה המשטר⁴³ ומגמתו תורמת להבנת צעדיו ודרך הניהול של המשברים בתוך הממלכה.

מאפייני המשטר:

סוג המשטר: משטר מלוכני חוקתי שהשלטון בו עובר בירושה בין שארי המשפחה ההאשמית השלטת. המלך הוא הציר המרכזי של המשטר והאישיות הדומיננטית בו. להלכה ולמעשה, הוא אשר עומד בראש קבוצת מקבלי ההחלטות.

מקורות התמיכה של המלך: המלך נתמך ע"י משפחת המלוכה והאליטה הפוליטית שהיא בעיקרה עבר-ירדנית. זו מעדיפה את המשך המצב הקיים וחוששת מכל שינוי, העלול לשלול ממנה את עמדות הבכורה בממשל ובצבא.

סמכויות המלך: המלך רשאי, ואף משתמש בזכות זו לא מעט, לפטר את ראש הממשלה ולמנות במקומו מישהו אחר. המלך משתמש בזכות זו כשהוא רוצה לשנות את מדיניותו או להראות כאילו הוא משנה את מדיניותו.

תפקיד הצבא: המשטר הירדני נשען על הצבא וכוחות בטחון אחרים. אלה מופעלים נגד מתנגדי השלטון, בהוראת המלך, כל אימת שצפויה לדעתו סכנה למשטר. יש לציין, עם זאת, שחוסין לא מיהר להשתמש בכוח נגד נתיניו.

אוריינטציה בין גושית: מבחינת האוריינטציה הבינוגושית, היתה ירדן קשורה, מאז הקמתה, במערב, ממנו קיבלה סיוע מדיני, כלכלי וצבאי. מבחינת היחסים הבין ערביים נחשבה ירדן כמתנגדת מרכזית למצרים ולזרם הנאצריסטי⁴⁴.

הפרלמנט: ירדן היא מלוכה חוקתית. החוקה משנת 1952 מעניקה סמכויות חשובות הן למלך והן למוסד הפרלמנטרי הנבחר, אך תוך העדפת סמכויותיו של מוסד המלוכה. הפרלמנט מורכב משני בתים: בית עליון הממונה ע"י המלך ובו 30 חברים, ובית תחתון שנבחר בבחירות כלליות ובו 60 חברים, מחציתם מהגדה המזרחית ומחציתם מן המערבית. לפרלמנט סמכויות של חקיקה ובהן הבעת אי אמון בממשלה ואישור התקציב, ומנגד המלך יכול לא לאשר חוקים של הפרלמנט ואף לפזרו.

העדפת עדות במשטר: אנשי הגדה המזרחית מאיישים ברוב המקרים את תפקידי המפתח בממסד הירדני וביניהם מועדפים, משיקולים של אמון ונאמנות, אנשי הדרום על אנשי הצפון.

הצמרת הפוליטית: הצמרת הפוליטית המעורבת באופן פעיל בקבלת ההחלטות, מצומצמת מאוד. בראשה עומד המלך ואיתו ראש הממשלה, שר הפנים (הממונה על

⁴² הניתוח מבוסס על: - י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 147-152. - דן, אוריאל, 'המשטר בירדן ומתנגדיו 1949-1970', עמ' 128-159 בתוך: עורך: מילסון, מנחם, חברה ומשטר בעולם הערבי, ירושלים, 1977 (להלן: א. דן, המשטר בירדן, מתוך: חברה ומשטר, עמ' 128-159).

⁴³ תרשים של מבנה המשטר, ראו בנספח בעמ' 145.
⁴⁴ עוד על כך ראו בפרק השלישי, מעמ' 53 ואילך.

זרועות הביטחון הפנימי), שר ההסברה וראש לשכת הארמון. חובה לציין שלא נמצאים בפורום זה שר ההגנה ושר החוץ. מהדרג הצבאי נמצאים בפורום זה מפקדי הצבא, המודיעין והמשטרה (למותר לציין שבתפקידים אלה לא נמצאים בדרך כלל פלסטיניים – ככלל חלקם של פלסטיניים בצמרת המשטר הוא שולי).

אופוזיציה: המשטר חושש מכל אידיאולוגיה ראדיקאלית-נאצריסטית, בע'ת'יסטית או קומוניסטית, מצד אחד, או אסלאמית מהפכנית מצד אחר. הוא מתייחס בחשדנות לכל גורם המגלה אהדה לזרמים אלה, ואין הוא נרתע לבלום אותו, לעיתים בכוח.

במשטר הירדני, אופוזיציה שמטרתה להתחלק בעוצמה הפוליטית או לשנות את דמותה המסורתית של הממלכה, היא בלתי נסבלת והשלטון רואה אותה כגורם חתרני. מכאן המאמץ הבלתי נלאה של זרועות הביטחון לסכל התארגנויות של גורמים אופוזיציוניים (כולל השפעה של ממש על הבחירות). אין פירוש הדבר שמהאופוזיציה נשלל החופש לפעול. חופש הפעולה שהמשטר מתיר ליסודות אופוזיציוניים, הם פונקציה של בטחונו העצמי ומידת הסיכון שהוא מוכן ליטול על עצמו (כך הגיע סולימאן אל נבולסי מהאופוזיציה לראשות הממשלה ב-1956). אך בשום מקרה לא היה בכוונת המשטר לאפשר לאופוזיציה השפעה של ממש על מערכת קבלת ההחלטות.⁴⁵

יחס האוכלוסיה למשטר: ביחסו למשטר נחלק הציבור הפוליטי בירדן לשני מחנות: אלו המחייבים את קיומו ע"פ המבנה הנוכחי- האליטה הפוליטית, המאויישת בעיקרה ע"י עבר- ירדנים, וכוללת מיעוט פלסטיני. ואלו השוללים את המבנה הקיים- האופוזיציה, שמורכבת בעיקרה מפלסטיניים ומיעוטה עבר-ירדנים. רוב הפלסטיניים דחו את דמותה המסורתית של הישות הירדנית וביקשו לשנותה. הם ערערו על מרכזיותו של המלך ועל עליונותה של האליטה העבר- ירדנית, ושללו את הקשר המסורתי של המשטר עם המערב, עליו הטיילו את האחריות לאסונם הלאומי ב-1948. רובם אף הזדהו עם אידאולוגיות רדיקאליות שהיוו אבן שואבת למהפכנותו וכמובן בוטלו ונרדפו ע"י המשטר.

לסיכום:

כפי שראינו מטרתו העיקרית של המשטר היתה ועודנה לשמור על שלטון בית האשם והוא עושה זאת תוך שימוש בכל האמצעים העומדים לראשותו. אמנם למשטר יש מגבלות הנובעות מתלותו בגורמי חוץ, אינטרסים כלכליים, אינטרסים צבאיים ודעת הקהל, אך כשהוא מרגיש שהוא עומד לאבד את ציביונו או כשיש

⁴⁵ על האופוזיציה במשטר בירדן, ראו: א. דן, המשטר בירדן, מתוך: חברה ומשטר, עמ' 143-148.

איום על המשטר המלוכני הוא נוקט בכל האמצעים כדי לשרוד, כפי שאכן קרה בהפיכה בשנת 1958.

הצבא ומערכת הביטחון⁴⁶

בפרק זה אני מתכוון להוכיח שהצבא היה ועודנו המשענת העיקרית והחשובה ביותר של המשטר ההאשמי. תפקידו העיקרי של הצבא הוא להגן על השלטון, ולכן הוא מורכב מהעדות האמינות ביותר שיש בממלכה (העדות שהמלך סומך עליהם, למשל- הבדואים והצ'רקסים).

הצבא העבר- ירדני הוקם בשנת 1921 לאחר יסוד הממלכה העבר- ירדנית, בשם 'הלגיון הערבי' (כך באנגלית, בערבית 'הצבא הערבי' זכר לצבאו של פייצל בן חוסיין שכבש את דמשק וגורש ע"י הצרפתים), הלגיון הוקם ע"י קצינים ואנשי מנהלה בריטים וכוחו היה כ- 1000 לוחמים. משנת 1940 בגלל מלחמת העולם השנייה הוגדל הלגיון הערבי לכ- 8,000 איש (הלגיון השתתף במלחמת העולם השנייה וסייע לבריטים להשתלט על המרד העירקי), עד 1957 היה הפיקוד על הצבא מורכב אך ורק מבריטים (פיקדו עליו: 1921-1939 ליוטננט-קולונל פיק, 1939-1956 סר גלב) וכך גם רוב הציוד והאימונים שלו. מ- 1957 בעקבות ביטול ההסכם עם בריטניה וסילוק הפיקוד הבריטי רוב הציוד נקנה מארה"ב והפיקוד הפך למקומי⁴⁷.

תפקידו היה ועודנו לשמור על המלך ועל המשטר (והוא אף עשה זאת לא פעם ולא פעמים, למשל, במשברים של 1957 ו-1958), אך יחד עם זאת תפקידו היה גם להגן על גבולות הממלכה ולשמש כוח לוחם כנגד מדינת ישראל.

בראש הצבא עמד המלך, ששימש כמפקד העליון של הכוחות המזוינים הירדנים, תפקיד שהוא ממלא מאז ועד היום. תחתיו עומדים בראש הצבא שנים: המפקד הכללי והרמטכ"ל.

הצבא ומערכת הבטחון כולה (המשטרה ומנגנון בטחון הפנים) הורכבו מאלמנטים נאמנים לשלטון (בעיקר הבדואים והצ'רקסים) שנהנו ונהנים עד היום מתנאי שרות טובים וממעמד נכבד בממלכה. הנאמנות לשלטון היתה קנה המידה החשוב להתקדמות בסולם הדרגות והפיקוד בצבא. בירדן לא היה גיוס חובה והצבא היא צבא של מתנדבים.

כתוצאה מכך סבל הצבא הירדני מעט מאוד (יחסית למדינות ערב האחרות) מהתארגנות גורמים תאים חתרניים⁴⁸. היו מקרים בודדים בהם נחשפו תאים חתרניים בצבא, כמו למשל, במשבר של 1957, אך הם לא הצליחו לערער את כוחו

⁴⁶ הסקירה מבוססת על: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 147, 149. א. א. ירדן, דע המזה"ת, עמ' 15.

⁴⁷ הנתונים מתוך: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 147.

⁴⁸ ירדן היא אחת המדינות היחידות בעולם הערבי שבה לא בוצעה הפיכה צבאית. הסיבה המרכזית לכך היא נאמנותו של הצבא למשטר.

של המלך ואת נאמנותו של הצבא למלך. בגלל המקצועיות וחוסר החתרנות שבתוכו נחשב 'הלגיון הערבי' לצבא הערבי הטוב ביותר, למרות גודלו ('הלגיון' הוא צבא קטן ביותר יחסית לצבאות של שאר מדינות ערב), בשנת 1969 שונה שמו של הלגיון הערבי ל'כוחות המזוינים של ירדן'. הכוח הצבאי הירדני מנה בשנת 1967 סדר גודל של 12 חטיבות (חי"ר ושיריון), כ- 50,000 חיילים.⁴⁹

לסיכום:

הצבא ומערכת הביטחון היו ועודם העוגן של המשטר בירדן, ולכן מופקדים עליהם האנשים שהמלך סומך עליהם ביותר. הצבא בירדן הביע נאמנות בצורה מוחלטת לשלטון ועשה את פקודותיו בלי לשאול שאלות. זוהי אחת הנקודות המרכזיות שסייעו למלך במהלך מלחמת האזרחים. (מה שחוסין ציווה על הצבא לעשות- ולא רק במלחמת האזרחים- לא היה עובר בצורה כזאת חלקה במדינות ערב אחרות).

יחסי ירדן-ישראל⁵⁰

בפרק זה אני מתכוון להראות שהיחסים בין ירדן לישראל היו לכל אורך השנים יחסים מיוחדים, בודאי על רקע היחסים ה'רגילים' בין ישראל לעולם הערבי. אני אראה שבהשוואה למדינות ערביות אחרות גילתה ממלכת ירדן עמדה מתונה יחסית בסכסוך עם ישראל. עוד מלפני קום המדינה, בנובמבר 1947 ובמאי 1948, התקיימו שיחות חשאיות על הסכם בין המלך עבדאללה לבין נציגים בכירים של הישוב היהודי בארץ. אלה לא הסתיימו בהסכם, אך היתה מידה לא מבוטלת של הבנה הדדית, שנבעה מן החשדות והחשדנות המשותפים לשני הצדדים כלפי המילטנטיות של התנועה הלאומית-הפלסטינאית, בהנהגת המופתי חאג' אמין אל-חוסייני.⁵¹

עם תום מלחמת השחרור, באפריל 1949, חתמה ירדן, כמו המדינות הערביות האחרות הגובלות בישראל, על הסכם שביתת נשק. אך בניגוד למדינות ערב האחרות, ניסתה ירדן להגיע עם ישראל אף לחוזה שלום. אי הסכמה בסוגיות טריטוריאליזם, לחצים מבית ולחצים בין ערביים על המלך עבדאללה מנעו השגת הסכם. עם זאת, בפברואר 1950 חתמו ישראל וירדן בראשי תיבות על הסכם אי התקפה לחמש שנים. ההסכם לא אושרר בשל אי יכולתו של המלך עבדאללה לכפות אותו על שרי ממשלתו ובשל איומיה של הליגה הערבית לגרש את ירדן משורותיה.

⁴⁹ נתונים מספריים על צבא ירדן בסוף שנות השישים (מתאים גם לתחילת שנות השבעים), ראו: א. גולן, ירדן, 52-55.

⁵⁰ הסקירה מבוססת על: - א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 34-36. - מלמן, יוסי, שותפות עוינת, עמ' 74-81, ידיעות אחרונות, ת"א, 1987 (להלן: 'מלמן, שותפות עוינת, עמ' 74-81). - קליינמן, אהרון, דו קיום ללא שלום, עמ' 47-73, ספריית מעריב, ת"א, 1986 (א. קליינמן, דו קיום, עמ' 47-73).
⁵¹ עוד על יחסי עבדאללה והתנועה הציונית, ראו: הערה מס' 12, עמ' 11.

על רקע קשריו עם ישראל ואיבתו למופת, חאג' אמין אל-חוסייני, נרצח עבדאללה ע"י מתנקשים פלסטינאים ב-1951.

במרוצת השנים בין 1950 לבין 1967 התאפיינו יחסיה של ירדן עם ישראל בתערובת יוצאת דופן של הידברות ומאבק: מחד גיסא – פעולות המסתננים ומחבלים משטחה נגד ישראל, ופעולות תגמול ישראליות כנגד ירדן, ומאידך גיסא – שיתוף פעולה מדיני עקיף ומגעים חשאיים בין שתי המדינות.

לחץ בין ערבי והתלהבות המונית בתוך ירדן, לנוכח מהלכיו של עבד אל-נאצר בסיני במאי 1967, הניעו את חוסיין להצטרף למאמץ המלחמתי נגד ישראל, שאותו הובילה מצרים. חוסיין שחש ליציבות משטרו, הצטרף למלחמת ששת הימים (1967), שבה איבד את הגדה המערבית.

לאחר המלחמה תכפו המגעים החשאים בין ישראל וירדן בדרג הגבוה ביותר. במגעים אלו נידונה פשרה טריטוריאלית בין ירדן וישראל לפי תוכנית אלון⁵². זו הציעה להשיב לירדן את רוב שטחי הגדה המערבית, להוציא את בקעת הירדן ומזרח ירושלים. חוסיין דחה הצעה זו, והביע נכונות להגיע להסכם שלום עם ישראל רק על יסוד נסיגה כוללת של ישראל לגבולות 1967, להוציא תיקוני גבול קלים, על יסוד של הדדיות.

אפשר לכנות את מערכת היחסים בין ישראל לירדן בשם 'שותפות אסטרטגית'⁵³ וירדן היא המדינה הערבית היחידה המקיימת עם ישראל מאז ועד היום שותפות כזאת.

השותפות נבנתה על שני פחדים הדדיים המתקיימים בישראל ובירדן עוד מראשית קיומן:

1) הפחד מן המילטנטיות של התנועה הלאומית הפלסטינאית, בתחילה בראשות חאג' אמין אל-חוסייני ואחר כך ביצוג אש"ף בראשות ערפאת. גם ירדן וגם ישראל העדיפו לסדר את העניינים ביניהן ולא בשיתוף עם התנועה הלאומית הפלסטינית (בעיקר בגלל שישראל וירדן יכלו לדבר ביניהן ולנסות

⁵² מסמך של רעיונות כלליים על עתיד השטחים שכבשה ישראל במלחמת ששת הימים, כפי שהועלו ב-1967, ע"י יגאל אלון אז שר העבודה. התוכנית לא אומצה ע"י ממשלת ישראל כמדיניות רשמית, אך נודעה לה השפעה רבה על מחשבתן של מפלגת העבודה והממשלות שהקימה. התוכנית קראה להחזיר, תמורת שלום, את רוב שטח הגדה המערבית לירדן, אך להשאיר לישראל כ-40% מהשטח. עוד על תוכנית אלון והסיבות לדחייתה ע"י ירדן, ראו: - כהן, ירוחם, תוכנית אלון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1973.

- אלון, יגאל, בחתירה לשלום, עורך: דרור, צביקה, דפוס חידקל, ת"א, 1989. ⁵³ ע"פ: שיפטן, דן, 'השותפות האסטרטגית בין ישראל לירדן: לקחי העבר וציפיות ההווה', מתוך: יחסי ישראל-ירדן, עמ' 17-22, הוצאת מרכז בי"סא למחקרים אסטרטגיים, אוברסיטת בר-אילן, 1997 (להלן: ד. שיפטן, 'השותפות האסטרטגית, מתוך: יחסי ישראל-ירדן עמ' 17-22).

להגיע לפשרה, מה שלא יכלו לעשות עם התנועה הלאומית הפלסטינית המיליטנטית שדחפה לפתרון בכוח).

(2) לשתי המדינות היה ברור מהתחלה שעדיף להן להגיע להסכם מאשר להישאר במצב לוחמה. ישראל רצתה להגיע להסכם כדי למנוע את פתיחתה של חזית שלישית או רביעית נגד מדינות ערב, ואילו ירדן רצתה להגיע להסכם מכיוון שהיא פחדה מהכוח של המדינה הישראלית שעלולה לקחת לה את הגדה המערבית ובשלב יותר מאוחר אף להשמדה כליל. עובדה שצריך לזכור כשבאים לנתח את יחסי ישראל ירדן היא שלא תמיד יכלו המדינות ליישם את המדיניות שהן רצו. מדובר בעיקר על ירדן שבגלל לחץ פנימי ולחץ בינערי לא יכלה לעשות דברים שרצתה (למשל: להימנע ממלחמה ב-1967 או לחתום על הסכם אי התקפה ב-1950), אך גם ישראל לא תמיד יכלה לקיים את המדיניות שרצתה (בעיקר נוגעים הדברים לויתורים בגדה המערבית אחרי 1967). אך למרות הדברים הללו המשיכו מדינת ישראל וממלכת ירדן לקיים – אצל ירדן לפעמים כנגד החרמות וסנקציות – יחסים מיוחדים של שותפות אסטרטגית.

לסיכום:

יחסי ישראל – ירדן נחשבו לאורך כל הדרך- ובצדק- כיחסים טובים מאוד. לישראל היה גם אז (בסוף שנות השישים, ראשית שנות השבעים) כמו גם היום אינטרס לשמור על המשטר כמו שהוא, ולשתי המדינות גם יחד היה ועדיין יש אינטרס להאבק בארגוני המחבלים הפלסטיניים. רק דרך הבנה של מצב זה אפשר להבין את הסיוע של ישראל לירדן במהלך מלחמת האזרחים בירדן, דבר שלא היה מתקבל על הדעת מצד אחת מאויבותיה הותיקות 'הרגילות', כמו מצרים וסוריה.

קובעי המדיניות בממלכת ירדן בשנים 1967 - 1973⁵⁴

מכיוון שבממלכת ירדן מעטים הם האנשים שמשתתפים בקבלת ההחלטות, חשוב להכיר את הרקע של ראשי המשטר ואת תפיסתם כדי להבין את המהלכים שהם מבצעים, מכיוון שכך מצאתי לנכון לכתוב מעט על כל אחד מקובעי המדיניות של ירדן בשנות המאבק עם ארגוני המחבלים. החלטתי להביא קודם פירוט על המשטר שנותן את כל התמונה על המצב בעמדות המפתח במדינה ואחר כך פירוט על האנשים שהשפיעו הכי הרבה על המהלכים וההתרחשויות בירדן בשנים שבהן אני עוסק (1967-1973).

⁵⁴ הניתוח מבוסס על: - 100, אשר, 'האליטה העבר ירדנית והמלחמה במחבלים', עמ' 15-1, סקירות, אוגוסט 1974, ת"א (להלן: א. 100, האליטה העבר ירדנית, עמ' 1-15). - 'שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 148-154.

בכירי השלטון בירדן וראשי מערכת הבטחון⁵⁵

המלך: חוסיין בן טלאל

הקבינט המצומצם (הורכב ב-28 באוקטובר 1970):

רה"מ ושר ההגנה: וצפי אל-תל

שר הפנים: מאזן אל-עג'לוני, יליד עג'לון, היה מעורב בשנת 1958 בהיותו קצין בצבא בקשר נגד המלך וחזר בו אחר כך⁵⁶.

שר ההסברה: עדנאן אבו עודה, יליד הגדה המערבית.

המפקד הכללי: חבאס אל-מג'אלי, יליד כרך, היה מושל צבאי כללי במשברי 1957-1958.

סגן המפקד הכללי: קאסם אל-מועייטה, יליד כרך.

הרמטכ"ל: קאסם עבד אל-דאים, יליד מען.

עוזר הרמטכ"ל (מבצעים): שריף זייד בן שאכר, בן המשפחה ההאשמית, היה מעורב בקשר נגד חוסיין בשנת 1958, וחזר בו אחר כך⁵⁷.

מנהל המודיעין הכללי: מחמד בושיר אסמאעיל, יליד עבר הירדן, צ'צ'ני.

המושלים הצבאיים בתקופת משבר ספטמבר 1970:

המושל הצבאי הכללי: חאבס אל-מג'אלי, החזיק באותו תפקיד במשברי 1957-1958.

סגן המושל הצבאי הכללי: מאזן אל-עג'לוני.

ידידי המלך⁵⁸:

ראש לשכת החצר: אחמד אל-טראונה, יליד כרך.

מנהל המודיעין הכללי: מד'יר רשיד, יליד סלט, השתתף בתנועה נגד חוסיין בימי ממשלת אל-נאבולסי (1956-1957), וחזר בו אחר כך.

'נציג מיוחד': עלי אבו נוואר, יליד סלט, הרמטכ"ל בימי ממשלת אל-נאבולסי, חזר בו וקיבל חנינה לאחר המשבר.

זייד אל-רפאעי, יליד עמאן, ידוע שהיה עוזרו המקורב של המלך, בנו של סמיר אל-רפאעי שהיה רה"מ בימי עבדאללה.

אמיר חסן בן טלאל, צעיר אחיו של המלך ויורש העצר.

⁵⁵ מבוסס על: א. דן, המשטר בירדן, עמ' 157-155.

⁵⁶ הרבה מהמעורבים בקשר נגד המלך בשנת 1957, חזרו בהם אחר כך מהתנגדותם למשטר, קיבלו חנינה מהמלך וחזרו לשמש בתפקידים בכירים במשטר הירדני.

⁵⁷ ראו הערה 56.

⁵⁸ שם כולל לאנשים המקורבים למלך. אנשים אלו השפיעו על המדיניות של המלך בלי להחזיק בתפקידים גבוהים במיוחד במשטר הירדני (לפעמים ביצעו משימות חשובות בשליחות המלך). עוד על מעמד מיוחד זה, ראו: א. דן, המשטר בירדן, מתוך: חברה ומשטר, עמ' 133.

המלך חוסיין⁵⁹ (1935-1999)

חוסיין בן טלאל נולד בעמאן וקיבל את חינוכו בויקטוריה קולג' שבאלכסנדריה, בהארו ובאקדמיה הצבאית סאנדהרסט שבבריטניה. הוא ירש את כיסאו של אביו המלך טלאל ב-1952 אחרי שזה הודח בגלל מחלת נפש. עד מאי 1953 משלה בשמו מועצת עוצרים, ובהגיעו לגיל 18 הוכתר למלך.

חוסיין עלה למלוכה בשעת משבר, ובארבע שנות מלכותו הראשונות נאלץ לעשות ויתורים חשובים לקבוצות לאומניות 'נאצריסטיות' בענייני פנים, וביחוד בענייני חוץ. כך הסכים ב-1954 לתיקון בחוקה המאפשר לפרלמנט לפזר את הממשלה ברוב רגיל. בדצמבר 1955 נאלץ לחזור בו מההחלטה להצטרף לברית בגדד, בלחץ פוליטיקאים מן האופוזיציה והפגנות רחוב. ב-1956 הוא פיטר את הגנרל גלב, מפקדו הבריטי של הלגיון הערבי, שהיה בעיני הלאומנים לסמל לשיעבוד של ירדן לאימפריאליזם הבריטי. באוקטובר 1956, אחרי שה'מפלגה הסוציאליסטית הלאומית' השמאלנית והלאומנית ניצחה בבחירות, נאלץ המלך למנות את מנהיגה סולימאן אל-נאבולסי לראשות הממשלה. במשטר חדש זה הוא אישר את הצטרפותה של ירדן לחוזה ההגנה הסורי-מצרי ולפיקוד משותף, ובראשית 1957 – את ביטול החוזה האנגלו-ירדני ואת החלפת הסיוע הבריטי, בעיקר לצבאו, במענקים מצרים, סורים וסעודים.

אולם ב-1957 בלם חוסיין את השתלבותה של ירדן בגוש מדינות שמאלני-נאצריסטי. הוא פיטר את הממשלה השמאלנית – צעד שמניעו האחרון, האקוטי, היה החלטת הממשלה לכונן יחסים דיפלומטים עם ברה"מ (דבר שנחשב לסטייה 'שמאלנית' מן המדיניות). הוא סיכל, תוך עימות אישי אמיץ, קשר של קצינים שנתמכו כנראה ע"י מצרים, החזיר על כנם ממשלה ומפקדי צבא שמרנים וכונן מחדש ברית בלתי כתובה עם המערב. בפברואר 1958, לאור איחודן של מצרים וסוריה (הקמת קהילה ערבית מאוחדת – קע"מ), נקט חוסיין עמדה נחושה נגד מהלך זה שנועד לדעתו להגביר את כוחן של מדינות ערב השמאלניות-נאצריסטיות לקראת השתלטותן על העולם הערבי. הוא הקים 'פדרציה ערבית' ירדנית-עירקית ונעשה סגן ראש הפדרציה. ביולי 1958, כשהתמוטטה הפדרציה עקב הפיכה בעירק, וירדן היתה מבודדת וחשופה

⁵⁹ עוד על המלך חוסיין ראו: מ.ז"ק, חוסיין עושה שלום.

לסכנת התערבות מצד קע"מ, בסיוע חתירה מבית, ביקש חוסיין מבריטניה לשגר כוח צבאי להגנת ירדן. כוח זה נשאר עד אוקטובר. חוסיין גם הגיש תלונה נגד קע"מ במועצת הביטחון של האו"מ.⁶⁰

חוסיין הצליח לקיים את מלכותו על אף מזימות קשר רבות שיזמו מצרים או סוריה. ביחסיו עם מצרים של נאצר היו עליות ירדות. במהלך התקפות התעמולה ההדדיות והארסיות קרה שנאצר כינה את חוסיין בוגד וכלי שרת בידי האימפריאליזם, שמנהיגים ערבים פרוגרסיבים מנועים מלשתף פעולה עימו. ואילו שעה שגברו זרמים של אחדות בין ערבית, היה חוסיין מלכה האציל של מדינה-אחות ערבית.⁶¹ במאי 1967, בגלל לחץ בין ערבי ופנים ירדני, חתם חוסיין על חוזה הגנה עם מצרים והעמיד את צבאו סמלית תחת פיקוד מצרי. הוא התעלם מאזהרת ישראל והבטחתה שלא תתקוף את ירדן, והצטרף למלחמת ששת הימים – לאחר שהוטעה, ע"י נאצר, שבישר לו טלפונית על התקדמות מצרית מנצחת.

תבוסת ירדן ואובדן הגדה המערבית היו מהלומה קשה לחוסיין (הוא ראה את הגדה המערבית כרכוש ששייך לממלכה, כמתנה שקיבל מסבו עבדאללה). מעמדו נתערער גם בשל חתרנותם של אירגוני החבלה הפלסטיניים. המדינה הפלסטינית שתבעו, סתרה את איחודה של ירדן עם החלק הערבי של ארץ ישראל (הגדה המערבית). יחסיה של ירדן עם מדינות ערב ומעמדו של חוסיין בעולם הערבי שוקמו בהדרגה בסוף שנות ה-60 (בעקבות המלחמה). את הסתירה הבסיסית בין תביעתו לבעלות על הגדה המערבית הכבושה בידי ישראל כחלק ממלכתו ובין תביעות הפלסטינאים לעצמאות ניסה חוסיין לפתור ע"י הצעת מבנה פדרלי או קונפדרלי לירדן, לאחר נסיגת ישראל מהגדה המערבית, עם מידה של אוטונומיה לחלק הפלסטיני שבממלכה.

חוסיין נחשב מתון בעניינים בינלאומיים ובין ערביים וביחס לישראל. אומנם הוא עשה מעט מאוד כדי לחנך את הציבור הערבי והירדני ולהנחותו בגלוי לקראת דו קיום עם ישראל, ועמדותיו המדיניות התחלפו לעתים בשינוי קו טכסיסיים, אבל תמיד הראה לישראל שהוא מבקש הסדר המושתת על דו קיום בשלום. הוא קיים פגישות חשאיות רבות עם מנהיגים ישראלים רבים בשנות ה-60 וה-70 אך הפער היה תמיד רחב מדי מכדי לאפשר השגת הסכם.⁶²

חוסיין נחשב לפרו-מערבי ותמיד העדיף סיוע מערבי על סיוע סובייטי או ערבי. ביחסים עם העולם הערבי ניסה תמיד המלך חוסיין לשמור על האינטרסים הירדנים אך להימנע כל הזמן ממצב של בידוד בעולם הערבי. כך גם ביחסים עם הפלסטיניים,

⁶⁰ פירוט נוסף על אירועים אלו, ראו: עמ' 12 בפרק זה.

⁶¹ על היחסים הבין-ערביים לפני מלחמת ששת הימים, ראו הערה מס' 16, עמ' 12.

⁶² על יחסו המתון יחסית של חוסיין לישראל, ראו: יחסי ישראל ירדן, עמ' 26 בפרק זה.

חוסייין ניסה תמיד למנוע מצב שהפלסטיניים יכתיבו לו את מעשיו ואת הצביון של ממלכת ירדן, אך הוא גם ניסה להימנע ממצב של קרע בין המשטר בירדן לפלסטיניים אזרחי הממלכה.

וצפי אל-תל⁶³ (1920-1971)

ראש הממשלה הירדני בחלק מתקופת המאבק עם המחבלים (1970-1971). נולד באירביד. לאחר סיום לימודיו באוניברסיטה האמריקאית בביירות, החל אל-תל לעבוד כמורה. בשנים 1942-1945 שירת בצבא הבריטי, בו הגיע לדרגת קפיטן. ב-1945 הצטרף למוסה אל-עלמי⁶⁴ ועבד עד 1947 במשרדי ההסברה/תעמולה שלו בלונדון ובירושלים. במלחמת 1948 התנדב ל'צבא ההצלה' של קאווקג'. ב-1949 הצטרף לשירות הדיפלומטי הירדני ועלה בסולם הדרגות, עד שהיה בשנים 1961-1962 שגריר בעירק. ב-1962 כיהן במשך שנה אחת כראש ממשלת ירדן ושר הביטחון, ובשנים 1964-1967 ו-1970-1971 היה שוב לראש הממשלה. הוא נחשב לאיש מינהל מוכשר, נאמן למלך ואנטי-נאצריסט מובהק. נחשב לאחד ממקורביו של יורש העצר הירדני חסן. אל-תל היה המבצע (ויש אומרים גם האדריכל) של חיסול אירגוני המחבלים בירדן בשנים 1970-1971. על רקע זה גם נרצח אל-תל בעת ביקור בקהיר (נובמבר 1971) ע"י ארגון 'ספטמבר השחור'.

וצפי אל-תל והמלך חוסייין

⁶³ עוד על וצפי אל-תל ראו: סר, אשר, בין ירדן לפלסטין - ביוגרפיה פוליטית של וצפי אל תל, חדקל, 1983, אוניברסיטת ת"א (להלן: א. סר, בין ירדן לפלסטין).

⁶⁴ הפוליטיקאי הערבי-פלסטינאי מירושלים מוסא אל-עלמי פתח משרדי תעמולה בלונדון, ושינגטון, ביירות וירושלים כדי שיסבירו את העמדה הערבית-פלסטינית.

סיכום: נקודות מפתח בהקשר הירדני

המשטר: צורת המשטר בירדן היתה ועודנה מונרכיה חוקתית שהמלך בה הוא האשמי. זוהי נקודת היסוד של המשטר והוא עשה ויעשה כל דבר כדי לשמור על הממלכה במצב הזה. המלך הוא ראש המשטר ועל פיו ישק דבר, הוא יכול לפטר את הממשלה ולפזר את הפרלמנט כרצונו והוא מרבה לעשות כך (בדרך כלל כדי לשנות מדיניות). המשטר לא מוכן לקבל כל סוג של אופוזיציה, המפלגות אסורות (יותר או פחות תלוי ברמת בטחונו של המשטר) והמשטר מנהל מלחמת חורמה נגדן.

הצבא: המשטר התבסס על הלגיון הערבי כמשענת העיקרית לקיומו ובטחונו, חוסיין משתדל שלא להפעיל כוח כנגד אזרחים, אך כשהוא החליט שצריך הוא לא היסס להשתמש בצבא בשביל זה. הצבא הורכב מהאוכלוסיות שהשלטון הכי בוטח בהן (הבדואים והצרקסים) וביחד עם תנאי השרות הטובים זה גרם לכך שהצבא הירדני נחשב צבא טוב, יעיל ואמין (כמעט נטול חתרנות).

יחסי חוץ: האוריינטציה של המשטר היתה והיא עדין אוריינטציה מערבית. המשטר בירדן העדיף להסתמך על המערב (בריטניה ואחר כך ארה"ב) ולא על הגוש הסובייטי או מדינות ערב. הסיבות לכך הן סיבות כלכליות (הסיוע שהמערב מבטיח, תמיד מגיע בזמן) ומסורתיות (מחויבות האשמית לבריטניה בעקבות הענקת הממלכה לעבדאללה).⁶⁵

הקשר לגדה המערבית: המשטר ראה בגדה המערבית חלק בלתי נפרד מהממלכה ולכן סיפח אותה ואת תושביה לממלכה (הירדנים הם היחידים שנתנו עצמאות לפלסטיניים), להאשמים היה קשר, פחות או יותר, רגשי לגדה והם לא היו מוכנים לוותר עליה גם כשהחזקה בה או שאיפה כזאת סיכנו את משטרם.

בעיית יסוד

הממלכה האשמית הירדנית היתה המדינה הערבית היחידה שאין לגיטימציה ברורה לקיומה. בניגוד לכל שאר מדינות ערב הקמתה של ירדן נתפסה כמתנה אימפריאליסטית בריטית למשפחה שאפילו לא מתושבי האזור (האשמים באו מחג'אז). השליטים האשמים היו תמיד מיעוט בארצם. לאחר מלחמת 1948 נוספו לממלכה מאות אלפי פליטים פלסטינאים שברובם לא קיבלו את השליטה האשמית (מה עוד שבירדן לא היתה נהוגה אופוזיציה, ומערכת פוליטית מפותחת, שהם היו רגילים לה מארץ ישראל) והדבר גרם לאי יציבות בעייתית בממלכה.

⁶⁵ עוד על יחסי ירדן והמעצמות, בפרק השלישי, יחסי החוץ של ירדן, עמ' 54-61.

פרק שני: תולדותיה של התנועה הלאומית הפלסטינית ומצבה ב-

1967

את תחילתה של התנועה הלאומית הפלסטינית, כתנועה עצמאית ונפרדת ולא כחלק מהתנועה הלאומית הערבית, ניתן לראות לאחר מלחמת העולם הראשונה ויש חוקרים שטוענים שהיא באה כתנועת נגד לתנועה הציונית⁶⁶. מאבקה של התנועה הלאומית הפלסטינית עם ירדן החל, לעומת זאת, כמאבק על יצוג הפלסטינים והחל רק אחרי מלחמת השחרור וסיפוח הגדה המערבית לירדן. החלק הצבאי של המאבק החל לאחר הקמת ארגוני המחבלים והוא עיקר ענייני בעבודה זאת ובפרק זה. בפרק זה אני מתכוון להראות דרך סקירה של ההיסטוריה של התנועה, של ארגוני המחבלים, של מהמבנה שלהם, של יחסי החוץ שלהם, את התחלתו של המאבק בין ירדן לארגונים שהתחיל לפני מלחמת ששת הימים והתחזק והדרדר למלחמה אחריה. פרק זה יעסוק בתקופה שעד מלחמת ששת הימים, התקופה שבה החלו ארגוני המחבלים לפעול.

רקע היסטורי⁶⁷

בפרק זה אני מתכוון להראות ששורשי הבעיה הפלסטינית מגיעים לתחילת המאה ה-20, ולעומת זאת מאבקה עם ירדן הוא מאבק צעיר יחסית שהחל כמאבק רעיוני בחצי השני של המאה ה-20 וכמאבק צבאי רק לאחר מלחמת ששת הימים. בנוסף אני מתכוון להביא בפרק זה את הסיבות להקמת התנועה הלאומית הפלסטינית, מכיוון שהמפתח להתנהגותה ולדרישותיה במאבק עם ירדן, דבר החיוני להוכחת שאלת המחקר שלי, מצוי בדרך התנהלותה בעבר.

התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית (להלן- התנועה הלאומית הפלסטינית), כתנועה מדינית, החלה להתגבש בשנות ה-20 של המאה ה-20 ויש הטוענים

⁶⁶ - פורת, יהושע, 'התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1918-1939', מתוך: מתוך: התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה? (עורכים: מעוז, משה, קידר, ב"ז), עמ' 81-82, משרד הביטחון, ת"א, 1996 (להלן: י. פורת, התנועה הלאומית הפלסטינית 1918-1939, מתוך: מ. מעוז, ב"ז, קידר, התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 81-82).

⁶⁷ סקירה זאת מבוססת על: - קטרי, נסים, ושוורצבוים, משה, ארגון השחרור הפלסטיני, רקע, מאפיינים ומגמות, (ערך: חיים אופז), דע המזה"ת, עמ' 5-7, מרכז ההסברה משרד החינוך, ירושלים, 1992 (להלן: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 5-6).

- י. פורת, התנועה הלאומית הפלסטינית 1918-1939, מתוך: מ. מעוז, ב"ז, קידר, התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 81-92.

- נבו, יוסף, 'התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית במלחמת העולם השנייה', מתוך: התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה? (עורכים: מעוז, משה, קידר, ב"ז), עמ' 93-113, משרד הביטחון, ת"א, 1996 (להלן: י. נבו, התנועה הפלסטינית במלחמת העולם, מתוך: מ. מעוז, ב"ז, קידר, התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 93-113).

- ארנון-אוחנה, יובל, ויודפת, אריה, אש"פ – דיוקנו של ארגון, עמ' 9-34, לוי-אפשטיין, ת"א, 1985 (להלן: י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 9-34).

שהתפתחה כתנועת נגד לתנועה הציונית⁶⁸. הפלסטיניים ניסו למנוע בכל דרך (למשל מניעת הקמתה של המועצה המחוקקת בא"י כפי שבריטים רצו) את ישום הצהרת בלפור על ארץ ישראל וזהו, לפי אותם חוקרים, הגורם שהחל את יצירת התנועה הלאומית הפלסטינית כגורם נפרד (ולא כחלק בתנועה הלאומית הערבית).

התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית סבלה למן תחילת פעולתה מכמה בעיות:

(1) המוסדות שהיא הקימה יצגו מלכתחילה רק שכבה מצומצמת של נכבדים ומשכילים ולא את רוב הציבור, ולכן איבדו את כוחם (כך קרה לוועד הפועל הערבי שקם בדצמבר 1920, למרות שהצליח בכל זאת לגייס מדי פעם את רוב הציבור למבצעים מיוחדים)⁶⁹.

(2) פילוגים פנימיים בתוך התנועה תרמו עוד יותר להחלשת התנועה ומוסדותיה. פילוג כזה התרחש, למשל, ב-1923 כאשר חוגים שונים בהנהגה הביעו את התנגדותם לעמדת הבכורה שתפסה משפחת אל-חוסייני מירושלים, בראשות המופתי חאג' אל-אמין חוסייני⁷⁰, בוועד הפועל ובמועצה המוסלמית העליונה וחדלו לראות בוועד הפועל את נציגותם הפוליטית. בעקבות כך עבר גל העלייה היהודית ב-1924-1925 בשקט יחסי⁷¹.

(3) אופיה של הציונות ודרכי פעולתה תרמו לא מעט לחולשת התנועה הלאומית הפלסטינית בשנותיה הראשונות. קיים היה הבדל ניכר בין חששם של ערביי ארץ-ישראל מפני הציונות מבחינה לאומית, לבין התועלת שרבים מהם, בעיקר המנהיגים האמידים, הפיקו ממנה (בעיקר מקניית הקרקעות)⁷².

(4) בשנות ה-20 היה רוב הציבור רחוק מרמה גבוהה של הכרה בזכות ההגדרה העצמית שלו. אמנם ההנהגה הפוליטית פיתחה מערכת של

⁶⁸ ראו הערה מס' 66, עמ' 34.

⁶⁹ על הוועד הפועל הערבי, ראו: י. פורת, התנועה הלאומית הפלסטינית 1918-1939, מתוך: מ. מעוז, ב"ז, קידר, התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 82.

⁷⁰ 1897-1974, פוליטיקאי ומנהיג דתי פלסטיני ממשפחת אל-חוסייני הירושלמית (בעלת המפלגה הערבית הפלסטינית). מאז 1921 כיהן כמופתי של ירושלים. היה המנהיג הדתי המוסלמי העליון בארץ ישראל מכיוון שעמד בראש המועצה המוסלמית העליונה שהיתה אחראית על קודשי האסלאם בארץ (הוקף) ועל מינוי אנשי דת. כתוצאה מהיותו גם ראש הוועד הערבי העליון – למעשה המנהיגות הפוליטית העליונה של הפלסטינים, נהפך למנהיג הפוליטי של הפלסטינים. חאג' אל-אמין נרדף ע"י הבריטים בגלל מעורבותו בהנהגת המרד הערבי בשנים 1936-1939 וברח מהארץ. אחרי התבוסה הערבית במלחמת השחרור ניסה להקים ממשלה פלסטינית ברצועת עזה, אך הרעיון לא הצליח. ירד מגדולתו לאחר הקמת אש"פ (שלא בראשותו). עוד על המופתי, חאג' אל-אמין חוסייני, ראו ב: אל-פלג, צבי, המופתי הגדול, משרד הביטחון, ת"א, 1989 (להלן: צ. אל-פלג, המופתי הגדול).

⁷¹ על פילוגים בתוך התנועה הלאומית הפלסטינית, ראו: י. פורת, התנועה הלאומית הפלסטינית 1918-1939, מתוך: מ. מעוז, ב"ז, קידר, התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 82-84.

⁷² על המאבק בין התנועה הלאומית הפלסטינית לציונות בתחילת שנות ה-20, ראו: י. פורת, התנועה הלאומית הפלסטינית 1918-1939, מתוך: מ. מעוז, ב"ז, קידר, התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 83.

טיעונים, המנסה להוכיח את צדקת תביעתה לשמירת ערבות הארץ, אך אפילו ההנהגה לא היה בכוחה לנהוג על פי מערכת טיעונים זאת, והציבור הרחב והלא משכיל היה רחוק מקליטתה.⁷³

מסוף שנות ה-20 הצליחה המועצה המוסלמית העליונה שהוקמה ע"י הבריטים ב-1922 להקנות לציבור הרחב והלא משכיל את הדאגה מהסכנה הצפויה לו, לטענתה, מהתנועה הציונית. הגוף ובעיקר העומד בראשו, חאג' אל-אמין חוסייני, הצליח בעזרת שיפוט המסגדים בהר-הבית בירושלים וע"י מסע תעמולה שיטתי בדבר הסכנה הנשקפת לקודשי האסלאם בירושלים, להעלות את רמת ההתעניינות של העולם המוסלמי בפלסטינים ולעורר את הפלסטינים עצמם. חוסייני המשיך לנצל את מעמדו כמופתי ירושלים ואת התעניינות המוסלמים כדי לעלות לאחר מאורעות הכותל (24.9.28) לרמה של מנהיג הפלסטינים על חשבון המועמד המועדף על הבריטים ראע'ב אל-נשאשיבי.⁷⁴

חוסייני בגישתו הבלתי מתפשרת דחה כל נסיון של הבריטים להרגיע את המצב (למשל נסיונם להקים מועצה מחוקקת) וכך גם גרם לקרע בהנהגה הפלסטינית (קרע עם משפחת אל-נשאשיבי ששאפה להתפשרות עם הבריטים). הועד הפועל שקם לתחייה בראשית שנות השלושים משך ע"פ גישתו של ראשו, חאג' אל-אמין חוסייני, להקצנה ולפניה לכוח הזרוע. הוועד הטיף לאסיפת נשק ולאחר מהומות באפריק 1936, שהחלו בגלל רצון בריטי להקים מועצה מחוקקת, החלה שביתה כללית ופרץ המרד הערבי (הסיבה האמיתית למרד היתה הגידול בעלייה וברכישת קרקעות). הפלסטינים ניסו ע"י המרד להשיג שתי מטרות: אחת - להבהיר לבריטים שלא יהיה ניתן להקים בא"י מדינה יהודית ושתיים - לגרום להתערבות של מדינות ערב בעניין הפלסטיני. המרד הופסק בשתי דרכים: אחת, בכוח הזרוע והשניה, ע"י ועידה שכינסו הבריטים בלונדון בפברואר 1939. בעקבות כך פורסם 'הספר הלבן' של 1939, אך למרות שהיה לטובת הפלסטינים, הוא נדחה על ידם ועל ידי מדינות ערב שנהגו בגישה של הכל או כלום.

בעקבות המרד והעזרה של מדינות ערב לפלסטינים החלו הפלסטינים להסתמך יותר על מדינות ערב ופחות על עצמם. בעקבות כך גם התחזקה התפיסה הפאן-ערבית אצל הפלסטינים.⁷⁵

⁷³ על הכרתם של הפלסטינים בזכותם להכרה עצמית בשנות ה-20 של המאה ה-20, ראו: י. פורת, התנועה הלאומית הפלסטינית 1918-1939, מתוך: מ. מעוז, ב"ז, קידר, התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 83-84.

⁷⁴ מנהיג אחת מהמשפחות המכובדות בירושלים ששאפה להנהיג את הפלסטינים. משפחת נשאשיבי היוותה את האופוזיציה למשפחת אל-חוסייני (ע"י מפלגת ההגנה שהוקמה ב-1934). ראש עיריית ירושלים בשנים 1920-1934.

⁷⁵ עוד על המרד הערבי, ראו: י. פורת, התנועה הלאומית הפלסטינית 1918-1939, מתוך: מ. מעוז, ב"ז, קידר, התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 89-92.

מלחמת העולם השנייה ותוצאותיה גרמו לפלסטינים לאבד את רוב ההשגים שהעניק להם 'הספר הלבן' (בעיקר בגלל תמיכת רוב מנהיגיהם בגרמניה הנאצית)⁷⁶.

בשנים 1945-1948 נמצאה התנועה הלאומית הפלסטינית בשפל חסר תקדים (לעומת הגיבוש הפנימי והפגנת העוצמה של ימי המרד): ההנהגה היתה מנותקת מהציבור (רובם לא הורשו ע"י הבריטים לחזור לארץ), יכולת פעולתה נחלשה – ובשעת המבחן של 1948 היא הציגה כושר עמידה צבאי וחוסן פוליטי מוגבלים ביותר, בעיקר בגלל חילוקי דעות ופילוגים, כמו זה שהיה בין 'צבא ההצלה' של קאוקאג' לבין 'ג'יהאד אל-מקדס' של חוסייני בשאלה מיהו מנהיג הצבא⁷⁷.

לאחר מלחמת העולם ובצורה חריפה יותר לאחר מלחמת השחרור, ירדה השפעתם של החמולות על הפוליטיקה הפלסטינית.

בעקבות התבוסה הערבית במלחמת העצמאות ב-1948, והשתלטותן של מצרים על רצועת עזה ושל ירדן על הגדה המערבית (אזור יהודה ושומרון) נעשה, לראשונה, נסיון להקים מסגרת מדינית פלסטינית ('ישות פלסטינית'), באמצעות הקמתה של 'ממשלת כלל פלסטין' בראשותו של המופתי חאג' אל-אמין חוסייני אשר ישבה ברצועת עזה והיתה אמורה לטפל באזורים שנותרו בידי הערבים. אולם המלך עבדאללה, שליט ממלכת ירדן, ותומכיו, מיהרו לסקל תוכנית זו, מאחר שהיא קראה תיגר על שלטונו בגדה המערבית. סיפוח הגדה לירדן ב-1950 שם קץ לנסיון זה.

רעיון 'הישות הפלסטינית' הועלה מחדש ב-1958 בדיוני הליגה הערבית, ומצרים, שראתה ברצועת עזה יחידה נפרדת, הקימה בה את 'האיחוד הלאומי הפלסטיני'. אולם גרעין זה לא התפתח לכלל תנועה לאומית של ממש⁷⁸.

שעת כושר נקרתה שוב ב-1964. נאצר, נשיא מצרים דאז, שהיה נתון במצוקה צבאית ומדינית – כתוצאה ממעורבות צבאו במלחמת תימן ובגלל הלחצים שהופעלו עליו לצאת למלחמה נגד ישראל על-מנת לסכל את הטיית מי-הירדן (במסגרת מפעל בנייתו של 'המוביל הארצי') – חיפש מוצא לדחיית לחצים אלה.

הוא קרא לעריכת 'ועידת הפסגה של המנהיגים הערביים', וזו התכנסה בקהיר וקיבלה, בין השאר, את ההחלטה הבאה:

⁷⁶ עוד על התנועה הלאומית הפלסטינית במהלך מלחמת העולם השנייה, ראו: י. נבו, התנועה הפלסטינית במלחמת העולם, מתוך: מ. מעוז, ב"ז, קידר, התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 93-113.

⁷⁷ 'צבא ההצלה' של קאוקאג' ו'ג'יהאד אל-מקדס' של חוסייני היה שני צבאות פרטיים (כנופיות) שלחמו כנגד הישוב היהודי בשנה הראשונה של מלחמת העצמאות (מקבלת ההחלטה על חלוקת הארץ באו"ם ועד פלישת צבאות ערב). חלוקה זאת פילגה את ערביי ארץ-ישראל במקום לאחדם בתקופת המלחמה והיתה אחת הסיבות לכישלונם להתמודד עם הישוב היהודי (המאוחד ברובו). עוד על התנועה הלאומית הפלסטינית במהלך מלחמת העצמאות, עוד על כך, ראו: י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 25.

⁷⁸ על נסיון זה, ראו: י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 27-28.

"אחמד שוקיירי"⁷⁹, המשמש כנציג פלסטין בליגה הערבית, ימשיך את מגעיו עם ממשלות ערב האחרות בליגה הערבית ועם העם הפלסטיני, במגמה להגיע לכינון היסודות הבריאיים לארגון העם הפלסטיני"⁸⁰. שוקיירי ניצל החלטה עמומה זו, אשר נתקבלה בחוסר רצון מופגן מצד חלק ממדינות ערב ובראשן ירדן (ירדן התנגדה מראש לכל החלטה שתוציא את העניין הפלסטיני מידה, מכיוון שחששה שזה יגרום לה לאיבוד הגדה המערבית ובעקבות כך אולי גם המזרחית), וקרא, כנראה בעצה אחת עם נאצר, לכינוס 'הקונגרס הפלסטיני הראשון'. זה התכנס, לבסוף, בירושלים המזרחית במאי-יוני 1964, ואותו ניתן להגדיר ככנס היסוד של אש"פ.

העמדתו של שוקיירי בראש האירגון החדש (ולא מישוהו מההנהגה המסורתית, כגון חאג' אל-אמין חוסייני), מסמלת את סיום דרכה של ההנהגה המסורתית המיוחסת והסגורה (שהורכבה מראשי חמולות ואנשים מהמעמד הגבוהה), ואת פתיחתה של עמדת ההנהגה לכל אחד שיוכיח את עצמו לתפקיד (מגמה זו מגיעה לשיא אם תפיסתו של ערפאת את הנהגת אש"פ ב-1968).

'הקונגרס הפלסטיני' הכריז על עצמו כ'מועצה לאומית פלסטינית' (מעין פרלמנט), אישר את ה'אמנה הלאומית' כמסמך בסיסי המסכם את עיקרי התפיסות האידיאולוגיות של אש"פ, והחליט על הקמת 'צבא לשחרור פלסטין'.

אולם כבר בראשית דרכו, התפתח עימות בין יו"ר אש"פ לבין מנהיגי ירדן, ועד מהרה הורה המלך חוסיין לנתק מגע עם מנהיגי אש"פ, לסגור את משרדי הארגון שנפתחו בירדן, ולהסיר את ההכרה הירדנית באש"פ כ'ישות פלסטינית' מייצגת.

'תרומתו' של אש"פ למאמץ הערבי במלחמת ששת הימים, באה לידי ביטוי בהשמעת נאומים מתלהמים ע"י יו"ר אש"פ, שוקיירי, שבהם קרא "להטביע את היהודים בים ולחסל את הישות הציונית"⁸¹.

סיכום: בפרק זה הראיתי שהתנועה הלאומית הפלסטינית כתנועה לאומית היא תנועה צעירה יחסית שמקורה, כנראה, בהתנגדות לציונות ולמעשיה בארץ ישראל בראשית המאה ה-20. בנוסף הראיתי שהנהגת התנועה עברה שינוי גדול עם הקמת אש"פ ב-1964, כשעברה למעשה מהנהגה מיוחסת סגורה להנהגה עממית שפתוחה לכולם.

כמו כן הראיתי שהמאבק של התנועה הלאומית הפלסטינית בירדן לא היה קיים, בצורתו הצבאית, עד אחרי מלחמת ששת הימים.

⁷⁹ אחמד שוקיירי: 1908-1980, פוליטיקאי פלסטיני, ניהל ב-1945 את משרד ההסברה הפלסטיני בארה"ב. היה חבר הוועד הערבי העליון ב-1946, חבר המשלחת הסורית לאו"ם ב-1949, שגריר סוריה באו"ם ב-1954-1957. מ-1963 נציג הפלסטינים בליגה הערבית. יו"ר אש"פ 1964-1967.

⁸⁰ א. סלע, אחדות בתוך פירוד, עמ' 35.

⁸¹ על עימות זה (והציטוט לקוח מאותו מקור), ראו: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ-רקע, עמ' 5.

ארגוני המחבלים הפלסטינים⁸²

בפרק זה אני מתכוון להציג סקירה של כל ארגוני המחבלים הפלסטינים, אלו החברים באש"ף ואלו שלא, על כוחותיהם, מנהיגיהם והאידיאולוגיה שלהם. סקירה זאת חשובה להבנת הארועים שהובילו למלחמת האזרחים בירדן ולהבנת ארועי מלחמת האזרחים עצמה.

ארגוני המחבלים שחברים באש"ף

מאז 1968 משמש אש"ף, למעשה, מעין ארגון-גג של ארגוני המחבלים הפלסטיניים, אשר תולדותיהם רצופות פילוגים ופרישות, ומאבקים אלימים. להלן אסקור את תמונת המצב בארגוני המחבלים המשתייכים לאש"ף, ואח"כ את אלה שמחרימים את כינוסיו או אלה שפרשו או הורחקו ממנו, עד 1967.⁸³

הפת"ח – תנועת השחרור הלאומי הפלסטיני⁸⁴

הפת"ח הוא הגדול והחשוב בארגוני המחבלים. את מקומו בראש הארגונים ביסס הפת"ח בזכות היותו הראשון שפתח בפעולות מזוינות ומעמדו של יאסר ערפאת, העומד בראשו ומשמש מאז 1968 גם כמנהיג אש"ף. הפת"ח הינו ותיק הארגונים. הארגון הוקם ב-1959 ע"י קבוצת צעירים פלסטינים שהתגוררו במדינות המפרץ, ובראשם יאסר ערפאת (שכינויו – אבו עמאר). הוא נולד בעזה (ע"פ גרסה אחרת בקהיר, לשם היגרה משפחתו מעזה). הוא למד הנדסה בקהיר והיה שם פעיל בארגון הסטודנטים הפלסטיניים. לאחר מבצע 'קדש' היגר לכווית, בדומה לפלסטינים רבים, והקים חברה קבלנית. את תנועת הפת"ח ייסד ערפאת יחד עם קומץ משכילים פלסטינים.

סמל הפת"ח

⁸² סקירה זו מבוססת על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"ף-רקע, עמ' 10-18. י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"ף, עמ' 34-41, 48-62.

⁸³ נתונים כללים על אירגוני המחבלים, ראו בנספח בעמ' 147.

⁸⁴ הסקירה מבוססת על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"ף-רקע, עמ' 10-12. י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"ף, עמ' 34-41.

לעוד מידע (יותר מעמיק) על הפת"ח ראו: יערי, אהוד, פת"ח, הוצאת לוי-אפשטיין, ת"א, 1970 (להלן: א. יערי, פת"ח).

- הרכבי, יהושפט, פת"ח באסטרטגיה הערבית, משרד הביטחון, ת"א, 1969 (י. הרכבי, פת"ח-אסטרטגיה).

שם הארגון- פת"ח- הינו ראשי-תיבות מהופכים של 'תנועת השחרור הלאומי הפלסטיני' (בערבית 'חרכת אל תחריר אל-וטני אל-פלסטיני'), פרוש השם בערבית הוא ניצחון. מן הבחינה הסוציו-אקונומית היתה בהתגבשותו של הפת"ח מהפכה מעמדית, שכן רובם של הפעילים באו משכבות מעמד הביניים הבורגניות הפלסטיניות ולא ממשפחות האצולה הפלסטיניות, שהנהיגו את היישוב הפלסטיני באופן מסורתי. הבסיס עליו נשען הארגון היו האכזבה והמרירות בקרב תושבי מחנות הפליטים הפלסטיניים כלפי מדינות ערב, השנאה לישראל ו'הרצון לשוב לפלסטיין'.

בשל רצונם לגייס לארגון צעירים מזרמים פוליטיים שונים, נמנעו מייסדי הפת"ח מגיבוש מצע מדיני וחברתי ברור ושאפו להנחיל את תפיסת 'המאבק המזויין' לצעירים רבים ככול האפשר.

בשנותיו הראשונות היתה פעילות הארגון מוגבלת לתחום הרעיוני-מדיני, ורק בינואר 1965 החל לבצע פיגועים נגד ישראל. בעקבות מלחמת ששת הימים ב-1967 והתבוסה הערבית במלחמה זו, הפך הפת"ח לגורם מרכזי בזירה הפלסטינית ועם מינוי ערפאת⁸⁵ ליו"ר 'הועד הפועל' החל תהליך, שהביא להשתלטותו על מוסדות אש"פ ועל ראשותו. הפת"ח חרט על דגלו את סיסמת 'המאבק המזויין', שמשמעותה ניהול 'לוחמה זעירה'- מלחמת גרילה נגד ישראל בסגנון תנועות השחרור בעולם השלישי מול הקולוניאליזם- מתוך כוונה לנצח בלא צבא של ממש. ע"פ תפישתם של מייסדי הפת"ח, לא יהיו עוד הפלסטיניים סרח-עודף לצבאות מדינות ערב, אלא קטליזטור לעימות כולל בין צבאות ערב לישראל.

יחסיו של הפת"ח עם מדינות ערב היו מאז ומעולם בעייתיים. הוא השתדל להציג עמדה נייטרלית בסכסוכים בינערביים ולא לצאת נגד המנהיגות הערבית. יחד עם זאת, הוא ניסה לשמור על עצמאות ולא לקבל חסות כלשהי מצד מדינה ערבית זו או אחרת. עמדה זו של הפת"ח עוררה פעמים רבות את זעמן של מדינות ערב.⁸⁶

יאסר ערפאת

⁸⁵ לקריאה על דמותו וחיי המרתקים של יאסר ערפאת ראו: רובינשטיין, דני, ערפאת-דיקון, זמורה-ביתן, לוד, 2001.

⁸⁶ כדוגמה אפשר לראות את המאבק בין אש"פ לסוריה. אש"פ ניסה כל הזמן לשמור על תפישת "עצמאות החלטה הפלסטינית" שגרסה שהפלסטיניים צריכים להחליט בעצמם את החלטותיהם ואילו הסורים ניסו להכפיף אותו למרותם במסגרת תפישת "האינטרסים הכלל לאומיים" של משטר הבעת' הסורי ותוכנית "סוריה הגדולה" של סוריה. על בסיס זה התקיימו כל הזמן מאבקים בין סוריה לאש"פ שכללו אף הקמת ארגון סורי בתוך אש"פ.

מבנה מוסדותיו של 'פת"ח' תואם את הדגם הכללי של ארגון מחבלים פלסטיני (לרובם היה מבנה דומה):

- 'הועד המרכזי' – הנהגה מצומצמת של הארגון. מנה 15 חברים (עד 1989). ההחלטות החשובות ביותר מתקבלות בגוף זה, שכלל וכולל ברובו עד היום את מייסדי הארגון ואת המקורבים להם.
- 'המועצה המהפכנית' – פרלמנט מצומצם שמנה כ-75 חברים, וסמכויותיו מוגבלות.
- 'הועידה הכללית' – גוף היסוד של הארגון, הבוחר את המוסדות הביצועיים. מנה 300-500 חברים (השתנה מפעם לפעם) ובכל תולדותיו כונס פעמים אחדות בלבד.

מנגנוני המחבלים בארגון (הזרוע הצבאית של ה'פת"ח') עוסקים בפעילות חבלנית (בעגה הצבאית: פח"ע – ראשי תיבות של פעילות חבלנית עויינת) לאורך גבולות ישראל ובתוך תחומי ישראל. הבולט שבהם הוא המנגנון שפעל ב'גזרה המערבית', שבראשו עמד, מראשית פעולתו של הארגון ועד לחיסולו, 'אבו ג'יהאד' (ח'ליל אלוזיר), ולחובתו יש לזקוף פיגועים רבים דרך הים, לאורך הגבולות ומתוך תחומי ים"ע. 'פת"ח' היה ועודנו ארגון המחבלים הגדול ביותר וכוחו נעמד בתחילת שנות השבעים בכ-4000 לוחמים.⁸⁷

'החזית העממית לשחרור פלסטין'⁸⁸

ארגון פלסטיני זה הוא השני בחשיבותו לאחר ארגון ה'פתח'. הוא הוקם בראשותו של ד"ר ג'ורג' חבש, בדצמבר 1967, כאיחוד של מספר ארגונים, בעלי גוון צבאי בעיקרם. ד"ר ג'ורג' חבש, בן העדה היוונית-אורתודוקסית, נולד ליד לוד ב-1926, למד רפואה באוניברסיטה האמריקאית בבירות, והיה ממייסדי תנועת 'הלאומיים הערביים' (שדגלה באיחוד פאן-ערבי). חבש נמנה על ראשי המייצגים את הגישה הקיצונית בתוך אש"פ, ובגלל התנגדותו ל'תוכנית השלבים'⁸⁹ שאימץ אש"פ במל"פ ה-12 (יוני 1974) פרשה החזית העממית מאש"פ – לאחר שהצטרפה עליו כשנתיים קודם לכן, והקימה יחד עם ארגונים אחרים את 'חזית הסירוב'.⁹⁰

⁸⁷ לנתונים על המבנה של הפת"ח ועל הכוח הצבאי שלו, ראו: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ-רקע, עמ' 11-12.

⁸⁸ הסקירה מבוססת על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ-רקע, עמ' 12-13. י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 48-57.

⁸⁹ תוכנית השלבים (תוכנית עשר הנקודות) נולדה ביוני 1974, בשל הצורך לאזן בין הדרישה המקסימליסטית של האמנה הלאומית לבין הרצון של הארגון להפגין את תמיכת אש"פ בפתרון מדיני. התוכנית מתווה עשרה שלבים למשא ומתן מדיני.

⁹⁰ הארגונים המתנגדים באש"פ לתוכנית השלבים פרשו מהארגון והקימו את חזית הסירוב כמשקל נגד לאש"פ.

'החזית העממית' התאפיינה בעיקר בשנות השבעים במדיניות פיגועים, אשר שמה דגש על פח"ע בח"ל נגד מטרות ישראליות, יהודיות ומערביות, במיוחד בחטיפות מטוסים, אשר זכו לתהודה בינלאומית רחבה. ד"ר ודיע חדאד, שהיה ממונה על הזרוע הצבאית בחזית, היה הכוח המניע מאחורי פיגועים אלו.

מאז הקמתה ידעה 'החזית העממית' מספר פילוגים על רקע יריבויות אישיות ומחלוקות אידיאולוגיות. מן הפילוגים האלו הוקמו ב-1968 'החזית הדמוקרטית' של נאיף חואתמה והחזית של אחמד ג'בריל.

הגם שקשריה של 'החזית העממית' עם הסורים הם הדוקים, היא נחשבת לארגון פלסטיני 'אוטנטי', כלומר – ארגון המקפיד על אי-יצירת תלות משמעותית במדינה כלשהי, ועל שמירה על עצמאות החלטותיו בנושאים מדיניים וארגוניים. הארגון מנה בתחילת שנות השבעים כמה מאות חברים (קרוב לאלף) ששהו בעיקר בירדן.⁹¹

'החזית הדמוקרטית לשחרור פלסטין'⁹²

ארגון זה נוסד, כנזכר לעיל, בשנת 1968 ע"י פלג שפרש מן 'החזית העממית' בראשותו של נאיף חואתמה בטענה שארגון 'החזית העממית' אינה שמאלני ומהפכני דיו. חואתמה, בן העדה הנוצרית-אורתודוקסית, נולד בשנת 1935 בסלט שבירדן ואינו ממוצא פלסטיני. הוא רכש השכלה אקדמאית וקיבל תואר ראשון בפילוסופיה ובסוציולוגיה. בעוד שחבש הטיף לאיחוד ערבי, הרי שסדר העדיפויות של חואתמה היה הפוך: המדינה הפלסטינית תהיה לפי תפיסתו מדינה מהפכנית והיא תשמש כמעין גשר לקעקוע המשטרים הריאקציוניים במדינות ערב וליצירת איחוד ערבי. בשל כך טיפחה 'החזית הדמוקרטית' קשרים מיוחדים עם תנועות מהפכניות קיצוניות ברחבי העולם, לרבות בישראל, וביניהן עם הבריגדות האדומות, קבוצת באדר-מיינהוף ובישראל עם 'מצפן' והסתעפויותיה – קבוצת אודי אדיב, ו'דרך הניצוץ'.

בהקשר לגישתו האסטרטגית של אש"פ, היתה 'החזית הדמוקרטית' חלוצה בהעלאת רעיונות מתונים יותר, שאומצו מאוחר יותר ע"י אש"פ (כמו, לדוגמא, הקמת ישות פלסטינית וכינון מדינה פלסטינית על כל שטח ש'שחרר'). עם זאת ביצע 'החזית הדמוקרטית' שהסתייגה מפח"ע בח"ל, פיגועים רצחניים ביותר נגד ישראל. הארגון מנה בתחילת שנות השבעים כ-500 לוחמים מרביתם בירדן.⁹³

⁹¹ הנתונים על הכוח הצבאי של החזית העממית, מתוך: - נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ - רקע, עמ' 13.

⁹² הסקירה מבוססת על: - נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ - רקע, עמ' 13-14. - א. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 48-57.

⁹³ הנתונים מתוך: - א. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 56.

‘ארגון חלוצי מלחמת השחרור העממית’ – ‘אלצאעקה’⁹⁴

ארגון ‘אלצאעקה’ הוקם בשנת 1968 ע"י משטר הבעת' הסורי, מתוך מטרה לאפשר לסוריה להתערב בנעשה בזירה הפלסטינית, מבלי שהדבר ייחשב כהתערבות חיצונית. פעילי הארגון, שמנה כמה מאות אנשים, היו סורים פלסטינים, תושבי סוריה ולבנון.

מבחינה אידיאולוגית אימץ הארגון את התפיסה הרואה את ‘פלסטין’ כחלק מ'סוריה הגדולה' ואת המהפכה הפלסטינית כחלק ממאבק כלל ערבי.

בשנות השבעים היה הארגון, השני בגודלו בקואליציית הארגונים, לאחר ארגון ה'פת"ח', ובשל כך הוא זכה למספר גבוה של מושבים במל"פ ולייצוג ב'ועד הפועל'. במשך שנים שימש מזכ"ל הארגון, זוהיר מוחסן, כראש הזרוע הצבאית של אש"פ. למעשה, שימש ארגון ‘אלצאעקה’ ככלי שרת בידי הסורים, כפי שהוכח במהלך מלחמת האזרחים בלבנון, שעה שהארגון נלחם ביחד עם צבא סוריה כנגד הפלסטינים⁹⁵.

למרות גישתו המיליטנטית, לא ביצע ארגון ‘אלצאעקה’, בשנות ה-70, פיגועים ראוותניים בישראל. הארגון היה פעיל יותר בתחום של פח"ע בחו"ל וביצע פעולות נגד יעדים יהודיים.

‘החזית לשחרור ערבי’ (חש"ע)⁹⁶

‘החזית לשחרור ערבי’ הוקמה ע"י משטר הבעת' העיראקי באפריל 1969 במטרה להגביר את מעורבותה של עיראק בזירה הפלסטינית וכמשקל-נגד להקמת ארגון ‘אלצאעקה’ ע"י סוריה כשנה קודם לכן.

הארגון אימץ את עקרונותיו האידיאולוגיים של משטר הבעת' העיראקי ובמסגרת זו שאף הארגון, בדומה לארגון ‘אלצאעקה’, להביא לשחרורה המלא של פלסטין. אולם הוא התנגד להקמת מדינה פלסטינית עצמאית, בשל תמיכתו באיחוד הערבי בהנהגת משטר הבעת' העיראקי.

מעמדו של הארגון בקרב ארגוני המחבלים הפלסטיניים נקבע עפ"י טיב היחסים שבין הארגונים לבין עיראק. הרכבו האנושי של הארגון שיקף את תפישתו הפאן-ערבית, כאשר חלק ניכר מחבריו היו ערבים מעיראק, לבנון וירדן ולא דווקא פלסטינים.

הארגון היה בתחילת שנות השבעים קטן מימדים ולרשותו עמדו כמה עשרות פעילים בלבד⁹⁷.

⁹⁴ הסקירה מבוססת על: - נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 15-16 - י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 57-60.

⁹⁵ הנתונים מתוך: - נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 15.

⁹⁶ הסקירה מבוססת על: - נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 14-15 - י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 60-62.

ארגוני מחבלים שאינם חברים באש"פ

'החזית העממית לשחרור פלסטין – המפקדה הכללית'⁹⁸

הארגון נוסד ב-1968, עת פרש אחמד ג'בריל עם כמה עשרות מתומכיו מן 'החזית העממית' על רקע של יריבות אישית עם מנהיג הארגון, ג'ורג' חבש, ועם ראש הפלג השמאלי שלו, נאיף חואתמה. אחמד ג'בריל נולד בשנת 1929 בכפר אזור. הוא שירת בצבא הסורי כקצין הנדסה והגיע לדרגת רב-סרן. בשנות השישים המוקדמות הצטרף ל'פת"ח', אך עד מהרה עזב את הארגון והקים יחד עם ג'ורג' חבש את 'החזית העממית'. אולם, כאמור, הוא פרש ממנה והקים ארגון משלו.

'חזית-ג'בריל' דגלה בטרור קיצוני ובפעולות ראוות (הארגון התפרסם בשורת פיגועי ראוות שביצע והיה הראשון שהחל לבצע פעולות התאבדות כנגד יעדים ישראלים). ל'חזית ג'בריל' היה קשר הדוק עם הצבא הסורי שסייע לה במימון, בהדרכה ובהכשרה, ובאספקת ציוד צבאי, כולל כלי נשק כבדים.

יחסיה של 'חזית ג'בריל' עם הנהגת אש"פ התאפיינו במשברים תכופים (ה'חזית' פרשה מאש"פ ב-1968, חזרה אליו ב-1974 וסולקה ממנו כעבור כמה שנים). בתחילת שנות השבעים היה זה אירגון קטן שמנה כ-100 עד 200 לוחמים⁹⁹.

ערפאת נואם בישיבת המל"פ

⁹⁷ הנתונים מתוך: - נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 15.

⁹⁸ הסקירה מבוססת על: - נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 16. - י. ארנון-אוחנה, א. יודפת,

אש"פ, עמ' 55-57.

⁹⁹ הנתונים מתוך: - נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 16.

מבנה אש"פ¹⁰⁰

סמל אש"פ

בפרק זה אני מתכוון להביא סקירה של המוסדות שדרכם אש"פ מקבל את החלטותיו. סקירה זו חשובה להבנת התנהגותו של אש"פ במשך כל התקופה הנידונה בעבודה זו.

המבנה הארגוני של אש"פ:

מבחינה פורמלית, קיים אש"פ מבנה ארגוני, האמור למסד את תהליך קבלת ההחלטות ולהקנות לו דימוי של מסגרת מדינית מאורגנת, בעלת שלוחות מעין-שלטוניות, שבה ההכרעות מתקבלות על בסיס דמוקרטי (עפ"י רוב ומיעוט). להלן סקירה של המוסדות המרכזיים באש"פ:

'המועצה הלאומית הפלסטינית' (מל"פ)¹⁰¹

'המועצה הלאומית' היוותה מעין פרלמנט של אש"פ, שבו מקבלים ייצוג ארגוני המחבלים, המסגרות הפלסטיניות הפעילות בתחומים שונים (צש"פ, האיגודים המקצועיים וכיו"ב) והקהילות העיקריות בפזורה הפלסטינית. מספר חברי המועצה נע בין 430-480 איש, כאשר הרוב המכריע מורכב משליחי ארגוני המחבלים, ומיעוטם עצמאיים, המזוהים בדרך כלל עם הפת"ח. נוסף לכך מוקצים כ-136 מושבים לנציגים מהשטחים, אולם אלה הפסיקו ליטול חלק בכינוסי המל"פ לאחר 1967, בשל האיסור שהטילה ממשלת ישראל. כינוסי המועצה אינם מתקיימים במועדים סדירים, למרות שלהלכה הם אמורים להתקיים אחת לשישה חודשים עד שנה. מאז הקמתו של אש"פ ב-1964, נערכו 20 כינוסים של המל"פ (נכון ל-1991). תפקידה העיקרי של המל"פ היה התווית המדיניות של אש"פ, ברמה העקרונית והאסטרטגית, עפ"י המלצות המועלות בפניה ע"י 'הועד הפועל', והועדות השונות. בנוסף לכך, קיבלו חברי המל"פ דו"ח תקופתי על פעילותן של מחלקות אש"פ, והם בחרו את חברי 'הועד הפועל' ו'המועצה המרכזית'.

¹⁰⁰ סקירה זו מבוססת על: - נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ-רקע, עמ' 7, 20-22. - י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 83-90. - בכור, גיא, לקסיקון אש"פ, עמ' 16-20, משרד הבטחון, ת"א, 1991 (להלן: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 16-20).
¹⁰¹ הסקירה מבוססת על: - נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ-רקע, עמ' 7, - ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 19-20.

המועצה המרכזית¹⁰²

'המועצה המרכזית' הינה גוף ביניים בין 'המועצה הלאומית' לבין 'הוועד הפועל' של אש"פ. היא מנתה בין 70 ל-95 חברים, ועיקר תפקידה היה לפקח על פעולות 'הוועד הפועל' בין כינוסי המל"פ ולאפשר בכך ביטוי לאירגונים ולזרמים שלא יוצגו ב'וועד הפועל'.

'המועצה המרכזית' לא היתה מוסמכת לשנות החלטות את החלטות המל"פ, אולם חבריה נהנו ממרחב תמרון ע"י מתן פרשנות, מרחיבה או מגבילה, להחלטות המל"פ.

הוועד הפועל¹⁰³

'הוועד הפועל' שימש מעין רשות מבצעת של אש"פ, שניהל, למעשה, את פעילות הארגון. בראש 'הוועד הפועל', עמד, מ-1969, יאסר ערפאת (זה היה תוארו עד בחירתו לנשיא מדינת פלסטין ב-1988). בעבר הייצוג ב'וועד הפועל' היה על בסיס פריטטי, כלומר- כל ארגון מחבלים שהיה חבר בו היה זכה לייצוג שווה לשאר הארגונים, ללא הבדל של גודל או מעמד. לאחר מכן הורחב ה'וועד הפועל', והוא כולל היום 18 חברים (לעומת 15 בעבר) עפ"י ההתפלגות הבאה: 'פת"ח- 3 חברים, 'החזית הדמוקרטית (על שני פלגיה)- 2, 'החזית העממית', 'חזית השחרור הפלסטינית', 'חזית השחרור הערבית', המפלגה הקומוניסטית- 1 כ"א, ו-8 נציגים עצמאיים. ערפאת ובכירי עוזריו שלטו ושולטים עד היום ביד רמה ב'וועד הפועל', בין השאר, בשל המשאבים הכספיים הניכרים שעומדים לרשותו, וגם מפני ש'הוועד הפועל' התכנס אחת לחודש-חודשים. עם זאת עוצמתו של ערפאת ב'וועד הפועל' אינה מוחלטת. במספר הזדמנויות הצליחו נציגים של ארגוני המחבלים לסכל מהלכים מדיניים של ערפאת, ע"י 'הצבעה ברגלים' (העדר קוורום). לעומת זאת, קיימים אף מקרים שבהם צידדו חברי ה'וועד הפועל', המשתייכים לארגונים שונים, בעמדות ערפאת, בניגוד לעמדת הנהגת אירגוניהם, וזאת בעקבות מהלכים שונים, ביניהן מתן פיתויים, כמו חלוקת תפקידים וטובות הנאה אחרות¹⁰⁴.

מלבד מוסדות אלה, פעלו במסגרת אש"פ מחלקות וועדות, שהיוו כמעין משרדי ממשלה ומטפלות בכל ההיבטים הפלסטיניים: התחום הצבאי, התחום הכלכלי, תחום הסיוע למשפחות החללים. כמו כן היו משרדים שטיפלו בענייני הפלסטינים ובהם: חינוך, עניינים סוציאליים ומחלקת 'האדמות הכבושות' - שטיפלה בפלסטינים שנמצאו בישראל ובאזורי יהודה, שומרון ועזה (יש"ע).

¹⁰² הסקירה מבוססת על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 7, ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 19-20.

¹⁰³ הסקירה מבוססת על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 7-8, ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 19-20.

¹⁰⁴ הנתונים מתוך: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 8.

'האמנה הלאומית הפלסטינית'¹⁰⁵

'האמנה הלאומית הפלסטינית' (אל-מית'אק אלוטני אלפלסטיני) הינה המסמך המרכזי, בו מתומצתים עיקרי האידאולוגיה הרשמית של אש"פ (למעשה היא מתפקדת כמו חוקה). האמנה אושרה בקונגרס הפלסטיני הראשון (כנס היסוד של אש"פ) שנערך ב-1964, בגירסתה המקורית. כאשר ארגוני המחבלים השתלטו על אש"פ ב-1968, הוכנסו בה שינויים, אשר הקשיחו את מסריה בכמה תחומים.

היחס למדינת ישראל¹⁰⁶:

אמנם צמד המילים 'חיסול ישראל' אינו מופיע בלשון זו באמנה, אולם קרוב למחצית מסעיפיה דנים, בצורה זו או אחרת, בחיסולה של ישראל או ב'שחרורה של פלסטין', שמבחינה ממשית, משמעותו זהה.

כל אפשרות של ויתור או פשרה על חלק מטריטוריה, או חלוקתה של א"י נדחית על הסף: 'חלוקת פלסטין משנת 1947 והקמת ישראל בטלות מיסודן, אחת היא כמה התמידו להתקיים. משום שהן נוגדות את רצון העם הערבי הפלסטיני ואת זכותו הטבעית למולדתו, ומשום שהן סותרות את העקרונות הכלולים במגילת האו"מ, ובראשן הזכות להגדרה עצמית' (סעיף 19)¹⁰⁷.

אם אמנם עתידה 'מדינת פלסטין', ע"פ האידאולוגיה של אש"פ, להחליף את מדינת ישראל, עולה השאלה: מה יהיה תיחומה הטריטוריאלי של אותה מדינה? בשל הבעייתיות שבמערכת יחסיו עם ירדן, ניסה אש"פ, במשך שנים, להצניע שאלה זו ולהימנע מלתת עליה תשובה ברורה. 'האמנה הפלסטינית' אינה חורגת מקו זה.

הגדרת תיחומה הטריטוריאלי של פלסטין העתידה¹⁰⁸:

בסעיף 2 של האמנה מוצנע תיחומה הטריטוריאלי של 'פלסטין' העתידה. 'פלסטין בגבולותיה, כפי שהיו בתקופת המנדט הבריטי, היא יחידה טריטוריאליה בלתי ניתנת לחלוקה'.

שני יסודות בולטים כאן: הראשון - במושג 'בלתי ניתנת לחלוקה', אשר על חשיבותו המרכזית בשביל אש"פ עמדנו כבר בסעיף הקודם. והשני - בהסתמכותו על גבולות המנדט הבריטי המגדירים את תיחומה הטריטוריאלי של הארץ. הסתמכות זו אינה מקרית. המנדט על ארץ ישראל הוענק לבריטניה, כשהוא כולל את שתי גדות הירדן. כתב מנדט זה נשאר בתוקף עד לפקיעתו ב-15 במאי 1948.

¹⁰⁵ לנוסח מלא ומתורגם של 'האמנה הלאומית הפלסטינית' וניתוח של סעיפיה ראו: - הרכבי, 'הושפט, האמנה הפלסטינית ומשמעותה', דפוס הממשלה, ירושלים, דצמבר 1974 (להלן: י. הרכבי, האמנה הפלסטינית).

- הרכבי, 'הושפט, שטיינברג, מתי, האמנה הפלסטינית במבחן הזמן והמעשה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1988 (להלן: י. הרכבי, מ. שטיינברג, האמנה במבחן הזמן).

¹⁰⁶ צילום של הסעיפים המפורטים בעמודים אלו, ראו בנספח בעמ' 146.

¹⁰⁷ י. הרכבי, האמנה הפלסטינית, עמ' 24.

¹⁰⁸ י. הרכבי, האמנה הפלסטינית, עמ' 15.

ב'ספר הלבן' של 1921 הפרידה אמנם בריטניה את עבר הירדן מא"י המערבית, הושיבה בה את עבדאללה בן חוסיין, והוציאה אותה מתחומי 'הבית הלאומי' שהובטח ליהודים. אולם שינויים אלה כולם פנימיים, בתוך מסגרת המנדט הכולל על א"י. כלפי הגורמים הבינלאומיים, לרבות חבר הלאומים, נותרו שתי הגדות מאוחדות תחת שלטונה המנדטורי של בריטניה. רק ב-1946, עת הוכתר עבדאללה למלך על עבר הירדן והוענקה לשטח עצמאות, הופרד זה באופן רשמי מא"י המערבית. בסעיף 2 משתמעת עם כן תביעה לשלטון פלסטיני לא רק על כל שטחה של א"י המערבית, אלא, במובלע, גם תביעה לעבר הירדן.

האפשרות לתיקונה של 'האמנה הפלסטינית'¹⁰⁹:

באשר לאפשרות תיקונה של 'האמנה הפלסטינית', סעיף 33 קובע במפורש: "אמנה זו לא תתקן אלא ברוב של שני שלישים מכלל חברי המועצה הלאומית הפלסטינית של ארגון השחרור הפלסטיני בכנס מיוחד אשר יוזמן למטרה זו".

הכוח הצבאי של ארגוני המחבלים¹¹⁰

בפרק זה אני מתכוון להביא סקירה של הכוח הצבאי של ארגוני המחבלים. הסקירה חשובה להבנת המצב בירדן ערב מלחמת האזרחים, כאשר ארגוני המחבלים יושבים בתוך מדינה ריבונית ומנהלים בה צבא פרטי.

בכינוסה הראשון, בשנת 1964, החליטה 'המועצה הלאומית הפלסטינית' להקים כוח צבאי סדיר שייקרא 'צבא השחרור הפלסטיני' (צש"פ). כוח צבאי זה יועד להיות הזרוע הצבאית של אש"פ שתארגן במסגרות צבאיות סדירות, שימוקמו בשטחיהן של מדינות ערב השונות, כשהן מוחזקות מבחינה תקציבית על ידן. בפועל הסתייגו מרבית המדינות הערביות מהקמתו של כוח צבאי אוטונומי בתחומן, ולכן הן נטרלו את השפעת אש"פ על כוחות אלה. בעיקרו של דבר, גם ארגוני המחבלים, אשר דגלו ב'לוחמה זעירה', לא שמו דגש מיוחד על טיפוח צש"פ, ורק במהלך שנות השבעים החלו להקים מסגרות צבאיות משל עצמם.

צש"פ הורכב מארבעה כוחות:

- 1) חטיבת 'עין ג'אלות' – מוקמה בתחילה ברצועת עזה ולאחר מכן הועברה למצרים. זו החטיבה היחידה שהיתה כפופה להנהגת אש"פ.
- 2) חטיבת 'אלקדיסיה' – מוקמה תחילה בעיראק, הועברה לאחר מכן לירדן ואחר כך לסוריה. תיפקדה כחטיבה סורית לכל דבר.

¹⁰⁹ י. הרכבי, האמנה הפלסטינית, עמ' 30.

¹¹⁰ סקירה זו מבוססת על: - נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ - רקע, עמ' 8-9.
- י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 29-68.

(3) חטיבת 'חטיין' – היתה ערוכה בסוריה. תפקדה כחטיבה סורית לכל דבר.

(4) שתי מסגרות גדודיות שחנו בירדן.

צש"פ לא מילא תפקיד משמעותי במלחמות בין ישראל למדינות ערב ב-1967 וב-1973.¹¹¹

מבין ארגוני המחבלים שנכללו באש"פ, היה זה ארגון הפת"ח שהחל להקים מסגרות צבאיות, כפועל-יוצא מתפיסתו של האחראי על הכוחות הצבאיים דאז, ח'ליל אלוזיר (אבו ג'יהאד), בדבר הצורך בהתארגנות צבאית לקראת עימות אפשרי עם ישראל או עם כוחות צבאיים אחרים שפעלו אז בזירה הלבנונית. כך התארגנו מספר יחידות צבאיות במסגרת הזרוע הצבאית של הארגון 'אלעאצפה' (הסערה).

יצויין כי בנוסף ל'כוחות היבשה', הקים הפת"ח שתי מסגרות צבאיות נוספות: כוח 14 – היחידה האווירית – הוקמה בסוף שנות ה-60 במטרה להוות גרעין לחיל האוויר של המדינה הפלסטינית. כוח זה שכלל טייסים, מטוסים ומסוקי תובלה פוזר במספר מדינות ערביות.

יחידה ימית – כוללת סירות-מירוץ, סירות גומי, ספינות סוחר ואמצעי לחימה מודרניים יחסית. שימשה בעיקר לפיגועים, אך גם בהובלת מחבלים ללבנון וממנה. יש לציין, כי לארגוני מחבלים נוספים, הן אלה שאוגדו במסגרת אש"פ, והן אלה שפעלו בחסות סורית, היו יחידות 'צבאיות סדירות' (בד"כ עד המסגרת הגדודית), וכן יחידות אוויריות וימיות, ששימשו בד"כ לביצוע פיגועים.¹¹²

אש"פ בזירה הערבית והבינלאומית¹¹³

בפרק זה אני מתכוון להביא סקירה של היחסים בין אש"פ לעולם הערבי בפרט ולעולם בכלל. סקירה זו חשובה להבנת התנהגות כל אחת ממדינות ערב הנדונות (החשובות לענייננו) ושל העולם כולו בעת מלחמת האזרחים בירדן.

יחסי אש"פ עם המדינות הערביות התאפיינו תמיד בעליות ומורדות רבות. המדינות הערביות התנהגו עם אש"פ אחרי הקמתו כמו שהתנהגו במשך כל השנים עם הבעייה הפלסטינית, כלומר הם ניצלו אותו לצורכיהן, היו בעדו כשרצו ורדפו אותו כשהתנהגותו לא התאימה להם. בדרך כלל נבעו התמיכה וההתנגדות לאש"פ

¹¹¹ עוד על צש"פ, ראו: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 291-293.

¹¹² עוד על הכוח הצבאי של אירגוני המחבלים, ראו: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 174-177.

¹¹³ סקירה זו מבוססת על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ-רקע, עמ' 25-35.

ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 157-162 (היחסים עם ירדן), 211-212 (היחסים עם מצרים), 237-238 (היחסים עם סוריה).

משיקולים פנימיים של שליטה בעולם הערבי, כלומר רצון להיראות כמושיע הפלסטיניים לעומת הסכנה של הדרדרות למלחמה עם ישראל.

יחסי אש"פ - ירדן¹¹⁴:

מאז כינונו של אש"פ ב-1964 התאפיינו יחסי ירדן ואש"פ במסכת שלמה של עימותים, מפגשים ומחלוקות, אשר מקורן בניגוד האינטרסים שבין שני הצדדים – שניהם רוצים לשלוט בגדה המערבית ובעבר הירדן- בחשדנות הדדית וביריבות בסיסית. בעיקרו של דבר נסוב המאבק, הסמוי והגלוי, סביב מספר סוגיות: שאלת יצוג הפלסטינים – אם מול ישראל ואם מול העולם הערבי, דרכי המאבק בישראל ומהות פתרונו של הסכסוך הישראלי-ערבי. לצד זאת תרמו ליחסים העכורים שבין ירדן לאש"פ הבעיות הבסיסיות של ירדן שהוזכרו בפרק הקודם:

ירדן בשנות השישים נמצאת תחת משטר מלוכני של המשפחה ההאשמית, היא מזוהה עם הגורמים השמרנים בעולם הערבי ועם המערב ומפלה לרעה את הפלסטינים שבשטחו. ואילו אש"פ הוא גורם מהפכני, שמצדד בעמדות הגורמים הערכיים הרדיקלים והגוש הקומוניסטי בהנהגת ברה"מ ונתמך בדר"כ ע"י אויבי ירדן בעולם הערבי (מצרים וסוריה). מעבר לכך, הערכת שני הצדדים את מאזן הכוחות הכולל ביניהם היא שהכתיבה במידה רבה את ההתרחקות או ההתקרבות ביניהם.

כבר בראשית הדרך גילתה ירדן יחס עויין כלפי אש"פ. המלך חוסין, אשר רוב אוכלוסיית מדינתו היתה פלסטינית, נאלץ לקבל בחוסר רצון בולט את החלטת ועידת הפיסגה הערבית משנת 1964 אשר הביאה לכינונו של אש"פ, המתיימר לייצג את הפלסטיניים באשר הם. למרות זאת לצש"פ לא הותר להתארגן בתחומי ירדן אך במתכונתו המוגבלת והמבוקרת, שבה נתאפשרה פעילותו בסוריה וברצועת עזה.

יחסי אש"פ - מצרים¹¹⁵:

מאז הקמת אש"פ שררו בינו לבין מצרים בדרך כלל יחסים טובים. מצרים היתה זאת שעודדה בתקופתו של נאצר את הקמת אש"פ, ולאחר מכן התפתחו יחסים של הערכה הדדית בין נאצר לבין מנהיגיהם של ארגוני במחבלים, בעיקר לאחר מלחמת ששת הימים. נאצר בעצמו תיווך בין אש"פ לבין המדינות הערביות השונות (לדוגמא ההסכם עם ירדן ב-1969), ואף פעל למען הכרה בין-לאומית לארגון, בעיקר של ברית המועצות ושל העולם השלישי. מצרים השתמשה באש"פ ובתמיכה בו ככלי לניגוח מדינות אחרות במאבקי השליטה בעולם הערבי. אש"פ, מצידו, התייחס למצרים

¹¹⁴ הסקירה מבוססת על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 26-27, ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 157-162.

¹¹⁵ הסקירה מבוססת על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 31, ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 211-212.

כאל מרכז הכובד בעולם הערבי, וראה בטיפוח היחסים עימה כגורם מאזן למאמציה של סוריה להטיל את מרותה על הארגון ולנסיונותיה של ירדן להגביל את פעילותו.

יחסי אש"פ – סוריה¹¹⁶:

היחסים בין אש"פ למשטר הבעת' השולט בסוריה מאז שנות השישים התאפיינו במורכבותם. הסורים היו הגורם הראשון שטיפח את ה'פת"ח', סיפק לו אמצעי לחימה, ואימן את אנשיו. אולם למעט תקופה קצרה, הקפידו הסורים למנוע ביצוע פח"ע מתחומם, כדי שלא להסתכן בעימות צבאי עם ישראל בעיתוי לא נוח מבחינתם.

תפישת 'עצמאות ההחלטה הפלסטינית' של אש"פ, ובראשם ה'פת"ח', עומדת בסתירה לסיסמת 'האינטרסים הכלל-לאומיים', שבה דוגל משטר הבעת' בסוריה, ואשר משמעותו למעשה, הכפפת אש"פ למרות סורית. ככלל, יש לציין, כי תפישת 'סוריה הגדולה', הרואה את ארץ ישראל כדרומה של סוריה, שוללת, למעשה, מן היסוד קיומה של ישות מדינית פלסטינית עצמאית. באופן מעשי שאיפות ההגמוניה הסורית בעולם הערבי חייבו שליטה סורית על אש"פ, הן כמכשיר לניגוח מדינות ערביות אחרות, והן כדי לסקל מהלכים מדיניים שאינם נראים לסורים. אלה אף החדירו 'סוס טרויאני' לשורות אש"פ בדמות ארגון 'אלצאעקה', שהוקם ע"י סוריה, ונציגיו מלאו תפקידים משמעותיים במוסדות אש"פ.

אש"פ בזירה הבינלאומית¹¹⁷

המטרה המדינית המרכזית של אש"פ למן הקמתו היתה לזכות בהכרה בינלאומית במעמדו כנציג בלעדי של הפלסטינים. לשם כך קיימו הפלסטיניים קשרים עם מדינות שונות בעיקר קומוניסטיות ומהעולם השלישי ואף הקימו מערך הסברה. אש"פ ריכז את עיקר מאמציו מחוץ לעולם הערבי בהשגת תמיכה של המדינות האסלאמיות ושל המדינות הקומוניסטיות (ברה"מ, גרורותיה וסין). אמנם לא היתה חפיפה עקרונית בין העמדות בהן דגל אש"פ לגבי ישראל לבין אלה של ברה"מ, אשר הכירה בזכות קיומה של ישראל בגבולות 1967, אולם ברה"מ נתפשה בעיני אש"פ כמשקל-נגד לעמדתה העויינת של ארה"ב ומדינות מערב אירופה כלפיו. מעבר לכך, הקשרים עם המדינות הקומוניסטיות לא הצטמצמו לתחום המדיני בלבד, אלא הקיפו מגוון תחומים, בפרט בתחום הצבאי (אימון מחבלים, אספקת

¹¹⁶ הסקירה מבוססת על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 29, - ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 237-238.

¹¹⁷ הסקירה מבוססת על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 31-35. - י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 149-242.

לקריאה נוספת בנושא יחסי החוץ של אש"פ מחוץ לזירה הערבית עד ראשית שנות השבעים ראו: י. ארנון-אוחנה, א. יודפת, אש"פ, עמ' 149-151 (יחסים עם ארה"ב), 171-183 (יחסים עם ברה"מ), 219-221 (יחסים עם סין), 229-238 (יחסים עם מדינות מערב אירופה).

אמל"ח כבד) והפח"ע (שיתוף פעולה עם גופי המודיעין שעסקו בטרור, וניצול החסינות של נציגויות אש"פ, כבסיסים לביצוע פח"ע-חור"ל).

סיכום: מצב הארגונים ב-1967

הבעיות ביחסי ירדן והפלסטינים החלה רק לאחר התבוסה הערבית במלחמת השחרור ב-1948, מכיוון שעד אז הפלסטינים נלחמו על ארץ ישראל עם הבריטים והציונים. אחרי 1948 ובעיקר אחרי סיפוח הגדה המערבית לירדן ב-1951 נוצר ניגוד אינטרסים בין ירדן לפלסטינים, מכיוון ששניהם רצו את הגדה המערבית ולשניהם היו גישות שונות לפתרון בעיית פלסטין (גישת ההסדר המדיני של ירדן, לעומת גישת השמדת ישראל של הפלסטינים).

הבעיה החמירה לאחר הקמת אש"פ ב-1964 מכיוון שנוסף למאבק גוף פלסטיני מאורגן שדרש להיות אחראי על הבעיה הפלסטינית, מה שהדאיג את ירדן (שראתה את עצמה כמייצגת הפלסטיניים).

עד מלחמת ששת הימים לא פעל אירגוני המחבלים בראשם אש"פ וה'פת"ח' מהגדה המזרחית של הירדן. פת"ח ניצל את הברית עם סוריה (עד 1966) ופעל משטחה או משטח הגדה המערבית אך לא מהגדה המזרחית של ירדן.

למרות שאירגוני המחבלים לא פעלו מתוך הגדה המזרחית עדיין היו חיכוכים בינם לבין ממשלת ירדן, בגלל העובדה שהפעולות שביצעו משטח הגדה סיכנו את המשטר בירדן (בעיקר בגלל החשש מתגובה ישראלית כפי שהיתה בפעולת סמוע¹¹⁸ ב-1966), וכמובן בגלל החשש הקבוע של חוסיין לערעור מעמדו ומשטרו.

עד 1967 הצליח אש"פ ליצור לעצמו מעמד של מייצג הפלסטינים לפחות בעיני רוב מדינות ערב (למעט ירדן), אך עיקר פעולותיו היו בהסברה ופחות בפעילות מזוינת (לעומת זאת ה'פת"ח' ביצע לא מעט פיגועים כבר אז)¹¹⁹.

¹¹⁸ ראו פרק ראשון, הערת שוליים מס' 23, עמ' 15.

¹¹⁹ על השינויים שהתרחשו באירגוני המחבלים בעקבות מלחמת ששת הימים, ראו: פרק רביעי, השפעותיה של מלחמת ששת הימים על המצב בירדן, עמ' 75.

פרק שלישי: יחסי החוץ של ירדן

ירדן קיימה בתחילת שנות השבעים קשרים דיפלומטיים עם למעלה מחמישים מדינות והיתה חברה במספר אירגונים אזוריים ובינלאומיים (לרבות האו"ם).

יש להבחין בשלושה תחומים מרכזיים של יחסי החוץ של ירדן:

יחסי ירדן ומדינות ערב, יחסי ירדן ומדינות העולם השלישי ויחסי ירדן עם המעצמות ומדינות אירופה.

לשלושה תחומים אלה מאפיינים שונים מכיוון שירדן מנסה להשיג בכל תחום מטרות שונות (למשל, בעולם הערבי מנסה ירדן להשיג לגיטימציה למשטרה – מהסיבות שראינו בפרק הראשון¹²⁰, ואילו מול המעצמות והמערב היא מנסה לטפח תדמית של גורם חיוני במזה"ת הראוי לתמיכה). בפרק זה אני מתכוון לשרטט דרך סקירה של יחסי ירדן עם המעצמות, ועם העולם הערבי (היחסים בין ירדן ומדינות העולם השלישי לא יפורטו בעבודה זאת מכיוון שלא היתה להם השפעה על המצב בירדן¹²¹) תמונה של מצבה המדיני של ירדן בשנות השבעים, דבר החיוני להבנת המהלכים שירדן הרשתה או לא הרשתה לעצמה לעשות, ולהבנת הסיבות לכך. הנחת המחקר בפרק זה היא שפעולותיה של ירדן, כמדינה קטנה, הונחו בין השאר ע"י מעמדה המדיני, ולכן ברור מעמדה המדיני יועיל להבנת פעולותיה.

המלך חוסיין עם נאצר ועראפת

¹²⁰ ראו: פרק ראשון, עמ' 9-12, 17.

¹²¹ בהשפעה על המצב בירדן אני מתכוון למדינות שיכלו להגיד לירדן מה לעשות והיא התחשבה בדעתם. קריטריון זה תקף לגבי מדינות ערב והמעצמות הגדולות, אך אינו תקף לגבי מדינות העולם השלישי, מכיוון שירדן התעלמה, פחות או יותר, מדעתן בנושא זה, ולכן החלטתי לא לכתוב על יחסי ירדן ומדינות העולם השלישי.

ירדן והמעצמות

בפרק זה אני מתכוון לברר דרך סקירה של יחסי ירדן והמעצמות¹²² את מעמדה הבינלאומי של ירדן ואת מטרותיה של ירדן בזירה הבינלאומית. שיטת העבודה שלי בפרק זה היא כזאת: ראשית אברר מה היו האינטרסים של כל אחת מהמעצמות במזה"ת, ואחר כך אבדוק איך זה השפיע על ירדן.

כפי שראינו בפרקים הקודמים, ירדן היתה מאז ומתמיד (בגלל סיבות היסטוריות – קבלת הממלכה וסיוע מידי הבריטים) בעלת אוריינטציה מערבית.

בהקשר זה היתה שנת 1957 שנת מפתח ובה התרחש המפנה המכריע במדיניות הירדנית - מעבר מאוריינטציה בריטית לאוריינטציה אמריקאית. השינוי התרחש גם מסיבות פנימיות ירדניות וגם מסיבות פנימיות אמריקאיות, אשר יפורטו בהמשך. למרות שירדן היתה קשורה מאז ומתמיד למערב, ונהגה ב'כבדהו וחשדהו' כלפי ברה"מ ושליחיה הקומוניסטים בירדן, היא קשרה יחסי דיפלומטיים עם הסובייטים ב-1963.

במקביל לתמורות שחלו מאז 1967 במעמדה בין-ערבי של ירדן (ויפורטו בהמשך), חלו גם שינויים בהערכותה ביחס למעצמות. ירדן גילתה בהדרגה פתיחות לברה"מ, אף שלא שינתה את האוריינטציה הפרו-אמריקאית הבסיסית שלה.

בעולם הערבי הדיכוטומי של שנות החמישים והשישים השתייכה ירדן באופן חד משמעי למחנה השמרני, כשהיא נתונה בעימות בלתי פוסק עם יריביה הפרו-סובייטים. בנסיבות אלו הישענותה המוחלטת של ירדן על המערב היתה הכרחית לצורכי הישרדות. כאשר החלוקה הדיכוטומית בין 'פרוגרסיביים' ו'ריאקציונרים' הפכה לבלתי רלוונטית, לאחר 1967, לא נתפסה עוד ברה"מ בעיני הירדנים כפטרון של אותו מחנה עוין, שלא היה קיים יותר¹²³. מכיוון שכך הרשתה לעצמה ירדן להתקרב יותר אל הסובייטים, כמובן תוך שמירה על הקו המערבי הבסיסי שלה. מטרתה העיקרית ביחסיה עם המעצמות היתה לטפח תדמית של גורם חיוני במזה"ת הראוי לתמיכה.

¹²² כמעצמות בחרתי את חמשת המדינות המשפיעות ביותר על העולם בתחילת שנות השבעים – החברות הקבועות של מועצת הביטחון- בריטניה, ארה"ב, ברה"מ, צרפת וסין. לכל חמש המדינות היתה השפעה גדולה מאוד בעולם בתחילת שנות השבעים, שהתבטאה גם בחברות הקבוע שלהן במועצת הביטחון של האו"ם (הגוף שלפחות בהגדרה שומר על הביטחון ברחבי העולם ומנסה למנוע סיכסוכים אלימים). לכל אחת מהן גם היתה מדיניות ברורה והשפעה במזה"ת ולכן בחרתי להרחיב דווקא על המדינות הללו.

¹²³ הרחבה על השינוי הגדול שהתרחש ביחסי החוץ בתוך העולם הערבי אחרי מלחמת ששת הימים ראו: עמ' 62 בפרק זה ובפרק הרביעי בעמ' 74.

יחסי ירדן – בריטניה¹²⁴

בריטניה השתלטה לאחר מלחמת העולם הראשונה על רוב המזה"ת (למעט סוריה ולבנון שהיו בשליטת צרפת ורוב חצי האי ערב שנשאר בשליטת הערבים). לבריטניה היו אינטרסים רבים באיזור (העיקריים: הקשר עם הודו, הנפט במפרץ הפרסי ומעברו לכיוון אירופה ומאזן יחסי הכוחות האימפריאליסטיים האירופיים) והם אשר הנחו את פעולתם במזה"ת. בנוסף הנחו את הבריטים החלטות ועידת קהיר¹²⁵ שקבעו בשנת 1921 כי צריך להבטיח את האינטרסים הבריטיים באיזור במינימום הוצאות. בוועידה הוחלט שהדרך לעשות זאת היא הסתמכות על חיל אוויר, כוחות ערבים מקומיים וסיוע כספי לשליטים ערביים. מכיוון שכך (ובגלל הסיוע של בית האשם לכיבוש האיזור במלחמת העולם¹²⁶) החליטה בריטניה להמליך את פייסל על עיראק ואת עבדאללה על עבר הירדן.

מבין כל המדינות שהיו תחת שלטון בריטי היחסים עם עבר הירדן היו הטובים ביותר. האמיר עבדאללה שהיה תלוי בבריטים מבחינה כספית וצבאית, שיתף איתם פעולה. במהלך מלחמת העולם השנייה היה עבדאללה נאמן לבריטים ואף שלח ב-1941 צבא לעירק לסייע בדיכוי המרד העיראקי. בחוזה משנת 1946 הכירה בריטניה בירדן כמדינה עצמאית אך הוסיפה לממן את צבאה ולסייע לה מבחינה כספית. סיומה של המלחמה מצא את בריטניה מוחלשת ובעימות חדש עם ברית המועצות. בריטניה נקטה במספר דרכים לשמור על השפעתה באזור, אם לא על שליטה בו. למשל היא טיפחה את הליגה הערבית שהוקמה ב-1945, ותמכה בהקמת ברית בגדד הכושלת ב-1955.¹²⁷

למרות המאמצים האלה לא עלה בידי בריטניה לעצור את הידרדרות מעמדה במזה"ת. החל מ-1940 היא עודדה את הגברת המעורבות האמריקאית במזה"ת ואילו משנות ה-50 היא כבר עמדה בצילה של ארה"ב. ב-1950 עשתה בריטניה, יחד עם ארה"ב וצרפת, מאמצים להטיל פיקוח והסדר על אספקת הנשק למזה"ת, תוך הכרה

¹²⁴ הניתוח מבוסס על: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 76-80.
- כדורי, אלי, 'המעבר מן העידן הבריטי לעידן האמריקני במזה"ת', מתוך: המזה"ת וארה"ב, בעריכת: רבינוביץ, איתמר, ושקד, חיים, עמ' 19-24, ספריית אפיקים- עם עובד ומכון שילוח, ת"א, 1980 (להלן: א. כדורי, המעבר, מתוך: המזה"ת וארה"ב, עמ' 19-24).
- לרון, רם, המעצמות והמזה"ת, עמ' 16-17, 77-78, ברונפמן בע"מ, ת"א, 1970 (להלן: ר. לרון, המעצמות והמזה"ת, עמ' 16-17, 77-78).
- אן ויליאמס, בריטניה וצרפת במזה"ת ובצפון אפריקה 1914-1967, עמ' 137-141, הוצאת מסדה, רמת גן, 1972 (להלן: א. ויליאמס, בריטניה וצרפת, עמ' 137-141).
¹²⁵ ועידת שכניס בשנת 1921 שר המושבות הבריטי דאז, וינסטון צ'רצ'יל, במטרה לגבש מדיניות עקבית ואחידה של כל הרשויות הבריטיות בנוגע למזה"ת.
¹²⁶ על בית האשם וסיועו לבריטניה, ראו: הערה 143 בעמ' 62 בפרק זה ובפרק הראשון הערה מס' 10 בעמ' 10.
¹²⁷ מבוסס על: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150.

מעורפלת ובלתי מחייבת בגבולות שבין ישראל לארצות ערב. אך הנסיונות האלה לא עלו יפה, ומכל מקום, בריטניה שוב לא היתה גורם ראשון-במעלה.

בשנים 1956-1957 הסתיים מעמדה המיוחד של בריטניה בירדן, עם פיטוריו של הבריגדיר גלב, מפקדו הבריטי של הלגיון הערבי (בגלל לחץ פנים ירדני ופנים ערבי) והחלפת המימון הבריטי של הצבא בסיוע סורי-סעודי-מצרי (שלא התממש בסופו של דבר). ב-1957 בעקבות מבצע 'מוסקטר' הכושל לכיבוש תעלת סואץ (שבוצע ביחד עם צרפת) ירד עוד יותר מעמדה של בריטניה במזה"ת. ב-1958 אמנם שבה בריטניה ונטלה תפקיד זמני בירדן, כשזו ביקשה ממנה לשגר צבא שיעזור להגן על עצמאותה (בעקבות נסיון למרד נגד המלך), אך אפיזודה זו נסתיימה מהר, והמעמד המיוחד שהיה לבריטניה בירדן לא הוחזר על כנו. חברות הנפט הבריטיות איבדו מעוצמתן. מסוף מלחמת העולם השנייה ועד לשנות ה-60 ירד חלקן בין החברות הזרות מ-50% ל-30% וזאת בזמן שכל החברות הזרות איבדו מכוחן. עניינה של בריטניה בגישה חופשית למקורות הנפט ולהובלתו נשאר בעינו, וכן שאיפתה לשמור על השפעה באיזור בצינורות דיפלומטיים רגילים. בריטניה נשארה גם ספקית חשובה של נשק וניסתה לנצל את עמדתה זו כמנוף דיפלומטי.

במידת מה המשיכה וממשיכה גם עתה בריטניה ליטול חלק במאמצי המערב ליזום ולסייע לתהליך השלום במזה"ת¹²⁸.

לסיכום: בריטניה עשתה את כל פעולותיה בשנות השבעים כמו שהיא עושה זאת כיום, כמעצמה בינונית ושותפה זוטרה, ולא עוד כמעצמה אימפריאליסטית גדולה. בשנות השבעים היה האינטרס העיקרי של בריטניה במזה"ת כלכלי (נפט ומעבר סחורות), ולאחר מכן בא האינטרס הפוליטי – הרחקת ברה"מ מהאזור. בנוסף יש לומר שלבריטניה לא היו בתקופה זאת אינטרסים אסטרטגיים (החזקת בסיסים). בריטניה שמרה על יחסים טובים עם ירדן גם אחרי סילוק קציני הצבא מירדן, למרות שרוב התמיכה הכלכלית והצבאית בירדן עברה להיות אמריקאית, בגלל שירדן התנגדה לכניסת ברה"מ לאזור (מטעמים פנים ערבים) ובגלל שירדן נשארה המדינה היחידה במזה"ת שהסכימה לקיים קשר הדוק עימה.

יחסי ירדן – ארה"ב¹²⁹

ארה"ב אומנם החלה להתעניין במזרח התיכון כמה עשורים לאחר הקמתה,

¹²⁸ הנתונים מעובדים מתוך: ר. לרון, המעצמות והמזה"ת, עמ' 16-17.
¹²⁹ הניתוח מבוסס על: א. כדורי, המעבר, מתוך: ארה"ב והמזה"ת, עמ' 19-24.
 - רוזקרנץ, ריצ'רד, 'יעדיה של מדיניות ארה"ב במזה"ת' מתוך: המזה"ת וארה"ב, בעריכת: רבינוביץ, איתמר, ושקד, חיים, עמ' 43-46, ספריית אפיקים- עם עובד ומכון שילוח, ת"א, 1980 (להלן: ר. רוזנקרץ, יעדי ארה"ב, מתוך: ארה"ב והמזה"ת, עמ' 43-46).
 - רייך, ברנרד, 'האינטרסים האמריקניים במזה"ת' מתוך: המזה"ת וארה"ב, בעריכת: רבינוביץ, איתמר, ושקד, חיים, עמ' 64-104, ספריית אפיקים- עם עובד ומכון שילוח, ת"א, 1980 (להלן: ב. רייך, האינטרסים, מתוך: ארה"ב והמזה"ת, עמ' 64-104).

התעניינות תרבותית-מוסרית ואף דרשה אחרי מלחמת העולם הראשונה לשמור על מדיניות של 'דלת פתוחה'¹³⁰ לכולם בעניינים כלכליים במזה"ת, אך את עיקר עוצמתה באיזור רכשה אחרי מלחמת העולם השנייה. לאחר המלחמה נכנסה ארצות הברית לאיזור כדי להגן על האינטרסים שלה.

אם לסכם את היעדים של המדיניות האמריקאית במזה"ת אפשר לראותם כך (היעדים לא מסודרים על פי סדר חשיבות)¹³¹:

(1) הפחתת ההשפעה הסובייטית במרחב והחזקתה במידה הניתנת לויסות או מניעת התפשטות שלוחת רסן של השפעה זו.

(2) קיום גישה מדינית וכלכלית לכמויות הולכות וגדלות של נפט ערבי.

(3) הגנת שלמותה הטריטוריאלית של מדינת ישראל (אם כי הגדרת הגבולות הנאותים לישראל אינה ברורה).

(4) הבאה לכלל הסדר 'דה יורה' או 'דה פקטו', בסכסוך הערבי-ישראלי. יעדי המדיניות האמריקאית מבוססים על האינטרסים של ארה"ב במזה"ת כפי שמגדירה אותם מחלקת המדינה והסנאט האמריקאי.

האינטרסים האסטרטגיים האמריקאים העיקריים דומים לאלה של בריטניה. הבטחת חופש המעבר בדרכים האסטרטגיות (הימיות והאוויריות), המשך זרימת הנפט, מניעת כניסה והשתלטות סובייטית על האיזור ושמירת וחיזוק היציבות באיזור (מכיוון שיציבות מונעת השתלטות קומוניסטית ועוזרת לזרימת הנפט השוטפת).

אולם, קיימים גם הבדלים בולטים בין האינטרסים האמריקאים לאינטרסים הבריטיים. ארה"ב לא היתה תלויה במעבר בתעלת סואץ כדי לקיים את נוכחותה הצבאית באוקיינוס ההודי, מכיוון שהצי השביעי המוצב שם תוחזק בעיקר מכיוון האוקיינוס השקט. בוודאי שהאינטרסים בעניין הנפט היו שונים. ארה"ב היתה ועודנה צרכן הנפט הגדול בעולם, אך היא גם היתה ועודנה מפיק הנפט הגדול בעולם. מכן אפשר להבין שעיקר האינטרס של ארה"ב היה קשור פחות בצורך הישיר של ארה"ב בנפט ויותר באחוז הבעלות (53%) של חברות אמריקאיות על יצור הנפט באיזור.¹³²

עד משבר סואץ בשנת 1956 (מבצע 'מוסקטר' הכושל של הבריטים והצרפתים לכיבוש תעלת סואץ) ניסתה ארה"ב לפעול בשיתוף פעולה פחות או יותר עם

¹³⁰ בתקופה האימפריאליסטית, הכוונה היתה שלכל מדינה יש זכות שווה לקבוע חוזים כלכליים עם מדינות האיזור, בלי שאחת מקבלת יתרון על האחרות.

¹³¹ מתוך: ר. רוזנקרץ, יעדי ארה"ב, מתוך: ארה"ב והמזה"ת, עמ' 43.

¹³² הנתונים מעובדים מתוך: ר. לרון, המעצמות והמזה"ת, עמ' 17-18.

בריטניה (כמו בניסיון הכושל בשנת 1950 להקים ארגון הגנה מזרח תיכוני או הניסיונות הכושלים לכינון ברית אזורית צפונית כנגד ברה"מ – 'ברית הרובד הצפוני' ו'ברית בגדד') למרות חילוקי דעות ביניהן: ארה"ב נטתה להידברות עם הכוחות הלאומנים החדשים ואילו בריטניה שאפה לשמור על הסטטוס-קוו הקיים.

לאחר 1957 פעלה ארה"ב למלא את החלל שנוצר עם הסתלקות מעצמות המערב האחרות. ארה"ב עשתה זאת בעזרת 'דוקטרינת אייזנהאואר'¹³³ שגרסה שעל ארה"ב להעניק סיוע כלכלי וצבאי לכל מדינה במזה"ת שיבקשו סיוע כנגד תוקפנות מצד מדינה הנשלטת ע"י הקומוניזם הבינלאומי.

על בסיס דוקטרינה זו החליפה ארה"ב את בריטניה כמעצמה המסייעת לירדן, בשנת 1957 אחרי שירדן ביקשה סיוע כנגד נסיון הפיכה הנתמך בידי מצרים. מאז החליפה ארה"ב את בריטניה והעניקה לירדן סיוע כלכלי וצבאי.

לסיכום: בתחילת שנות השבעים תמכה ארה"ב בירדן תמיכה גדולה מאוד מכיוון שירדן ענתה על שני יעדים אמריקאים: אחד – ירדן התנגדה לקומוניזם ורדפה אותו בירדן (דבר שלא הפריע לה לקיים קשרים דיפלומטיים עם ברה"מ מאז 1963). שני – ארה"ב תפסה את ירדן כגורם חיוני מאוד לפתרון הסכסוך הישראלי-ערבי ובשל כך גורם חיוני לשמירת היציבות באזור.

יחסי ירדן - ברה"מ¹³⁴:

כל אשר נאמר לגבי ארה"ב על השפעת המעמד של מעצמת ענק ביחס למזה"ת, תופש, כמובן, בשינויים מסויימים, לגבי ברית המועצות. ברה"מ נמנעה מאז 1947, תוך עשיית מאמצים רבים¹³⁵, מכל נסיון להגיע לעימות עם ארה"ב במזה"ת. מטרות נוספות שהיו לברה"מ ביחסיה עם מדינות המזה"ת¹³⁶:

- למנוע השתלטות אמריקאית על מדינות אלו.
- רצונה של ברה"מ (רוסיה) מאז ימיו של פטר הגדול היה להשיג נמלים חמים, דבר האפשרי במזה"ת.
- הנפט- לגורם הנפט היתה חשיבות בחדירה של ברה"מ למזה"ת, וזאת על אף הכחשותיה שהיה לה אינטרס בנפט הערבי.

¹³³ בנושא זה ראו הערה מס' 17 בעמ' 12 בפרק הראשון.

¹³⁴ הניתוח מבוסס על: - יודפת, ד"ר אריה, ברה"מ והמזה"ת, עמ' 126-128, הוצאת משרד הביטחון, 1973 (להלן: ד"ר א. יודפת, ברה"מ והמזה"ת, עמ' 126-128). - ר. לרון, המעצמות והמזה"ת, עמ' 18-19. - לקויר, זאב, המאבק על המזה"ת, עמ' 114-115, הוצאת הקיבוץ הארצי (בחסות המרכז למחקרים אסטרטגיים ובינלאומיים אוניברסיטת ג'ורג'טאון, ושינגטון), ת"א (להלן: ז. לקויר, המאבק על המזה"ת, עמ' 114-115).

¹³⁵ כמו למשל, ההתאפקות הסובייטית מהצעת מלחמה כללית במזה"ת בעקבות המלחמות בין ישראל שנתמכה ע"י ארה"ב ובין מצרים וסוריה שנתמכו ע"י ברה"מ. מאמצים אלו התבטאו בעיקר במאמצים דיפלומטיים למנוע את הגדלת העימותים.

¹³⁶ מעובד מתוך: ר. לרון, המעצמות והמזה"ת, עמ' 18-19.

- להפיץ את הקומוניזם ברחבי האזור.

למרות שברה"מ קיימה יחסים דיפלומטיים עם ירדן מאז 1963 היא הוסיפה לראות בה עד 1967 מדינה 'ריאקציונית' שהוקמה באופן מלאכותי כדי לשמש בסיס של ה'אימפריאליזם' נגד המשטרים הערביים 'המתקדמים'. למרות כל זאת קיימה ברה"מ יחסים דיפלומטיים עם ירדן והכירה בעצמאותה.

אחרי השינוי שעבר על העולם הערבי בעקבות מלחמת ששת הימים לא נשמעו יותר משפטים כאלה מצד ברה"מ, מכיוון שהיא הפנימה את התמוטטות הסדר הישן¹³⁷ במערכת היחסים הבין-ערבית. למרות שינוי זה ביחסים בין ברה"מ לירדן הוסיפה ירדן להישען על המערב (אף שנשמעו קולות בתוך הממלכה – כנראה כטקטיקת לחץ על ארה"ב- לקבל נשק מברה"מ), מה שמנע ממנה התקרבות אמיתית לברה"מ. ברה"מ העדיפה את השרדותו של משטר חוסיין על נפילתו בגלל החשש שנפילת חוסיין תביא למלחמת הכל בכל. אפשרות חלוקת ירדן בין שכנותיה היתה מביאה לסכסוכים שברה"מ לא היתה מעוניינת בהן, ואילו הקמת מדינה פלסטינית בעבר הירדן לא היתה רצויה לה מכיוון שהיא לא שלטה באירגוני המחבלים שליטה מלאה¹³⁸.

לסיכום: מאז 1967 ראתה ברה"מ בממלכת ירדן משטר לגיטימי שהשרדותו חשוב לשלום האזור, ומכיוון שיציבות האזור היתה חשובה לה תמכה ברה"מ בהשרדות משטר המלך חוסיין.

יחסי ירדן – צרפת¹³⁹:

בניגוד לשאר המעצמות שראינו עד עתה, לצרפת אין אינטרס ממשי בדרכים האסטרטגיות במזה"ת ולכן היא לא קיימה בסיסי קבע צבאיים באזור (זאת מכיוון שאין לה אינטרס בשטחים שממזרח לאזור). אם זאת לצרפת היה אינטרס בתעלת סואץ (לפחות עד 1957) בגלל הבעלות החלקית שלה עליה.

האינטרס של צרפת במזה"ת בסביבות 1970 התמקד בשני עניינים עיקריים¹⁴⁰:

1) הנפט – רוב הנפט של צרפת בסביבות שנת 1970 הגיע מהמזה"ת (53%), לצרפת היתה שליטה ב-6.5% מחברות הנפט במזה"ת ו-4.5% מצי המיכליות העולמי היה צרפתי.

¹³⁷ על התמוטטות הסדר הישן במערכת היחסים הבין-ערבית ראו בסקירה על מערכת היחסים הבין-ערבית בעמ' 62.

¹³⁸ עוד על יחסי ירדן וברה"מ, ראו: ד"ר א. יודפת, ברה"מ והמזה"ת, עמ' 128.

¹³⁹ הניתוח מבוסס על: ר. לרון, המעצמות והמזה"ת, עמ' 15-16.

א. ויליאמס, בריטניה וצרפת, עמ' 137-141.

¹⁴⁰ מבוסס על: ר. לרון, המעצמות והמזה"ת, עמ' 15-16.

(2) מדינות החסות – צרפת קיימה יחסים קרובים עם שתי מדינות ה'חסות' שלה במזה"ת (סוריה ולבנון) והגנה על האינטרסים שלהם ועל האינטרסים שלה בהן.

צרפת וירדן אומנם קיימו יחסים דיפלומטיים, אך לא היה ביניהן קשר הדוק. היחס של צרפת לסוריה (אוייבת של ירדן) והעובדה שלצרפת אין מה להציע לירדן לא מבחינה צבאית ולא מבחינה מדינית, מנעה פיתוח יחסים קרובים ביניהן. העובדה שצרפת התנגדה למעשי החבלה הפלסטיניים ושאפה לפתרון של שלום הוסיפה לה נקודות אצל ירדן, אך בסופו של עניין לא עזרה לפיתוח היחסים בין השתיים. **לסיכום:** ירדן וצרפת לא קיימו קשרים הדוקים ביניהן בגלל העדר שאיפות כאלה משני הצדדים ובגלל הסיוע הצרפתי לסוריה, אך העמדות של צרפת בנושאים המדיניים במזה"ת התאימו בדרך כלל לירדן ולא גרמו לסכסוכים בין השתיים. **יחסי ירדן – סין¹⁴¹:**

גם בשנות השישים והשבעים נחשבה סין למעצמה. לסין היתה נוכחות רצינית במזה"ת, למרות שלא היה לה אינטרס בנפט של האזור, במעבר באזור או בשיקולים אסטרטגיים וצבאיים באזור (המזה"ת רחוק יותר מדי מסין כדי שיהיו לה שיקולים כאלה). האינטרס היחיד, שאותו ראתה סין עד כה באזור, היה חלק מהאינטרס הכללי שלה בעולם השלישי – לגרום למדינות להצטרף לדרך הקומוניזם נגד המערב. סין קיימה יחסים דיפלומטיים עם ירדן בשנות השבעים, אך היחסים לא נתהדקו ממספר סיבות: - ירדן נשענה אז על המערב ונשענת עליו גם היום ולא התכוונה אף פעם ברצינות לשנות זאת. - ירדן פחדה ופחדת עד היום משינוי משטרה ולכן דכאה את התנועה הקומוניסטית בשטחה, ולא היתה לה שום כוונה לאפשר פעילות סינית כזאת או להצטרף לפעילות זו. - מכיוון שהסינים תמכו מאוד בארגוני המחבלים הפלסטיניים היתה להם התנגדות חזקה מצד ירדן.

לסיכום: מכיוון שסין היתה מדינה קומוניסטית ששואפת שמדינות אחרות הצטרפו אליה למאבק ב'אימפריאליזם' ומכיוון שסין תמכה בארגוני המחבלים הפלסטיניים היא סומנה בירדן באוייבת וכמתנגדת למשטר בה (למרות קיומם של יחסים דיפלומטיים).

לסיכום הפרק

בפרק זה ראינו דרך סקירה של מערכת היחסים בין ירדן למעצמות את המצב הבינלאומי של ירדן בשנות השבעים.

¹⁴¹ הניתוח מבוסס על: ר. לרון, המעצמות והמזה"ת, עמ' 19.

מטרתה העיקרית של ירדן ביחסיה עם המעצמות היתה לטפח תדמית של גורם חיוני במזה"ת הראוי לתמיכה.

יחסי ירדן - בריטניה: בריטניה תמכה בירדן מכיוון שירדן היתה ידידה מסורתית שלה ובגלל שירדן התנגדה לקומוניזם.

יחסי ירדן – ארה"ב: ארה"ב תמכה בירדן מכיוון שהיא נראתה לה כתורמת לתהליך המדיני וליציבות האיזור ובגלל התנגדות ירדן לקומוניזם.

יחסי ירדן – ברה"מ: עד 1967 התנגדה ברה"מ לירדן מכיוון שירדן סומנה כמתנגדת למדינות שברה"מ היתה בקשר איתם. אחרי 1967 היתה התקרבות ביחסים בין ברה"מ לירדן אך עדין לא היו יחסים טובים בגלל האוריינטציה המערבית של ירדן ובגלל ההתנגדות של ירדן לקומוניזם. ברה"מ תמכה בהשרדות המשטר המלוכני בירדן מכיוון ששאר האופציות לא התאימו לה.

יחסי ירדן – צרפת: העמדות של ירדן בנושאי השלום במזה"ת התאימו לצרפת, אך לא התפתחו ביניהם קשרים הדוקים בגלל שלצרפת לא היה מה להציע לירדן ובגלל הקשרים האדוקים בין צרפת לסוריה (שהיתה אויבת ראשית של ירדן).

יחסי ירדן – סין: סין וירדן לא קיימו קשרים קרובים מכיוון שירדן התנגדה לקומוניזם ומכיוון שסין תמכה באירגוני המחבלים הפלסטיניים.

חוסיין וקסינג'ר

ירדן במערכת היחסים הבין-ערבית¹⁴²

¹⁴² הסקירה מבוססת על: - להלן: א. סור, ירדן, עמ' 32-30.
- דישון, דניאל, 'מערכת היחסים הבינעריביים', סקירות, עמ' 1-12, מכון שילוח, ת"א, 1974 (להלן: ד. דישון, היחסים הבינעריביים, עמ' 1-12).

בפרק הזה אני מתכוון לבחון את מעמדה של ירדן בעולם הערבי, מכיוון שדרך הבנת מעמדה של ירדן בעולם זה ודרך הבנת מערכות היחסים בו והמרכיבים המשפיעים עליהן, נוכל להבין בצורה טובה יותר את מה שהתרחש בירדן לפני, במהלך ואחרי 'ספטמבר השחור' בעיקר מהזווית של היחסים הדיפלומטיים, אשר משפיעים, כמובן, על הארועים עצמם.

תביעתה של ירדן ללגיטימציה ולמעמד בעולם הערבי, נשענה על יוקרת בית האשם ומרכזיותה בתקומתה של הלאומיות הערבית החדשה וברעיון הפאן-ערביות מאז המרד הערבי הגדול במהלך מלחמת העולם הראשונה¹⁴³. האידיאולוגיה שטפחו מלכי בית האשם היתה המשך לדרך זו. ואולם, מדינות ערב השונות (הן אלו שהיו להן תביעות או כוונות לסיפוח עבר הירדן המזרחי, כגון סוריה, והן כאלו שלא היו להן תביעות כאלה, כגון מצרים) ערערו על הלגיטימציה של קיומה העצמאי בנפרד מסוריה או מפלסטין. הן ראו בה יצור מלאכותי של האימפריאליזם המערבי, המתקיים בזכותו ובסיועו, ומשרת את אדוניו בניגוד לאינטרסים הערביים. העובדה שהמשטר הירדני ניצל הודות לעזרה ותמיכה נחרצת של בריטניה עד 1957 ושל ארה"ב אח"כ 'הוכיחה', מבחינת מדינות ערב המהפכניות, את תפקידה של ירדן 'בשרות האימפריאליזם' והגבירה את העוינות כלפי המשטר ההאשמי. ניתן לקבוע כי רוב שנות קיומה נמצאה ירדן במידה משתנה של בידוד בעולם הערבי. ניתן, אם כן, להגדיר את תולדות יחסיה הבין-ערביים של ירדן כסיפור המאבק והחתימה ללגיטימציה הערבית. למען יעד זה נקט השלטון ההאשמי מדיניות של התחשבות מירבית בקונסנזוס הבין-ערבי. עקרון זה שהוא מרכזי במדיניות הירדנית כלל גם התחשבות והתקרבות במדת האפשר למשטרים עוינים נגד ירדן, וזאת במטרה להגיע למצב יחסים שונה עמהם. זאת, תוך נקיטת טקטיקה מדינית פרגמטית וזהירה¹⁴⁴.

באופן כללי ניתן לחלק את מדיניות החוץ של ירדן לשתי תקופות:

אחת- עד 1967 ושניה- מ-1967 ואילך.

עד מלחמת ששת הימים היה העולם הערבי מחולק, באופן כללי, לשני חלקים¹⁴⁵: חלק אחד כינה את עצמו 'פרוגרסיבי' ואילו חלק שני שכונה ע"י החלק ה'פרוגרסיבי' חלק 'ריאקציוני'. החלק ה'פרוגרסיבי' שכלל את כל המדינות בהם בוצעו הפיכות

- מילסון, מנחם, ירדן והגדה המערבית, עמ' 20-30, האוניברסיטה העברית ירושלים, 1984 (להלן: מ.

מילסון, ירדן והגדה, עמ' 20-30).

¹⁴³ המרד הערבי הונהג ע"י השריף חוסיין למדינה ערבית גדולה בהנהגתו (שהובטחה לו ע"י הבריטים וסיוע בריטי, נתן לגיטימציה לדרישת חוסיין למדינה ערבית גדולה בהנהגתו (שהובטחה לו ע"י הבריטים באמצעות הנציב הבריטי במצרים מקמהון). לאחר שגורש מדמשק ע"י הצרפתים קיבל בית האשם מיד הבריטים, כפיצוי, את עיראק ועבר הירדן. עוד על בית האשם, ראו הערה מס' 10 בעמ' 10 בפרק הראשון.

¹⁴⁴ עוד על כך, ראו: מ. מיכלסון, ירדן והגדה, עמ' 22-23.

¹⁴⁵ לפירוט נוסף על העניין ראו ב: ד. דישון, היחסים הבינעריביים, עמ' 2-4.

(המדינות המהפכניות) ובראשן סוריה ומצרים מול החלק ה'ריאקציוני' ובו המדינות השמרניות יחסית (בעיקר המלוכות) כמו ירדן וסעודיה.

לעומת זאת מיד אחרי מלחמת ששת הימים אנו רואים שינוי. כתוצאה מההכנות למלחמה, המלחמה עצמה ומתוצאותיה אנו מבחינים פתאום בקשרים שלא היו מתקיימים לפני המלחמה, כמו ציר קהיר-עמאן, ואילו מצד שני מאבקים שלא היינו רואים לפני המלחמה, כמו הקרע בין סוריה למצרים.

לסיכום: מלחמת ששת הימים פירקה את מערכות היחסים בתוך העולם הערבי, שהיו מבוססים על חלוקה ברורה של העולם ל'פרוגרסיבים' ו'ריאקציונים' ויצרה מצב שבו כל אחד לעצמו יכול ליצור קשרים עם כל אחד על בסיס אינטרסים משותפים, לאחר המלחמה עניינה החשוב של ירדן ביחסיה עם העולם הערבי היה, בנוסף לעניין הלגיטימיות של משטרה, שאלת יצוג הפלסטיניים והסיוע לארגוני המחבלים.

יחסי ירדן-מצרים¹⁴⁶:

עמדתה של מצרים כלפי ירדן- עמדה של איום לטנטי המתממש מדי פעם בצעדים ממשיים- נבעה משני נושאים: אחד- גישתה של מצרים לבעיה הפלסטינית ושתיים- האידיאולוגיה הלאומנית הנאצריסטית.

מצרים, לפחות מאז 1964, תמכה בגלוי בעצמאות ההחלטה הפלסטינית, כלומר, הפלסטיניים צריכים לקבוע את גורלם ולקבל בסופו של דבר מדינה עצמאית (מה שיחייב את ירדן לוותר על הגדה המערבית, ויתור שלפחות אז לא היה בא בחשבון). בנוסף, האידיאולוגיה הנאצריסטית שללה את קיומה של ירדן מכיוון שהיא פרו-מערבית ותוצר של האימפריאליזם המערבי, ולכן, בהכרח, אויבת של מצרים הרדיקאלית, השמאלנית והפרו-סובייטית. השינוי שחל בעולם הערבי בעקבות מלחמת ששת הימים (כלומר, שבירת התבניות ביחסים הבין-ערבים) גרמה להתקרבות בין ירדן למצרים, אך הבדלי הגישות לבעיה הפלסטינית הרחיקה אותם אחת מהשנייה (כאמור, הבעיה הפלסטינית הפכה, אחרי מלחמת ששת הימים, לבעיה קיומית לממלכת ירדן, ולכן גם לעניין מרכזי ביחסי החוץ שלה).

אמנם, למצרים וירדן היו תקופות קצרות של יחסים נוחים ואף ידידותיים, אולם יחסים אלו היו תוצאה של נסיבות מזדמנות ולא של מהפך בעמדה הבסיסית (כך היה ב-1957 ולפני מלחמת ששת הימים). העימותים המרכזיים בסוגיה הפלסטינית

¹⁴⁶ הניתוח מבוסס על: - מ. מיכלסון, ירדן והגדה, עמ' 25-26. - י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 149-151. - אלטמן, ד"ר ישראל, מצרים, (ערכה: יעל חבר), עמ' 12-14, דע המזה"ת, מרכז ההסברה/שירות הפרסומים, ירושלים, 1981 (להלן: י. אלטמן, מצרים, עמ' 12-14). - טולדנו, אהוד, ודקל, זמיר, מצרים, עמ' 20-22, דע המזה"ת, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1991 (להלן: א. טולדנו, ז. דקל, מצרים, עמ' 20-22).

החלו עוד ב-1948 כאשר מצרים וירדן פעלו זו כנגד זו בזירה הפלסטינית (ירדן- ע"י הפיכת כיבוש הגדה המערבית לשליטה הנשענת על רצונם ובקשתם של התושבים בכנסים פומביים שנערכו בעידודה של ירדן. מצרים- ע"י הקמת 'ממשלת כל פלסטין' בחסותה של מצרים). העימותים גברו עם הקמת אש"ף ב-1964 בניגוד לרצונה של ירדן, והחריפו ביותר בספטמבר 1970. חוסיין בזהירותו המדינית (ולאחר שביסס את עצמו במאבק הפיזי עם אירגוני המחבלים) הסכים לתיווכו של נאצר (אשר נפטר זמן קצר לאחר מכן). הודות לכך, יש להניח, לא ניתקה מצרים את יחסיה עם ירדן (כפי שעשו מדינות אחרות בעקבות גירוש המחבלים מירדן).

ואולם ניתוק היחסים הדיפלומטיים התרחש בסופו של דבר ב-1972 בעקבות פרסום 'תוכנית הפדרציה' ע"י המלך חוסיין. היחסים הדיפלומטיים חודשו רק ערב מלחמת יום-כיפור.

ירדן תימרנה במדיניות כלפי מצרים בגבולות הקונסנזוס הערבי, משתדלת לא לחרוג ממנו באופן מעשי ופומבי (כך נהגה ירדן במערכות היחסים שלה עם כל מדינות ערב).

יחסי ירדן-סוריה¹⁴⁷:

גישתה של סוריה כלפי ירדן הוכתבה ע"י שתי תפיסות עקרוניות שהצטרפו בענין זה לגישה אחת: הן לפי התפיסה הלאומית-סורית, החותרת לכיוון הקמת 'סוריה הגדולה' (סוריה, לבנון, ירדן וארץ ישראל), והן עפ"י תפיסת מפלגת הבעת' הסוציאליסטית את ירדן, כיחידה מדינית שהופרדה מסוריה ע"י 'האימפריאליזם', שאין לה זכות קיום כמדינה, ולכן למלוכת בית האשם אין זכות קיום כמשטר.

בנוסף תמכה סוריה, מאז הקמת הפת"ח, בפעילותם של אירגוני המחבלים הפלסטיניים ונלחמה על כך שמדינות ערב יסייעו להם ככל שידרשו. ירדן, שרצתה להיות היחידה שתכריע על גורל הגדה המערבית, לא היתה יכולה לקבל זאת ונאבקה בסוריה בשל כך. ככול שמאבק בין השלטון בירדן ואירגוני המחבלים החריף כך גם הדרדרו היחסים בין סוריה לממלכת ירדן (יש לציין שעניין זה פעל גם בכיוון ההפוך, כלומר, ככול שהיחסים בין השלטון הירדני לאירגוני המחבלים היו טובים יותר כך גם השתפרו יחסי ירדן וסוריה).

לכן פעלה סוריה כל השנים (לפחות עד 1973, למעט תקופה קצרה אחת) להפלת המשטר ההאשמי ע"י נסיונות התנקשות במלך ובראשי המשטר האחרים (למשל, האזע' אל מג'אלי ב-1958) ונסיונות המרדה של האוכלוסיה ע"י חתרנות פנימית

¹⁴⁷ הניתוח מבוסס על: - מעוז, משה, סוריה, (ערך: חיים אופז), דע המזה"ת, עמ' 18-11, מרכז ההסברה, ירושלים, 1993 (להלן: מ. מעוז, סוריה, דע המזה"ת, עמ' 18-11). - מ. מיכלסון, ירדן והגדה, עמ' 23-24. - י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 289-292.

וחיצונית, וכן התערבות צבאית ישירה (1970). פעולות אלו לוו תמיד במלחמת תעמולה וחתרנות מדינית עקיפה בדרכים שונות ובזירות שונות.

התקופה הנוחה והידידותית ביחסי שתי המדינות היתה במהלך שנות הסיוע ושיתוף הפעולה בין ירדן והמחבלים, בין השנים 1968 ל-1970. תקופה זאת הסתיימה בעימות צבאי ישיר בין סוריה לירדן, לאחר שהמשטר ההאשמי פתח במאבק במחבלים בירדן (יש לציין כי מטרת הסורים לא היתה רק סיוע למחבלים המותקפים ע"י צבא ירדן, אלא גם רצון של חלק מצמרת השלטון הסורית להפיל את המשטר ההאשמי).

יחסי ירדן- עיראק¹⁴⁸:

חלום איחוד 'הסהר הפורה' בגלגולו האחרון- האיחוד הערבי בין ירדן לעיראק נמוג ביולי 1958 עם הפיכת עבד אל-כרים קאסם, אשר חיסלה את שלטון ההאשמים בעיראק. מכאן ואילך התאפיינו יחסי ירדן-עיראק ברמות משתנות של קירבה ועוינות עפ"י נסיבות מזדמנות.

אחד מגורמי הקבע בשינויים אלה היתה דווקא סוריה. כלומר, התקרבות בין ירדן לסוריה גזרה, כמעט אוטומטית, התרחקות מעיראק ולהיפך. וזאת, בשל היריבות הקשה בין שני פלגי הבעת' השונים שהגיעו לשלטון בסוריה ועיראק. בשנת 1961 הורעו יחסי עיראק-ירדן בשל התמיכה המדינית והצבאית של ירדן בכווית נוכח איומיה של עיראק. עם זאת יש לזכור כי מאז מלחמת ששת הימים (1967) ועד 1971 חנה כח צבאי עיראקי בירדן כסיוע נגד ישראל. עיראק ניתקה את יחסיה עקב גרוש המחבלים מירדן ב-1971.

יחסי ירדן- סעודיה¹⁴⁹:

שתי מגמות סותרות התקיימו במשך השנים ביחסי ירדן-סעודיה: מצד אחד- היריבות ההיסטורית בחצי האי-ערב, שהביאה בשעתו לגרוש הבית ההאשמי מחג'אז ע"י בית סעוד שהשתלט על חצי האי. מצד שני- שותפות אינטרסים מתמדת בין שני המשטרים המלוכניים, הנוטים למערב ונשענים עליו, נגד אויבים מבית ומחוץ. יש לציין גם את העובדה שסעודיה ראתה את עצמה כבעלת עוצמה ובעלת מעמד ויוקרה כאלה שאין ירדן יכולה כלל להשתוות אליה. יחסיה לירדן על פי שתי המגמות כאחת היה תמיד יחס של עליונות ופטרונות, יחס שירדן וחוסין התקשו לעכלו, אך נאלצו לקבלו, בתוקף המציאות.

¹⁴⁸ הניתוח מבוסס על: מ. מיכלסון, 'ירדן והגדה, עמ' 26-27. - י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 326-329. - ברעם, אמציה, וזיידל, רונן, עיראק, (ערך: חיים אופז), עמ' 44, דע המזה"ת, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1992 (להלן: א. ברעם, ור. זיידל, עיראק, עמ' 44).

¹⁴⁹ עוד על יחסים מורכבים אלו, ראו: מ. מיכלסון, 'ירדן והגדה, עמ' 27-28. - י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 328-329. - קוסטינר, יוסף, ערב הסעודית, (ערכה: יעל חבר), עמ' 9-10, דע המזה"ת, מרכז ההסברה/שירות הפרסומים, ירושלים, 1984 (להלן: י. קוסטינר, ערב הסעודית, עמ' 9-10).

הנאצריזם דחף את סעודיה לשיתוף פעולה בסיסי ורחב עם ירדן (זאת במיוחד לאחר שהמלך פייצל נוכח כי התקרבותו למצרים בשנים 1958-1961 לא עלתה יפה). ב-1962 אף כרתו סעודיה וירדן ברית מדינית מקיפה שכללה שיתוף פעולה ותיאום בתחום התרבותי, הכלכלי, המדיני והבטחוני. לברית זו, שכונתה 'ברית טאיף' (ע"ש מקום חתימתה), נוסף בשלהי 1962 חוזה הגנה, שבעקבותיו הוקם פיקוד צבאי משותף. בעקבות זאת נלחמו כוחות ירדניים לצד הסעודים במלחמת תימן, וכוחות סעודיים תגברו את צבאה של ירדן נגד ישראל במלחמת ששת הימים ולאחריה.

נראה כי ירדן ציפתה לתמיכת סעודיה גם ביריבותה עם אש"ף על ייצוג התביעה הערבית לגבי השטחים. ואולם סעודיה תמכה בעקביות באש"ף הן מעשית (ע"י סיוע כספי מסיבי) והן מדינית, ע"י הכרה באש"ף כגורם החוקי והבלעדי לייצוג הנושא הפלסטיני והתביעה 'לשחרור השטחים הכבושים'. זוהי עדות נוספת למגמות הסותרות ביחסה של סעודיה לירדן.

עם זאת, יש לזכור כי באופן בסיסי המדובר הוא ביחסי ידידות וקירבה המחוזקים ע"י הסיוע הכלכלי המסיבי של סעודיה לירדן (סעודיה היתה בין המדינות הערביות שהתחייבו לסייע לירדן במקום בריטניה- אם תבטל ירדן את החוזה הירדני-בריטי, כדרישתן).

יחסי ירדן – לבנון¹⁵⁰:

לבנון היתה מאז הקמתה מדינה קטנה יחסית ובעלת מעמד נמוך בעולם הערבי. מעמד זה נבע מכך שלבנון היא מדינה קטנה מבחינת שטחה ומספר תושביה, מזה שיש לה צבא קטן וחלש יחסית, מעוניה היחסי (היא אומנם לא ענייה, אך היא לא עשירה כמו מדינות הנפט, ולכן היא לא מעניקה סיוע חוץ יקר ערך) ומבעיותיה הפנימיות הרבות (לרבות המעורבות הזרה- בעיקר סורית- בניהול ענייניה הפנימיים).

בגלל סיבות אלו דעתה של לבנון אף פעם לא נחשבה במיוחד בעולם הערבי, ולכן גם לא בירדן והיא לא השפיעה על האירועים שהתרחשו בירדן בשנים 1967-1973.

יחסי ירדן- מדינות המפרץ¹⁵¹:

¹⁵⁰ עוד על לבנון ויחסי החוץ שלה, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 174-175, 177-178. – קטרי, נסים, ושוורצבוים, משה, לבנון, (ערך: חיים אופז), עמ' 13-18, דע המזה"ת, מרכז ההסברה, ירושלים, 1993 (להלן: נ. קטרי, ומ. שוורצבוים, לבנון, עמ' 13-18).

¹⁵¹ עוד על יחסי ירדן ומדינות המפרץ, ראו: הניתוח מבוסס על: מ. מיכלסון, 'ירדן והגדה, עמ' 28-29. – פלינט, אלי, נסיכויות המפרץ הפרסי, (ערכה: יעל חבר) דע המזה"ת, עמ' 6-7 (כווית), 11 (בחריין), 14 (קטר), 18-19 (איחוד האמירויות), 22-23 (עומאן), מרכז ההסברה/שירות הפרסומים, ירושלים, 1980 (להלן: א. פלינט, נסיכויות המפרץ הפרסי, עמ' 6-7, 11, 14, 22-23, 18-19). –

ירדן קיימה שיתוף פעולה הדוק עם כל מדינות המפרץ הפרסי. במסגרת שיתוף פעולה הדדי זה העניקו מדינות המפרץ לירדן סיוע כספי (הן עצמאי והן במסגרת החלטות של ועידות בין-ערביות), ואילו ירדן העניקה להן סיוע צבאי הן מקצועי/טכני והדרכתי והן במעורבות צבאית (כגון הסיוע לכווית נגד האיום העיראקי בתקופת עבד אל-כרים קאסם), שיתוף פעולה זה כלל חילופי ביקורים תכופים של ראשי המדינות ודרגי השלטון הבכירים. (יש לציין כי על פי דיווחים שהתפרסמו בתקשורת הערבית, יחסיו האישיים של המלך חוסיין עם ראשי מדינות אלה, היו טובים במיוחד).

יחסי ירדן ומדינות צפון אפריקה¹⁵²:

יחסי ירדן עם 'המגרב' מחייבים ניתוח מפורט, ואי אפשר לדון במדינות אלה כחטיבה או מכלול אחד, שכן מדינות אלה, מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה ולוב – שונות זו מזו במשטרן ובאוריינטציות הפוליטיות הבין-ערביות שלהן.

יחסי ירדן- מרוקו:

יש דמיון רב בין שני המשטרים שהמאפיינים היסודיים שלהם הם: מלוכה שמרנית ואוריינטציה מערבית. יש להניח שגם אישיותם של השליטים חסן וחוסיין (ואולי גם רקעם המשפחתי) תרמו להתגבשותה של קירבה מדינית יציבה ומתמשכת בין שתי המדינות. ראוי לציין, כי גם בענין הסכסוך הישראלי-ערבי, קרובות עמדותיהן של שתי המדינות, והדבר התבטא לא רק בכנסים הבין-ערביים.

יחסי ירדן- לוב¹⁵³:

יחסים אלה הוכתבו במידה רבה ע"י התנהגותה המדינית של לוב תחת שלטון קדאפי, התנהגות שהנה במידה רבה בלתי נשלטת ע"י חוקי המשחק הרגילים של הפוליטיקה. לעניננו נזכיר רק שלוב ניתקה את יחסיה עם ירדן בספטמבר 1970 (בעקבות גירוש המחבלים מירדן) והגישה סיוע רב למחבלים ובמיוחד לרדיקליים שבהם (הקשרים בין לוב לירדן חודשו רק בשלהי 1977).

יחסי ירדן – אלג'יריה:

למרות שמשטרה של אלג'יריה היה רדיקאלי במגמותיו ובלתי מזדהה עפ"י הצהרותיו אך בעל אוריינטציה פרו-סובייטית מבחינה מעשית, למרות שאלג'יריה

קוסיניר, יוסף, מדינות המפרץ הפרסי, (ערך: חיים אופז), דע המזה"ת, עמ' 25-26, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1992 (להלן: י. קוסיניר, מדינות המפרץ הפרסי, עמ' 25-26).

1980 (להלן: א. פלינט, נסיכויות המפרץ הפרסי, עמ' 6-7, 11, 14, 18-19, 22-23).

¹⁵² עוד על היחסים שבין ירדן למדינות צפון אפריקה ראו: מ. מיכלסון, ירדן והגדה, עמ' 29-30. י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 242-243 (מרוקו), עמ' 192-193 (לוב), עמ' 25-27 (אלג'יריה), עמ' 135-137 (טוניסיה).

¹⁵³ עוד על יחסי ירדן-לוב, ראו: רונן, יהודית, לוב, עמ' 13-14, דע המזה"ת, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1991 (להלן: י. רונן, לוב, עמ' 13-14).

תמכה באש"פ ובארגוני המחבלים באופן עקבי – יחסי ירדן אלג'יריה היו תקינים ויציבים.

יחסי ירדן- תוניסיה:

לתוניסיה תחת שלטון בורגיבה ולירדן היו מעט מאד חילוקי דעות בתחום המדיני. הצעותיו של בורגיבה לפלסטינים וגישתו לפתרון הסכסוך הישראלי-ערבי היוו בסיס להבנה ולקירבה זו בין המדינות. קשרים אלה היו יציבים למרות שתוניסיה, יש לזכור, נהגה לקבל על עצמה את דין הקונסנזוס הבין-ערבי בנושא הפלסטיני גם כאשר עמדתה שלה היתה שונה.

לסיכום הפרק

בפרק זה בחנתי את מערכות היחסים שהתקיימו בין ירדן למדינות ערב עד 1970. כשבאים לסקור את מעמדה של ירדן בתוך מערכת היחסים הבין-ערבית עד שנת 1970 חייבים להבחין בשתי תקופות שונות לחלוטין. אחת – עד יוני 1967 ושניה – מיוני 1967. עד מלחמת ששת הימים היה העולם הערבי מחולק לשנים: חלק אחד – 'פרוגרסיבי' שכלל את המדינות שבהם בוצעו מהפכות, וחלק שני – שכונה 'ריאקציוני' וכלל את המדינות שבהם התקיימה מלוכה. שני צדדים אלו קיימו ביניהם מאבק כאשר הצד ה'פרוגרסיבי' מנסה לגרום להפלת המלוכות ה'ריאקציוניות'.

בעקבות מלחמת ששת הימים (חלק גדול מזה בגלל השתתפות ירדן במלחמה) חלוקה זאת נתפסה כבלתי רלוונטית יותר ומערכות היחסים בעולם הערבי הפכו ממערכות יחסים שמבוססות על אידיאולוגיה למערכות יחסים שמבוססות על אינטרסים. למרות זאת מטרתה העיקרית של ירדן בתוך העולם הערבי נשארה לקבל לגיטימציה למשטרה.

יחסי ירדן ומדינות ערב לאחר מלחמת ששת הימים

יחסי ירדן – מצרים: היחסים בין המדינות השתפרו לאחר מלחמת ששת הימים (בעקבות קריסת החלוקה של העולם הערבי), וירדן ומצרים קיימו יחסים דיפלומטיים, אך היחסים הושפעו מאוד מתמיכת מצרים בארגוני המחבלים בניגוד לעמדת ירדן.

יחסי ירדן – סוריה: למרות השינוי שחל בעולם הערבי לאחר יוני 1967 נשארה סוריה האויבת הראשית של ירדן, מכיוון שמשטר הבעת' הסורי לא קיבל את המשטר המלוכני בירדן וניסה להפילו ובגלל תמיכת סוריה בארגוני המחבלים.

יחסי ירדן – עיראק: היחסים בין המדינות הושפעו בעיקר מהאיבה בין פלג הבעת' בסוריה לפלג העיראקי ולכן כל התקרבות בין סוריה לירדן גררה התרחקות מעיראק, ולהיפך. כתוצאה מכך היו היחסים בין ירדן לעיראק לאחר מלחמת ששת הימים

טובים למדי (למרות ההפיכה העקובה מדם נגד השלטון ההאשמי שהתרחשה בעיראק ב-1958). יש לציין שבין 1967 ל-1971 חנה כוח עיראקי בירדן.

יחסי ירדן – סעודיה: באופן כללי היחסים בין המדינות היו טובים, בגלל האינטרסים הדומים של שתי המדינות. מצד שני סעודיה היתה תומכת גדולה של אירגוני המחבלים הפלסטיניים דבר שבוודאי לא הוסיף נחת לשלטון בירדן.

יחסי ירדן – לבנון: לבנון לא השפיעה על האירועים שהתרחשו בירדן בשנים 1967-1973 מכיוון שבשל היותה מדינה קטנה, לא עשירה במיוחד ובעלת בעיות פנימיות רבות, דעתה לא היתה נחשבת ביותר בעולם הערבי בכלל ובירדן בפרט, ולכן היא לא היתה בעלת מעמד שמאפשר לה להשפיע על מהלך האירועים.

יחסי ירדן – מדינות המפרץ: ירדן קיימה שיתוף פעולה הדוק עם מדינות המפרץ (סיוע צבאי וטכנולוגי ירדני וסיוע כלכלי (גם בעזרת מקומות עבודה שניתנו לעובדים ירדנים רבים במדינות המפרץ), והיחסים ביניהן היו טובים מאוד (כנראה גם ברמה האישית של ראשיהן).

יחסי ירדן – מרוקו: היחסים בין המדינות היו טובים והושפעו גם מדימיון בין שתייהן וגם מדעות דומות על הסיכסוך הערבי-ישראלי.

יחסי ירדן – לוב: היחסים בין המדינות לא נהנו מרמה גבוהה של יציבות בגלל התנהגותו המדינית של קאדפי ותמיכתה של לוב באירגוני המחבלים.

יחסי ירדן – אלג'יריה: היחסים בין המדינות היו תקינים ויציבים למרות תמיכתה של אלג'יריה באירגוני המחבלים הפלסטיניים ומדיניותה הפרו-סובייטית.

יחסי ירדן – טוניסיה: היחסים בין המדינות היו יציבים מאוד בגלל הדעות הדומות שלהן על הסכסוך הערבי-ישראלי, ולמרות שטוניסיה נהגה לקבל את דין הקונסנזוס הערבי.

פרק רביעי: מלחמת ששת הימים והשפעותיה על המצב בירדן

בפרק זה אני מתכוון להראות את השינוי שחל בממלכת ירדן בעקבות מלחמת ששת הימים, בתחומים הקשורים לעניינינו – המאבק בין השלטון בירדן לארגוני המחבלים.

שיטת העבודה שלי בפרק זה: תחילה אחזור בקצרה על המצב ששרר בירדן עד יוני 1967 בתחומים הרלוונטיים לעניין ושאותם פירטתי בפרקים הקודמים (המשטר בירדן, היחסים עם אירגוני המחבלים ומערכת היחסים הבין-ערבית), לאחר מכן אסביר בקצרה על ארועי מלחמת ששת הימים בירדן ואחר כך אעבור לדון בהשפעות שהיו למלחמה על המצב בירדן.

המצב בירדן לפני מלחמת ששת הימים

על המצב בירדן עד למלחמת ששת הימים הרחבתי בפרקים הקודמים (בכל פרק בתחומי הוא), למרות זאת מצאתי לנכון, מכיוון שהפרק הנוכחי עוסק בהשפעות שהיו למלחמה על המצב בירדן, לחזור בקצרה על הנקודות המרכזיות שהועלו בפרקים הקודמים.

1) המשטר הירדני עד 1967¹⁵⁴

המלך היה השליט היחיד בירדן, הוא ראש השלטון ועל פיו ישק דבר. המלך יכול היה לפטר את הממשלה ולפזר את הפרלמנט כרצונו והוא הרבה לעשות כך. המלך וביחד איתו כל צמרת השלטון לא היתה מוכנה לסבול כל צורה של אופוזיציה וניהלה מלחמת חורמה נגדה. הלגיון הערבי שימש כמשענת העיקרית לקיומו של המשטר. הצבא הורכב מאוכלוסיות שהשלטון סמך עליהן והוא נחשב כטוב ואמין. חוסיין השתדל שלא להפעיל כוח צבאי כנגד אזרחים, אך כשהוא החליט על כך הוא לא היסס לעשות זאת. האוריינטציה של המשטר היתה ועודנה אוריינטציה מערבית מובהקת, שהסתמכה מסיבות כלכליות ומסורתיות על בריטניה תחילה ולאחר מכן על ארה"ב ולא על מדינות ערב או הגוש הסובייטי. המלך ראה בגדה המערבית חלק בלתי נפרד מהממלכה ולא היה מוכן לוותר עליה בקלות.

בעיית יסוד

הממלכה האשמית הירדנית היתה ועודנה המדינה הערבית היחידה שאין לה לגיטימציה ברורה לקיומה. השליטים ההאשמים היו תמיד מיעוט בארצם. לאחר מלחמת 1948 נוספו לממלכה מאות אלפי פליטים פלסטינאים שברובם לא השלימו עם השליטה ההאשמית והדבר גרם לאי יציבות בעייתית בממלכה.

¹⁵⁴ להרחבה על הנושא, ראו: פרק ראשון, הממלכה ההאשמית הירדנית, עמ' 23–24, 33.

(2) היחסים עם אירגוני המחבלים¹⁵⁵

הבעייתיות ביחסי ירדן והפלסטינים החלה רק לאחר התבוסה הערבית במלחמת השחרור ב-1948, בעקבות גל הפליטים שהגיע לירדן. אחרי 1948 ובעיקר אחרי סיפוח הגדה המערבית לירדן ב-1951 נוצר ניגוד אינטרסים בין ירדן לפלסטיניים, מכיוון ששניהם רצו את הגדה המערבית לעצמם.

הבעיה החמירה לאחר הקמת אש"פ ב-1964 מכיוון שנוסף למאבק גוף מאורגן צבאי שדרש להיות אחראי על הבעיה הפלסטינית, מה שהדאיג את ירדן.

עד מלחמת ששת הימים לא פעלו אירגוני המחבלים ובראשם אירגון ה'פת'ח' מהגדה המזרחית של הירדן. 'פת'ח' ניצל את הברית עם סוריה (עד 1966) ופעל משטחה או משטח הגדה המערבית אך לא מהגדה המזרחית של ירדן.

למרות שאירגוני המחבלים לא פעלו מתוך הגדה המזרחית, עדיין היו חיכוכים בינם לבין ממשלת ירדן, בגלל העובדה שהפעולות שביצעו משטח הגדה המערבית סיכנו את השלטון בירדן (בעיקר בגלל החשש מתגובה ישראלית כפי שהיתה בפעולות סמוע ב-1966), וכמובן בגלל חששו הקבוע של חוסיין מערעור משטרו ומעמדו.

עד 1967 הצליח אש"פ ליצור לעצמו מעמד של מייצג הפלסטינים לפחות בעיני רוב מדינות ערב (למעט ירדן), אך עיקר פעולותיו היו בהסברה ופחות בפעילות מזוינת.

(3) מערכת היחסים הבין-ערבית¹⁵⁶

עד 1967 היה העולם הערבי מחולק, באופן כללי, לשני חלקים שפעלו אחד נגד השני: חלק אחד כינה את עצמו 'פרוגרסיבי' ואילו חלק שני שכונה ע"י החלק ה'פרוגרסיבי' חלק 'ריאקציוני'. החלק ה'פרוגרסיבי' שכלל את כל המדינות בהן בוצעו הפיכות (המדינות המהפכניות) ובראשן סוריה ומצרים מול החלק ה'ריאקציוני' ובו המדינות השמרניות יחסית (בעיקר המלוכות) כמו ירדן וסעודיה.

מלחמת ששת הימים בחזית הירדנית¹⁵⁷

ב-30 במאי 1967 החליט המלך חוסיין לחתום על הסכם הגנה עם מצרים ולהעמיד את צבאו תחת פיקוד מצרי. פעולה זאת, למעשה, גרמה להצטרפותה של ירדן להכנות למלחמה. עם פרוץ הקרבות ב-5 ביוני, יעצה ישראל דרך ארה"ב לחוסיין שלא לתקוף אותה¹⁵⁸. למרות זאת הצטרף הלגיון הערבי לקרבות והובס בתוך יומיים (ב-7 ביוני כבר חתמו ישראל וירדן על הסכם הפסקת אש). בעקבות המלחמה איבדה

¹⁵⁵ להרחבה על הנושא, ראו: פרק שני, התנועה הלאומית הפלסטינית ומצבה בירדן עד 1967, עמ' 52.

¹⁵⁶ להרחבה על הנושא ראו: פרק שלישי, יחסי החוץ של ירדן, עמ' 61, 68-69.

¹⁵⁷ הסקירה מבוססת על: - שיף, זאב, והבר, איתן, לקסיקון לביטחון ישראל, עמ' 526-527, 530-531, זמורה, ביתן, מודן – הוצאה לאור, ירושלים, 1976 (להלן: ז. שיף, וא. הבר, לקסיקון לביטחון, עמ' 526-527, 530-531). - שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150.

¹⁵⁸ מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 112-113.

הממלכה הירדנית את הגדה המערבית ובתוכה את ירושלים וזרם נוסף של פליטים פלסטיניים (כ-250 אלף) עבר לגדה המערבית.

השפעות המלחמה על המצב בירדן

מלחמת ששת הימים היוותה למעשה קו שבר בממלכת ירדן בכלל וביחסים שבין המשטר בה לבין אירגוני המחבלים הפלסטיניים. כדי להבין את האירועים שהתרחשו מ-1968 ועד סילוק המחבלים מהממלכה בקיץ 1971, חייבים להבין את השינויים שהתרחשו הן בממלכת ירדן והן באירגוני המחבלים בעקבות מלחמת ששת הימים. הקריטריונים לבחירת הנושאים שאני עוסק בהם בפרק זה היו שנים. אחד – השפעה ברורה של מלחמת ששת הימים על הנושא. שני – רלוונטיות וקשר ברור לאירועים שהתרחשו בירדן בין 1968 ל-1971 (המאבק, הגלוי והסמוי, בין השלטון למחבלים). מצאתי שישה נושאים שעומדים בקריטריונים האלו (כמובן שהקריטריון השני הוא החשוב והקובע), ובדקתי את השפעתם על ירדן ועל המצב.

- 1) השפעות דמוגרפיות- חברתיות: מלחמת ששת הימים גרמה לבעיות פוליטיות וכלכליות (אובדן הגדה המערבית וזרם חדש של פליטים שזרם לגדה המערבית) בירדן, שהשפיעו לאחר מכן על המצב בה.
- 2) מערכת היחסים הבין-ערבית: מלחמת ששת הימים שברה לחלוטין את 'כללי המשחק' במערכות היחסים הבין-ערבית, והשפיעה רבות על המצב בירדן ועל שיקולי המשטר בה.
- 3) אירגוני המחבלים: אירגוני המחבלים השתנו בעקבות המלחמה שינוי שיש בו כדי להשפיע רבות על המצב בירדן.
- 4) המשטר בירדן: אומנם תפיסות היסוד של המשטר לא נשתנו בעקבות המלחמה, אך נוצרו בעיות חוקתיות בירדן ובעיקר חילוקי דעות שהשפיעו לאחר מכן על המצב בממלכה, ולכן ראיתי לנכון לפרטן.
- 5) יחסי ירדן-ישראל: לא היה שינוי ביחסי ישראל-ירדן בעקבות מלחמת ששת הימים, אך מכיוון שעצם העובדה הזאת היא מעין הפתעה (מקרה בו יחסים בין שתי מדינות אינם משתנים בצורה חריפה בעקבות מלחמה ביניהן), חשתי צורך להרחיב על כך.
- 6) צמרת המשטר בסוריה: לאחר המלחמה החל בסוריה מאבק נוסף על השליטה במדינה. הנושא אומנם נראה במבט ראשון כלא קשור לעניינינו, אך עוד נגלה בהמשך שבגלל ההתערבות הסורית בבעיות בירדן הוא קשור גם קשור.

• השפעות דמוגרפיות - חברתיות¹⁵⁹:

בעיות כלכליות - בעקבות מלחמת ששת הימים איבדה ירדן את הגדה המערבית שהיוותה עד אז את העורף הכלכלי שלה. בנוסף הגיע לגדה המזרחית (שנשארה החלק היחיד של הממלכה לאחר המלחמה) זרם חדש של פליטים מהגדה המערבית (כ-250 אלף איש), מה שיצר מעמסה כבדה על כלכלת הממלכה שכבר נפגעה קשה מאובדן הגדה המערבית. אולם מדיניות הגשרים הפתוחים שנקטה ישראל איפשרה את המשכם של הקשרים המסחריים (מעבר סחורות וביקורים הדדיים) והפוליטיים בין ירדן לגדה המערבית (המשטר בירדן המשיך לקיים קשרים עם המנהיגות הערבית בגדה המערבית ואף המשיך לשלם משכורות לרבים מעובדי המדינה לשעבר), מה שהציל את הכלכלה הירדנית מהתרסקות¹⁶⁰.

בעיה פוליטית – הבעיה הפוליטית המרכזית בירדן לאחר מלחמת ששת הימים, שאימה גם על קיומה של ממלכת ירדן, הייתה מערכת היחסים בין השלטון לאירגוני המחבלים הפלסטיניים¹⁶¹. הגדה המערבית אבדה ועימה אבדה היכולת המניפולטיבית של ירדן כלפי הפלסטיניים שבעזרתה שמרה הממלכה על שקט יחסי מאז סיפוח הגדה (למלך אין יותר אפשרות ראלית להגיד לפלסטיניים שהוא זה שעוזר להם ומקדם את ענייניהם), לכן נבלם תהליך הירדניזציה של הפלסטיניים, ובמקומו הואץ תהליך הרה-פלסטיניזציה¹⁶² של הסיכסוך הישראלי-ערבי והוכשר הטריטוריאליזם הלאומי הפלסטיני (הפלסטיניים ולא ירדן הופכים למייצגים של דרישותיהם- בעזרת אירגוני המחבלים). אירגוני המחבלים- שהורשו מאז 1967 להתפתח לכדי מימסד שלם, המקבל שפע של מימון ונשק ממדינות ערב¹⁶³ - נטלו לידם בהדרגה את הנהגת האוכלוסייה הפלסטינית בירדן ואיימו על שלמות הממלכה¹⁶⁴.

¹⁵⁹ הסיכום מתבסס על: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150. – א. קליימן, דו קיום, עמ' 61-62. – 100, אשר, 'ירדן ומלחמת ששת הימים', מתוך: שישה ימים – שלושים שנה, עמ' 111-112, עורך: 100, אשר, סדרת תקריב, הוצאת מרכז רבין לחקר ישראל ועם עובד, ת"א, 1999 (להלן: א. 100, ירדן ומלחמת ששת הימים, עמ' 111-112).

¹⁶⁰ הנתונים מתוך: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150.
¹⁶¹ עוד על הבעיה הפוליטית שהעסיקה את ירדן ממלחמת ששת הימים, ראו: א. 100, ירדן ומלחמת ששת הימים, עמ' 111-112. י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150-151.

¹⁶² הכוונה בכך היא שהפלסטיניים חוזרים, מאז מלחמת ששת הימים, לייצג את עצמם בסיכסוך עם ישראל, כמו שהיה עד 1948, ולא מיוצגים ע"י מדינות ערב, כמו שהיה מ-1948 ועד 1967.

¹⁶³ להרחבה על הנושא ראו: פרק רביעי, מלחמת ששת הימים והשפעותיה על המצב בירדן, עמ' 75-76.

¹⁶⁴ על עניין זה שהיה הדבר המרכזי שהעסיק את המשטר בירדן בין לאחר 1967, והוא גם אחד העניינים המרכזיים בעבודתי ראו: פרק חמישי, עמ' 82-92.

• מערכת היחסים הבין-ערבית¹⁶⁵:

כאמור, היה העולם הערבי ערב מלחמת ששת הימים מחולק לשני מחנות: 'פרוגרסיביים' ו'ריאקציוניים'. חלוקה זאת אף הפכה לשם דבר בעולם הערבי. לעומת זאת מיד לאחר המלחמה אנו רואים חלוקה שונה לגמרי של העולם הערבי, חלקה כתוצאה מההתארגנות הערבית לקראת המלחמה (שיתוף פעולה בין ירדן ה'ריאקציונית' וסוריה ומצרים ה'פרוגרסיביות'), וחלקה כתוצאה מהמצב שנוצר עם סיומה. בגלל תוצאות המלחמה ובגלל גישתם הדומה של חוסיין ונאצר לטיפול הדרוש במצב החדש, נוצר ציר קהיר-עמאן, ברית בין מצרים המהפכנית-סוציאליסטית לבין ירדן המלוכנית. המתכונת של 'פרוגרסיביים' מצד אחד, ו'ריאקציוניים' מצד שני, נשברה לגמרי. סיבה נוספת לשינוי היא הצורך ליצור שיתוף פעולה בין מדינות העימות (המדינות הקרובות לישראל) ובעיקר בין מצרים לסעודיה דבר שלא היה אפשרי בסדר הישן¹⁶⁶.

סימנים נוספים (חוץ מיצירת ציר קהיר-עמאן) לשבירת המתכונת המוסכמת¹⁶⁷: מצרים הופכת להיות תלויה כלכלית בסעודיה, בכווית ובלוב (אז עדין מלוכנית). מצרים מסתכסכת עם סוריה, ידידתה הגדולה בעבר, על רקע ההכנות למלחמה (מצרים טוענת שסוריה גררה אותה למלחמה, וגם שסוריה לא נלחמה). הקרע ניזון לאחר מכן מהנוקשות האידיאולוגית הסורית: סוריה היא כמעט היחידה מבין מדינות העולם הערבי שנשארה נאמנה לסדר הישן וזאת עד לשנת 1970, עלייתו של אסד לשלטון¹⁶⁸.

ממלחמת ששת הימים ואילך אנו רואים שינוי בקריטריון העיקרי שלפיו קובעים 'מי נגד מי' או 'מי עם מי' בעולם הערבי. הקריטריון אינו עוד המדד האידיאולוגי או הזיקה הנוצרת מדמיון בין משטרים, אלא הוא דרך הטיפול בסיכסוך הישראלי-ערבי. כלומר, מה שקובע מהמלחמה ואילך את מקומה של כל מדינה ומדינה בתוך העולם הערבי הוא היחס לשאלה: כיצד לעסוק ב'חיסול עקבות התוקפנות' (הישראלית, כמובן – כשהכוונה היא להחזרת השטחים שנכבשו ע"י ישראל במהלך המלחמה), כאשר החלוקה הבסיסית היא בין אלו הנותנות עדיפות גבוהה להחזרת שטחים ונמוכה לעקרונות המאבק הכולל עם ישראל (מוכנים לפתוח במשא ומתן עם ישראל) לבין אלו שנותנות עדיפות גבוהה לעקרונות המאבק בישראל (אינם

¹⁶⁵ הסקירה מבוססת על: א. סור, ירדן ומלחמת ששת הימים, עמ' 111-112. ד. דישון, מערכת היחסים, עמ' 2-4. א. סלע, אחדות בתוך פירוד, עמ' 67-68. י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150.

¹⁶⁶ על השינויים שהתרחשו במערכת היחסים הבין-ערבית בעקבות מלחמת ששת הימים, ראו: א. סלע, אחדות בתוך פירוד, עמ' 68. ד. דישון, מערכת היחסים, עמ' 2-4. א. סור, ירדן ומלחמת ששת הימים, עמ' 111-112.

¹⁶⁷ עוד על נושא זה, ראו: ד. דישון, מערכת היחסים, עמ' 3-4.

¹⁶⁸ על התפיסות השונות בנוגע לירדן ולאיגוניה המחבלים בצמרת השלטון בסוריה, ראו בפרק זה, עמ' 78.

מוכנים לכל משא ומתן, מבחינתם מה שנלקח בכוח יוחזר בכוח) ולתורות האידיאולוגיות של 20 השנה שקדמו למלחמה (פאן-ערביות, למשל)¹⁶⁹.

חשוב לציין שביחסיה של ירדן עם העולם שמחוץ לעולם הערבי לא נשתנה דבר בעקבות המלחמה וירדן המשיכה להתבסס על המערב כמשענת בשעות של משבר וכבעל ברית חשוב¹⁷⁰.

• אירגוני המחבלים בעקבות המלחמה¹⁷¹:

אם עד מלחמת ששת הימים התפיסה של אירגוני המחבלים היתה שהם צריכים להיות אלה שיסבכו את מדינות ערב במלחמה (התפיסה אמרה שמדינות ערב לבד לא יפתחו במלחמה כי זה אף פעם לא יתאים להם) וכך תובס ישראל, הרי שאחרי המלחמה והתבוסה הערבית היה צורך לשנות את האידיאולוגיה, ואכן אחרי המלחמה מקבלת תפיסת 'המאבק המזוין' מעמד מרכזי¹⁷².

תפיסת 'המאבק המזוין' אומרת שהדרך היחידה לשחרר את פלסטין היא בכוח הזרוע, ולכן אין מקום לתהליך מדיני ולדיפלומטיה אלא רק למאבק צבאי. בעקבות תבוסתן של מדינות ערב במלחמה ולעומת זאת הצלחותיהם של אירגוני המחבלים (כך זה נתפס בעיתונות הערבית) לפגוע בישראל בעזרת פיגועים (בתקופה זאת בעיקר של הפת"ח), קיבלו אירגוני המחבלים מעמד בעולם הערבי ונתפסו כיחידים שיכולים להתמודד עם ישראל. בין מלחמת ששת הימים למלחמת האזרחים בירדן טופחה תפיסה זאת ע"י אירגוני המחבלים והם פעלו לפיה¹⁷³.

תוצאות מלחמת ששת הימים ותפיסה זאת גרמו לשתי תוצאות עיקריות (בטווח הקצר)¹⁷⁴:

1) על פי תפיסת 'המאבק המזוין' ובעזרת אימוץ אידיאולוגיות זרות (בעיקר של מאו טסה טונג הסיני, גנרל גיאפ הוואטנמי, פרנץ פאנון מאלג'יר וצ'ה גווארה) החליטו בפת"ח לארגן 'מהפכה עממית מזוינת' בתוך שטחי הגדה המערבית.

2) ארגוני המחבלים, ובראשם הפת"ח, אשר ראו את עצמם כנושאי הדגל של 'המאבק המזוין' נגד ישראל, ניצלו את המבוכה בקרב המנהיגים הערביים בכלל והפלסטיניים בפרט, והביאו להדחתו של שוקירי, שלא

¹⁶⁹ עוד על כך, ראו: א. סור, ירדן ומלחמת ששת הימים, עמ' 112. ד. דישון, מערכת היחסים, עמ' 3-4.

¹⁷⁰ על יחסי החוץ של ירדן, אחרי מלחמת ששת הימים, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150.

¹⁷¹ הסיכום מבוסס על: י. ארנון-אוחנה, וא. יודפת, אש"פ, עמ' 117-119. נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ-רקע, עמ' 5-6. א. יערי, פת"ח, עמ' 82-85.

¹⁷² הסיכום מבוסס על: י. ארנון-אוחנה, וא. יודפת, אש"פ, עמ' 117-118. נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ-רקע, עמ' 5.

¹⁷³ עוד על תפיסת 'המאבק המזוין', ראו: י. ארנון-אוחנה, וא. יודפת, אש"פ, עמ' 117.

¹⁷⁴ הסיכום מבוסס על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ-רקע, עמ' 5-6. א. יערי, פת"ח, עמ' 82-83.

יצג כראוי, לדעתם, את האינטרסים הפלסטיניים. את השתלטותם על אש"פ (שאת מגמתה אפשר לראות בשינוי האמנה הפלסטינית ב-1968) הם השלימו ב-1969 עם בחירתו של עראפת, מנהיג הפת"ח, ליו"ר הוועד הפועל של אש"פ.¹⁷⁵

בהקשר הירדני הצר יצרו אירגוני המחבלים בעיה רצינית. כזכור, עד 1967 לא ביצעו אירגוני המחבלים שום פעולת טרור משטח הגדה המזרחית של ירדן. לעומת זאת, לאחר מלחמת ששת הימים ואובדן הגדה המערבית, השתנתה התמונה. לאחר ניסיון קצר, שסוכל ע"י שרותי הביטחון הישראליים, לארגן 'מהפכה עממית מזוינת' בשטחי הגדה המערבית, העבירו אירגוני המחבלים את עיקר פעילותם לגדה המזרחית של ירדן.¹⁷⁶ השינוי הזה (בשנת 1968 נרשמו 896 תקריות לאורך גבול הירדן)¹⁷⁷ גרם שוב לבעיה חמורה לשלטון בירדן. אם עד 1967 המשטר התנגד לפעולות משטח הגדה המערבית כי התגובות הישראליות סיכנו את הגדה, הרי שהפעולות מהגדה המזרחית החלו מסכנות את עתיד המשטר עצמו.

• המשטר בירדן בעקבות המלחמה¹⁷⁸:

בעקרונות היסוד של המשטר הירדני לא התרחשו שינויים רציניים בעקבות מלחמת ששת הימים, אך עם זאת התרחשו מספר שינויים קטנים, אך חשובים לעניינינו. בעקבות אובדן הגדה המערבית התעוררו בירדן בעיות חוקתיות. מכיוון שבגדה המערבית לא יכלו לקיים בחירות, ואילו ממלכת ירדן לא רצתה להכריז על ניתוקה מהגדה המערבית, לא יכלו לקיים בחירות (חוק החצי-חצי, שקובע שחצי ממושב בית הנבחרים שייכים לגדה המזרחית וחצי למערבית, מנע אפשרות לקיים בחירות ללא הגדה המערבית). כשהפרלמנט סיים את תקופת כהונתו ב-1971 הוארכה תקופת כהונתו והוא פוזר ב-1974. הוא התכנס מחדש ב-1976 ושוב ב-1984. בין השנים 1978-1984 הוחלף הפרלמנט במועצה מייעצת מטעם המלך. מכיוון שלא נתקיימו בחירות הוחלפו המושבים המתפנים של אנשי הגדה המזרחית (כזכור, החוק אמר שחצי מהמושבים הם של אנשי הגדה המזרחית וחצי של אנשי הגדה המערבית), ע"י בחירות משנה בגדה המזרחית ואילו למושבים של אנשי הגדה המערבית שהתפנו התמנו אנשי הגדה המערבית שחיו בגדה המזרחית. בעיות אלו לא נגעו לסנאט שמונה ע"י המלך.¹⁷⁹

¹⁷⁵ עוד על השינויים שקרו באירגוני המחבלים בין 1967 ל-1970 ועל השפעתם על ירדן, ראו: פרק חמישי, עמ' 78-79.

¹⁷⁶ עוד על המהפכה העממית המזוינת ראו ב: א. יערי, פת"ח, עמ' 103-82.

¹⁷⁷ עוד על פעילות אירגוני המחבלים אחרי מלחמת ששת הימים, ראו: י. ארנון-אוחנה, אש"פ, עמ' 118-123.

¹⁷⁸ הסקירה מבוססת על: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150. - א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 115-126.

¹⁷⁹ על בעיה חוקתית זו, שנוצרה בירדן בעקבות מלחמת ששת הימים, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150.

לעניינינו חשוב לציין שבין השנים 1967-1973 לא נתקיימו בחירות בירדן וחוק החצי-חצי ביצוג בבתי הנבחרים לא קוים. מאז מלחמת ששת הימים אפשר לראות שני קווים בולטים במנהיגות הירדנית. אחד בהנהגתו של וצ'פי אל-תל – והוא קו שתומך בירדניזציה של הממלכה (גם במחיר של מאבק עם הפלסטיניים ושל הפרדות מהגדה המערבית) ומתנגד למצרים, מהצד השני ניתן לראות את הקו שמוליך בהג'ת אל-תלהוני התומך בכינון מערכת יחסים טובה עם מצרים (גם במחיר של התפשרות) ובעל עמדות מתונות יחסית כלפי אירגוני המחבלים.¹⁸⁰

• מערכת היחסים עם ישראל¹⁸¹:

אומנם כתבתי בעבודה זו¹⁸² על היחסים המיוחדים שהתקיימו בין מדינת ישראל לממלכת ירדן, אך בגלל החשיבות הרבה של נושא זה לעניינינו בחרתי לשוב ולהדגיש אותו ואת השפעת המלחמה (או העדר השפעתה) עליו. למרות הצטרפותה של ירדן למלחמת ששת הימים ותבוסתה במלחמה לא נרשם שינוי מהותי ביחסים בין ירדן לישראל לאחר המלחמה. גם אחרי המלחמה המשיכו היחסים בין שתי המדינות להיות יחסים של 'שותפות אסטרטגית' (במגבלות האזור והתקופה) שנבעו בעיקר מהיחס של שתי המדינות לתנועה הלאומית הפלסטינית ולמיצגיה – אירגוני המחבלים (פחד של שתי המדינות מהמיליטנטיות שלהם והרגשה שעדיף לשתי המדינות לטפל בעניינים לבדם בלי אירגוני המחבלים)¹⁸³. הסיפור שלדעתי ממחיש יותר מכל את מידת ההבנה ששררה בין ישראל לירדן גם אחרי מלחמת ששת הימים, הוא זה¹⁸⁴: תיאודור סורנסון, שהיה עוזרו הבכיר של נשיא ארה"ב קנדי, ביקר בישראל באוגוסט 1968 ובאמצעותו שיגרה רה"מ גולדה מאיר אל מלך ירדן מסר בזו הלשון: "אני מקווה שהוד מלכותך יודע, כי ישראל היא ידידתך הטובה ביותר במזרח התיכון". בשובו לירושלים סיפר תיאודור סורנסון שהמלך חייך בקבלו את המסר של גולדה והגיב: "ש אנשים הסבורים, כי אני הידיד הטוב ביותר של ישראל במזרח התיכון".

¹⁸⁰ עוד על חילוקי הדעות בצמרת השלטון בירדן, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 115-126.
¹⁸¹ סקירה זו מבוססת על: - מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 44-45. - ד. שיפטן, השותפות האסטרטגית, מתוך: יחסי ישראל-ירדן, עמ' 18-20.

¹⁸² ראו פרק ראשון, הממלכה האשמית הירדנית, עמ' 26-27.
¹⁸³ על הסיבות להמשך קיומה של 'השותפות האסטרטגית' בין ישראל לירדן, גם אחרי מלחמת ששת הימים, ראו: ד. שיפטן, השותפות האסטרטגית, מתוך: יחסי ישראל-ירדן, עמ' 18-20.

¹⁸⁴ מתוך: מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 44, הוא מצטט זאת מתוך ה'יונייטד פרס' של ה-3.9.1969.

• צמרת השלטון בסוריה לאחר מלחמת ששת הימים¹⁸⁵:

נושא זה אינו קשור ישירות לנושא הפרק, אך הוא חשוב להבנת התפתחות האירועים בירדן במהלך ספטמבר 1970. מסוף המלחמה ואילך אנו רואים מאבק על השליטה במפלגת הבעת' הסורית (ששולטת בסוריה) ובעצם על השליטה במדינה. המאבק מתקיים בין שני אישים מרכזיים. אחד הוא השליט בפועל, הנשיא וראש המפלגה, ג'דיד, ואילו השני הוא שר ההגנה, חאפז אל-אסד. יש הבדלים רבים ושונים בין שני האישים, אך לעניינינו חשוב רק זה שג'דיד תמך ללא סייג במאבק הפלסטיני ובסיוע לו ואילו אסד היה יותר מסוייג בתמיכתו וסיועו למאבק. לעניין זה תהיה השפעה חשובה ביותר בבואנו לנתח את האירועים בירדן בספטמבר 1970.

ערפאת, חבש וחואתמה

סיכום: המצב בירדן אחרי מלחמת ששת הימים

¹⁸⁵ הסיכום מבוסס על: סיל, פטריק, אסד – המאבק על המזה"ת, עמ' 162-163 מערכות, ת"א, 1993 (להלן: פ. סיל, אסד, עמ' 162-163).

נפתח את הסיכום דווקא בדברים שלא נשתנו בעקבות מלחמת ששת הימים: המלך היה עדין השליט היחיד בירדן, הוא היה ראש המשטר ועל פיו ישק דבר. המלך היה יכול לפטר את הממשלה, אך כבר לא פיזר את הפרלמנט כי לא היו בחירות. המלך וביחד איתו כל צמרת המשטר לא יכלו לסבול כל צורה של אופוזיציה וניהלו מלחמת חורמה נגדה. הלגיון הערבי שימש כמשענת העיקרית לקיומו של השלטון והיה נאמן לשלטון. חוסיין עדיין השתדל שלא להפעיל כוח צבאי נגד אזרחים, אך היה עושה זאת עם היה חייב. האוריינטציה של השלטון היתה עדין אוריינטציה מערבית מובהקת. לשלטון עדין יש קשר עמוק לגדה המערבית למרות שהיא כבר לא בידו. בעית היסוד (חוסר לגיטימציה לממשל) נשארה בעינה ואף הוחמרה בגלל גל הפליטים שהגיע לממלכה אחרי המלחמה.

בעיות דמוגרפיות- חברתיות בעקבות המלחמה

בעיות כלכליות: אובדן הגדה המערבית, ביחד עם זרם פליטים גדול שהגיע לממלכה, כמעט וגרם להתמוטטות הכלכלה הירדנית. הכלכלה ניצלה בזכות מדיניות הגשרים הפתוחים של ישראל שאיפשרה המשך הקשר בין ירדן והגדה. **בעיה פוליטית:** מערכת היחסים בין המשטר בירדן ובין אירגוני המחבלים, שגם מתחזקים כל הזמן (מבחינת כוח אנושי ופוליטי), וגם מקצינים את עמדותיהם כל הזמן (רוצים יותר ויותר לחסל את המשטר בירדן), הופכת לבעיה מספר אחת שמעסיקה את המשטר בתקופה הזאת, מכיוון שהיא הופכת מרגע לרגע לבעיה קיומית.

מערכת היחסים הבין-ערבית

כתוצאה מההתארגנות הערבית לקראת מלחמת ששת הימים, וכתוצאה מדרך סיומה של המלחמה, נשברה החלוקה הדיכוטומית של העולם הערבי. כלומר, אם עד המלחמה היו בעולם הערבי שני גושים ('פרוגרסיביים' ו'ריאקציוניים'), אחרי המלחמה כבר לא היתה חלוקה כזאת וכל אחד היה יכול ליצור קירבה ואף ברית עם כל אחד. הקריטריון החדש לקביעת 'מי עם מי' היה השאלה: כיצד לעסוק ב'חיסול עקבות התוקפנות', והחלוקה היתה באופן מאוד כללי בין מי ששוקל משא ומתן עם ישראל למי שלא. ביחסי ירדן עם העולם הלא ערבי לא נשתנה דבר בעקבות המלחמה (היא המשיכה להתבסס על המערב). מבחינת ירדן ההשפעה של מלחמת ששת הימים על מערכות היחסים בעולם הערבי, היתה ללא ספק השפעה חיובית. בזכות השתתפותה של ירדן במלחמה לצד שאר מדינות ערב (מי יותר ומי פחות) התקבלה ירדן כחברה לגיטימית במשפחת העמים הערביים וכבר לא היה מי שקורא, בגלוי, תיגר על זכות קיומה (עד למאבק עם אירגוני המחבלים). מצד שני, ההחלטה

הסופית בדבר זכותם של הפלסטינים ליצג את עצמם, שקיבלה בעקבות המלחמה מעמד של קונסנזוס בעולם הערבי, גרמה לבעיה גדולה ואף קיומית לממלכת ירדן.

אירגוני המחבלים בעקבות המלחמה

שלושה שינויים עיקריים נגרמו בעקבות המלחמה:

- (1) אירגוני המחבלים אימצו סופית את תפיסת 'המאבק המזויין' (זאת אומרת שהדרך היחידה לשחרר את פלסטין היא בכוח הזרוע) כאסטרטגיה היחידה לניהול העימות עם ישראל, בניגוד לתפיסת 'הסיבוך' (שאמרה שמטרת האירגונים היא לסבך את מדינות ערב במלחמה עם ישראל) שנכשלה במלחמה. על פי תפיסה זאת ובעזרת אימוץ אידאולוגיות זרות החליטו האירגונים לפתוח ב'מהפכה עממית מזויינת' בשטחי הגדה המערבית.
- (2) בעקבות תבוסת מדינות ערב, ולעומת זאת ההצלחות של האירגונים במאבק עם ישראל (כך זה נצטייר בתקשורת הערבית), קיבלו האירגונים מעמד בעולם הערבי ונתפסו כמי שיכולים להתמודד עם ישראל (למעשה הם הפכו לקונסנזוס ונהפכו למייצגים הרשמיים של הפלסטינים).
- (3) לאחר ששרותי הביטחון של מדינת ישראל חיסלו את המאחז של אירגוני המחבלים בגדה, האירגונים עברו לבצע פעולות משטח ירדן. השינוי הזה גרם לבעיה חמורה למשטר, מכיוון שתגובותיה של ישראל סיכנו עתה לא רק חלק ממלכת ירדן אלא את עתיד המשטר עצמו.

השלטון בירדן בעקבות המלחמה

יש שני קווי מדיניות בולטים בשלטון הירדני, אחרי המלחמה: אחד- בהנהגת וצ'פי אל-תל- שמתנגד בצורה קיצונית למצרים ולאירגוני המחבלים, שני- בהנהגת בהג'ת אל-תלהוני- שתומך ביחסים עם מצרים ואירגוני המחבלים. לעניינינו חשוב עוד שבתקופה זאת (1967-1973) לא נתקיימו בירדן בחירות בגלל בעיה חוקתית (שנגרמה בשל אובדן הגדה המערבית).

מערכת היחסים עם ישראל

באופן מפתיע למדי, למרות המלחמה שהתרחשה, ולמרות שישראל כבשה חלק חשוב בממלכה הירדנית, לא ארע שינוי ביחסים בין שתי המדינות, והם נשארו יחסים של 'שותפות אסטרטגית' (בעיקר כנגד הפלסטינים).

צמרת המשטר בסוריה לאחר מלחמת ששת הימים

לאורך כל התקופה שמתחילה לאחר המלחמה מתקיים מאבק על השליטה במדינה בין הנשיא ג'דיד, שלעניינינו חשוב שהוא תמך במאבק הפלסטיני ללא סייג, לבין שר ההגנה אסד, שהיה קצת יותר מסוייג בתמיכתו בהם.

פרק חמישי: ההידרדרות – ירדן ואירגוני המחבלים 1968-1970

בפרק זה אני מתכוון להראות, דרך סיכום השתלשלות האירועים שהתרחשו בירדן בשנים 1968-1970, את הסיבות שגרמו לפרוץ מלחמת האזרחים בירדן בספטמבר 1970. הפרק עוסק בנוסף לאירועים שהתרחשו בין מועד הגעת המחבלים לירדן בחורף 1968 לפרוץ מלחמת האזרחים בסתיו 1970 (את אירועי מלחמת האזרחים עצמה אני אתאר בפרק השישי), גם במה שקרה לאירגוני המחבלים בין מלחמת ששת הימים לחורף 1968 כי יש בו כדי להסביר חלק המדברים שאני עוסק בהם בפרק זה.

כישלון 'המהפכה העממית המזוינת'¹⁸⁶

מיד לאחר תום מלחמת ששת הימים פתחו אירגוני המחבלים הפלסטיניים בפעילות על מנת ליצור להם בסיס לפעולה בגדה המערבית וברצועת עזה, שעברו לשליטת ישראל (ההחלטה על כך נפלה בוועדה המרכזית של הפת"ח שהתכנסה בדמשק ב-23 ביוני 1967). כפי שכבר הוזכר¹⁸⁷, רעיון זה התבסס על אימוץ תפיסתו של מאו (שטען שהמהפכן חייב לפעול בין בני עמו כדג במים). הנחת האירגונים היתה, שאנשיהם יצליחו להיטמע בקרב האוכלוסיה הפלסטינית שנשארה באזורים אלו ויקבלו ממנה מחסה וסיוע. מטרת הפעולות בגדה המערבית ובעזה, לפי תפיסת האירגונים, היתה להניע את האוכלוסיה המקומית לפתוח במרי אזרחי, ואחר כך בהתקוממות כוללת כנגד ישראל. אחרי ויכוח קצר בתוך הפת"ח בשאלה האם לחכות לסיום ההתארגנות או להתחיל מיד בפעולות, שהסתיים בניצחונם של האחרונים בראשות ערפאת (ערפאת חשש כנראה שאם לא יתחילו מיד בפעולות המהפכה תתמוסס לאיטה), הכריזו אירגוני המחבלים ב-25 בספטמבר 1967 על תחילת 'המהפכה העממית המזוינת', והחלו בפעולתם. זו היתה כנראה טעות חמורה והתוצאה היתה כישלון חרוץ¹⁸⁸.

הסורים הקצו לביצוע הפעולות ארבעה מחנות אימונים באיזור דמשק, גויסו לוחמים נוספים, מפקדי המחבלים כבר הוחדרו לאיזור, החוליות החלו להתארגן, אך משהו לא נלקח בחשבון – תגובת האוכלוסיה המקומית (דבר זה יחזור על עצמו גם בירדן כעבור שלוש שנים, כפי שנראה בהמשך).

¹⁸⁶ הסיכום מבוסס על: י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, 'אש"פ, עמ' 135. - א. יערי, פת"ח, עמ' 102-82.

¹⁸⁷ על אימוץ אידיאולוגיות זרות בקרב אירגוני המחבלים, ראו: פרק רביעי, עמ' 75.

¹⁸⁸ עוד על תהליך קבלת ההחלטה בפת"ח, ראו: א. יערי, פת"ח, עמ' 83-82.

חוליות המחבלים אומנם ביצעו 61 פעולות בארבע חודשים, אך ללא התערבות של האוכלוסיה המקומית¹⁸⁹, ההתקוממות למעשה נידונה לכליה עוד לפני שהחלה, ומהר מאוד הפכה, למעשה, לקרב בין יכולת ההחדרה של החוליות מתוך ירדן לבין קצב הגילוי שלהן ע"י שירותי הביטחון של ישראל (במקום קרב של מיליון פלסטיניים בצה"ל, כפי שאירגוני המחבלים חזו). בתוך פחות מחצית שנה התפוררה 'המהפכה העממית המזוינת'. עד ינואר 1968 חשפו שירותי הביטחון של מדינת ישראל את כל תאי האירגונים בגדה המערבית. כוחות הביטחון של ישראל הגיעו עד למחבואו של המפקד הבכיר ביותר באירגונים, יאסר ערפאת מהפת"ח, אך הוא נמלט ברגע האחרון לירדן. זה היה, למעשה, סוף ניסיונם העקוב מדם (בעיקר דמם שלהם¹⁹⁰) של אירגוני המחבלים להקים בסיס עצמאי בגדה המערבית. עתה הם פנו לממלכת ירדן¹⁹¹.

'מדינה בתוך מדינה' – התחזקותם של אירגוני המחבלים¹⁹²

האחזותם והתחזקותם של המחבלים בירדן התרחשו במספר שלבים. תחילה (מיד לאחר כישלון 'המהפכה העממית המזוינת' בראשית 1968) נאחזו האירגונים בעמק הירדן המזרחי, סמוך ככל האפשר לגבול הישראלי (כדי להקל על ביצוע מעשי החבלה). הם הקימו מחנות בפאתי העיירות שבאיזור זה, ובמהירות חדרו לתוך העיירות, גרמו לנטישתן ע"י יושביהן (איזור הבקעה שהיה, כאמור, האיזור החקלאי העיקרי של ירדן הפסיק לתפקד בעקבות כך), והפכו אותם לבסיסים של ממש (הסיבה העיקרית לנטישת העיירות היתה מעגל הפיגוע-תגובה שהתקיים בין ישראל למחבלים), במקום הבסיסים הישנים שהיו בסוריה (הבסיסים הישנים בסוריה נהפכו עתה ברובם לבסיסי אספקה)¹⁹³. דבר זה הדאיג מאוד את המשטר בירדן, שפחד מעירעור מעמדו בעקבות התגובות הישראליות – כמו שקרה לאחר פעולת סמוע ב-1966¹⁹⁴). לאחר התקפה ישראלית על תעלת הע'זר הירדנית, בפברואר 1968

¹⁸⁹ למה האוכלוסיה המקומית לא התערבה? שאלה זו תחזור שוב ושוב לאורך נסיונותיהם של המחבלים לפעול נגד השלטון במקום מסוים. אהוד יערי (פת"ח, עמ' 98-101) תולה זאת, ולדעתו בצדק, בכך שהאוכלוסיה המקומית העדיפה את המציאות המוכרת, למרות שזהו למעשה כיבוש זר (גם הסיפוח הירדני היה למעשה כיבוש זר), על פני הלא-נודע של מאבק, שמנהיגיו (בניגוד למרד הערבי של 1936) באו מחוץ לארץ ולא צמחו בתוכו וניסו לכפות את עצמם על המיבנה הקיים ולפרוץ לתוכו, ברוב המקרים באמצעי לחץ. זהו גם אחד מההבדלים בין הניסיון הכושל הזה ליצור התקוממות עממית, לאינתיפדה של 1987. בנוסף הפחד מהצבא הישראלי ושיטותיו (למשל פיצוץ הבתים) היה חזק יותר מהפחד או מהרצון לעזור למחבלים.
¹⁹⁰ ע"פ א. יערי, פת"ח, עמ' 102, 'ב'מהפכה העממית המזוינת' איבדו המחבלים כ-1200 לוחמים, מתוכם כ-200 הרוגים וכ-1000 עצורים בכלא הישראלי.

¹⁹¹ עוד על כישלון המהפכה העממית המזוינת, ראו: א. יערי, פת"ח, עמ' 102-100. י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"פ, עמ' 135.

¹⁹² הסיכום מבוסס על: י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"פ, עמ' 135-137. מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 122-123. א. סר, בין ירדן לפלסטין, עמ' 120-123. ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 9-15, 157-162. א. יערי, פת"ח, עמ' 136-172. י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 151. א. סר, המלחמה במחבלים, עמ' 4-1.
¹⁹³ עוד על התבססותם של אירגוני המחבלים בבקעת הירדן בממלכת ירדן, ראו: י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"פ, עמ' 135.

¹⁹⁴ עוד על כך ראו: פרק שני, עמ' 52.

(שבאה כתגובה להתנגשויות יומיומיות בין ישראל למחבלים בהן נאלץ להתערב גם צבא ירדן), ניסה הצבא הירדני להטיל על המחבלים מגבלות כמו תיאום עימו ביציאה לפעולות, איסור על ירי רקטות ומרגמות לעבר ישראל. האירגונים גייסו את האהדה שרכשו בעולם הערבי, בעקבות היותם המתנגדים היחידים לישראל, וחוסיין נאלץ לחזור בו מהוראותיו¹⁹⁵. בבסיסים אלה בבקעת הירדן (מוואדי יאבס שבצפון ועד סאפי ופיפי שמדרום לים המלח) שכנו מפקדות המחבלים והכוחות הצבאיים שלהם, אשר יצאו משם לבצע פיגועים בשטח ישראל. אחת מעיירות אלו היתה כראמה (העיירה שוכנת כ-3 ק"מ מגבול ישראל בקרבת גשר אלנבי).

במרץ 1968 עלה אוטובוס תלמידים על מוקש בערבה. פיגוע זה, שבא אחרי שורת פיגועים, הביא את השינוי הראשון במיקומם של אירגוני המחבלים בירדן. בעקבות הפיגוע פשט כוח גדול של צה"ל, שכלל שריון וצנחנים, על העיירה כראמה, במטרה לפגוע בבסיסי המחבלים. אירגוני המחבלים והצבא הירדני נלחמו, לראשונה ובניגוד למה שהתרחש ב-1966 בסמוע, במשותף כדי להדוף את הצבא הישראלי. כ-90 מחבלים וכ-100 חיילים ירדנים נהרגו בפעולה ולמעלה מ-100 מחבלים נלקחו בשבי. לצה"ל הוסבו אבדות קשות יחסית- 28 הרוגים ו-90 פצועים- וציוד ישראלי פגוע ננטש בשטח ירדן והוצג ימים ספורים לאחר מכן במצעד ראווה בעמאן¹⁹⁶.

הצגת פעולת כראמה ע"י אש"פ כניצחון הראשון לאחר התבוסה הערבית במלחמת ששת הימים, הקנתה לאירגונים יוקרה רבה, וסייעה לקידום מעמדם בעולם הערבי. אפילו חוסיין נסחף לאופוריה זאת כשהכריז: "כולנו פדאינים". עם זאת, התרחקו האירגונים, בעקבות פעולה זו, מהעיירות בעמק הירדן (מכיוון שנוכחו לדעת כמה הם פגיעות), והעבירו את בסיסיהם מזרחה לעיירות אחרות הרחוקות יותר מהגבול הישראלי. הזירה נותרה בכל מקרה מתוחה, ועם כל פיגוע ופעולת תגמול על פיגוע עברו האירגונים יותר ויותר מזרחה, והרחיבו את אחיזתם הטריטוריאלית על גב ההר של עבר-הירדן, בהתחלה בעיירות, ואחר כך בערים, כולל בערים הראשיות הנמצאות בתוואי זה – לרבות בעמאן¹⁹⁷. בעיקרון מוקמו בסיסיהם של המחבלים בתוך אוכלוסיה אזרחית, כמו במרכז סלט או בשכונת ג'בל חוסיין בעמאן, או

¹⁹⁵ פעולה זו היוותה את ההוכחה הראשונה שבפעולות צבאיות מוגבלות לא יוכלו הירדנים להכריע את המחבלים. הסיפור התנהל כך: ב-15 בחודש הפציצו מטוסים ישראלים את תעלת הע'ור. חוסיין ושר הפנים שלו, חסן אל-כאיד הכריזו על פתיחת פעולה כנגד המחבלים. הם אף הודיעו על תפיסת מצבורי נשק שלהם בערבה. הפת"ח איים להתנגד בכוח. חוסיין פסח על הסעיפים ולבסוף נסוג. בהתערבות רה"מ בהג'ת אל-תלהוני בוטלו הצעדים נגד המחבלים והושגה הפוגה. כעבור שבועות אחדים סולק כאיד מתפקידו. השתלשלות אירועים זו חזרה מאז ובמהלך שלוש השנים הבאות תוך שימוש בכוח הולך וגובר, אך תמיד בתוצאות דומות. עוד על אירוע זה, ראו: א. יערי, פת"ח, עמ' 168-169.

¹⁹⁶ עוד על פעולת כראמה, ראו: א. יערי, פת"ח, עמ' 168. פונדק, נחום, 'כראמה אין דרך חזרה', דבר השבוע, עמ' 12-15, 28, 29.3.1968 (בעיקר על השלכות הפעולה). להב, אהרון, 'הפלדה לא הכזיבה, דבר השבוע, עמ' 16-20, 29.3.1968 (בעיקר על הפעולה הישראלית עצמה ובפירוט רב).

¹⁹⁷ עוד על תוצאות פעולת כראמה, ראו: - א. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"פ, עמ' 136. - א. יערי, פת"ח, עמ' 169-170.

במחנות הפליטים כמו ודאחת, בקעה, שנלר, שוף, ג'רש, אל-חצן, זיזיא, אל-נעימה ואחרים (בכל מחנה פליטים כזה – שהגדולים שבהם מנו אף 30 אלף איש – הקימו המחבלים בנוסף למפקדה גם לשכת גיוס ומשרד תעמולה), ואף במרכזי ערי הדרום-טפילה, שובכ וכרכ. מתוך הנחה שישראל לא תגיע לשם, ולא תעז לתקוף יעדים אזרחיים. מעבר זה של המחבלים גרם לחוסיין לחזור לפחדיו הקודמים ולחשדנותו ודאגותיו מן המחבלים, אך ממלכתו (ואף בירתו) כבר הפכה למרכזם של המחבלים, שהחלו לעשות בה כבתוך שלהם (לא ברור עם זאת היתה מטרתם של המחבלים מהתחלה, אך במרוצת הזמן הצטיירה לנגד עיניהם האפשרות להפוך את ירדן ל'צפון ויטנאם ערבית' שממנה יצאו להתקפות על ישראל¹⁹⁸).

מאז פשיטת כראמה התעצם כוחם של המחבלים במהירות והם גדלו מאלפים בודדים בתחילת התקופה לעשרת אלפים לוחמים ויותר בשנת 1970¹⁹⁹.

מעמדם המתחזק של אירגוני המחבלים, והפת"ח בראשם, בא לידי ביטוי בשתי צורות: אחת – בעקבות מעמדם ההולך ומתחזק של אירגוני המחבלים בעולם הערבי הופיעו כמעט כל הזמן אירגונים חדשים, חלקם חזקים וחלקם קיקיוניים²⁰⁰. שתיים – התחזקות זו בא לידי ביטוי ביחסי הכוחות שבינם לבין אש"פ. כזכור, אש"פ היה עד מלחמת ששת הימים אירגון שייצג את הפלסטיניים, אך הוא לא התבלט במיוחד בביצוע פיגועים (הוא הקים זרוע צבאית – 'כוחות השיחרור העממיים' – רק במאי 1968). לאחר המלחמה קיבלו, כפי שראינו, אירגוני המחבלים, ובעיקר הפת"ח והחזית העממית לשחרור פלסטין, כבוד רב כראשי הלוחמים נגד ישראל. מנהיגות אש"פ, ובראשה יחיא חמודה²⁰¹, שבא במקום שוקיירי, שכזכור הודח על אירגוני המחבלים, חיפשה דרך לכינוס מועצה לאומית חדשה. כשלבסוף כונסה המועצה בקהיר ביולי 1968 (הכנס הרביעי של המועצה הלאומית הפלסטינית – המל"פ), לאחר זמן רב של התמקחות על חלוקת המושבים בה, בעיקר עם הפת"ח, התברר שהיא שונה לחלוטין מכל מועצה שכונסה עד עתה. מאות הנכבדים הפלסטיניים, שהיו מופיעים במועצות הלאומיות בזמנו של שוקיירי, נעלמו. לעומת זאת התבלטו אנשי אירגוני המחבלים שהיו לגוף המרכזי באש"פ²⁰². באותו כנס גם

¹⁹⁸ על הסיסמאות של אירגוני המחבלים, ראו: י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"פ, עמ' 137.

¹⁹⁹ נתונים על כוחו הצבאי של הפת"ח לאחר פעולת כראמה, ראו: א. יערי, פת"ח, עמ' 169-170.

²⁰⁰ עוד על הופעת אירגוני המחבלים, ראו: פרק שני, עמ' 39-44.

²⁰¹ יחיא חמודה – היה עורך דין במקצועו, יליד ליפתא. צורף לועד הפועל של אש"פ ערב מלחמת ששת הימים, והיה החבר הקשיש ביותר במסגרתו. חמודה היה אדם חלש וחסר השפעה. זו היתה הסיבה העיקרית לבחירתו – והוא ידע זאת היטב. הוא היה חסר סיכוי לעמוד בתחרות עם פת"ח, וערפאת וחבריו ניצלו זאת עד תום. עוד על חמודה, ראו: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 139. א. יערי, פת"ח, 140-141.

²⁰² 'הרכבי', יהושפט, ערב וישראל, לקט תרגומים מערבית 3-4, עמ' 84-85, הוצאת עם עובד, ת"א, 1975 (להלן: י. הרכבי, ערב וישראל, עמ' 84-85). מאה מושבי הועידה התפלגו כך: פת"ח: 38, החזית העממית לשיחרור פלסטין: 10, צש"פ וכוחות השיחרור העממיים: 20, עצמאיים: 29 ועוד שלושה אירגונים שכל אחד קיבל מושב אחד. ע"פ: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 12-13.

שונתה האמנה הלאומית הפלסטינית, שנכתבה ב-1964, לכיוון יותר מיליטנטי ופחות מתפשר, בזכות הרוב של הפת"ח במל"פ. כאשר הסתבר כי קיימת אפשרות שהפת"ח ישתלט על אש"פ, גברה באירגון הנטייה לראות באש"פ את אירגון הגג של אירגוני המחבלים, עליו יש לשמור כגוף שזכה להכרה ערבית ובינלאומית. בכנס המל"פ החמישי, שנערך בפברואר 1969 בקהיר, ניצל הפת"ח את הייצוג הנרחב שניתן לו כדי להשלים את ההשתלטות על אש"פ. מנהיג הפת"ח, יאסר ערפאת, נבחר לראש הוועד הפועל של אש"פ (כאמור, הוועד הפועל הוא מעין ממשלה של אש"פ, כשהיו"ר הוא ראש הממשלה), שגם בו היה הפת"ח דומיננטי (רוב חברי הוועד הפועל היו אנשי פת"ח או עצמאיים שמזדהים עם הפת"ח)²⁰³. תגובת רוב מדינות ערב להשתלטות היתה אוהדת ביותר. הארגונים הפלסטיניים ובייחוד תנועת פת"ח, כבר היו מפורסמים ברחבי העולם הערבי (לא מעט בזכות פעולת כראמה), ושליטי מדינות ערב לא יכלו לעשות דבר חוץ מלהפגין אהדה לנוכח השתלטות האירגונים הפופולריים על המבנה שיצרו חמש שנים קודם לכן²⁰⁴.

אנשים רבים בצמרת הממסד הירדני היו מודאגים ממעמדו ההולך והמתחזק של אש"פ בתוך ממלכת ירדן. וצפי אל-תל, אחד מהמתנגדים הגדולים ביותר של המחבלים בירדן, שהיה באותה עת חבר בסנאט ומקורב למלך, עסק ביחד עם בן דודו של חוסיין, השריף נאצר בן ג'מיל, בהקמת אירגוני מחבלים (המוכר שביניהם היה 'חזית ההקרבה הלאומית לשחרור פלסטינה') שינקטו פרובוקציות כנגד האוכלוסיה, ובכך יפגעו במעמד של המחבלים בירדן. תוכנית זאת נכשלה. לכן החל וצפי אל-תל לגבש תוכנית פעולה מרחיקת לכת שאותה הגיש לחוסיין באוגוסט 1968. כמה ימים אחרי התקפת חיל האוויר הישראלי על העיר סלט, ב-4 באוגוסט 1968, נפגש אל-תל עם חוסיין וטען שמטרת ישראל היא להפיל את המשטר בירדן. באותה הזדמנות הגיש אל-תל לחוסיין את תוכניתו. התוכנית קראה לשנות את הצבא, לשלב את אירגוני המחבלים בצבא, להפוך את ירדן ל'חברה לוחמת' שבה כל אחד חייב לתרום למאבק ולנהל 'מלחמת גרילה אמיתית' שתכאיב לישראל. העיקרון בתוכנית היה הכפפת המחבלים לצבא ירדן. אל-תל קיווה כי כך יהיה אפשר לבלום את התחזקות אירגוני המחבלים בתוך ירדן (אל-תל טען שאם יופיע חוסיין כמנהיג 'מדינת פדאייין' יהיה לו את הגיבוי המוסרי והציבורי שדרוש לו כדי לכפות מרותו על ערפאת).

תוכניתו של אל-תל לא נתקבלה. חוסיין, וביחד איתו ראש הממשלה המתון יחסית בהג'ת אל-תלהוני, הבינו את הסכנה הטמונה בהמשך פעולת המחבלים, אך העדיפו

²⁰³ י. הרכבי, ערב וישראל, עמ' 122-123. ע"פ א. יערי, פת"ח, עמ' 159, ההתפלגות חברי הוועד הפועל היתה כך: 4 מהפת"ח, 3 מה'צאעיקה', 2 עצמאיים (קשורים לפת"ח) ושנים מעוזריו לשעבר של חמודה.
²⁰⁴ עוד על השתלטות הפת"ח ואירגוני המחבלים על אש"פ, ראו: א. יערי, פת"ח, 136-142, 155-161.

לפי שעה את מדיניות ההבלגה היחסית, תוך תקווה שבמשך הזמן יגיעו עמם לאיזשהו הסדר.²⁰⁵

באוקטובר 68 פרץ משבר. טאהר דבאלן שהיה, כזכור, קצין סורי בשורות הצאעיקה פרש ממנו והקים את 'גדודי הניצחון' הואשם בחטיפת המנהיג הדרוזי הגולה, חסן אל-אטרש. בעקבות כך פתחה ירדן בסריקות נרחבות, סגרה את הגבול עם סוריה ופרסמה ארבע תקנות כנגד הנוכחות הפלסטינית הצבאית: - הכניסה אסורה לערי ירדן במדים ועם נשק. - רכב האירגונים יכנס לערים רק באישור. - ייבדקו כלי-רכב של האירגונים, ייערכו חיפושים וייבדקו תעודות. - הפלסטינים נדרשים למסור לידי הירדנים כלי נשק כבדים (מרגמות, תותחים וכדומה). לתקנה האחרונה התנגדו מפקדי האירגונים בצורה חריפה. הם השיבו במסע תעמולה רעשני והאשימו את חוסיין במזימה לתקוע סכין בגב המחבלים. חוסיין חשש מהתפתחות מלחמת אזרחים ולפיכך זימן את ראשי האירגונים ללשכתו של רה"מ תלהוני ושם חוסל המשבר בהבנות הדדיות, אך ללא הסכם חתום.²⁰⁶

המשבר התחדש בראשית נובמבר. המצב בשטח, אשר בו נהיה יותר ויותר לא ברור מי שולט ומה מותר לאירגוני המחבלים, הביא את חוסיין, מלך ירדן, לחפש פתרון. ב-2 בנובמבר נעצרו דבאלן ואנשיו בעקבות זריקת אבנים על השגרירות האמריקאית (הם בצעו זאת לרגל יום השנה להצהרת בלפור). במהלך היום יצא כוח ירדני להשתלט על מטה 'גדודי הניצחון' במחנה הפליטים ג'בל אל-נדיף. התפתח קרב ובמהלכו החלו המחבלים להסית את האוכלוסייה. ב-4 בנובמבר יצאו אלפי תלמידים להפגנות בעיר, כנגד השלטון ובעד אירגוני המחבלים, והשלטונות הטילו עוצר. התקיימה פגישה בין ראשי האירגונים לראשי הצבא. בעקבות הפגישה פרסמו המחבלים הודעת הרגעה שקראה לא להשתמש בנשק. למחרת אירעו התנגשויות נוספות בין מחבלים לחיילים בדואים והפת"ח חידש את מסע התעמולה ההיסטרי שלו. עשרות נהרגו בקרבות עמאן ובאיזור מפרק. נאצר התערב והחל משא ומתן על חתימת הסכם.²⁰⁷

ב-16 נובמבר 1968 חתמה ממשלת ירדן על הסכם עם האירגונים שלפיו הם מכירים בריבונותה של ממשלת ירדן ושליטתה בכל ענייני הביטחון בממלכה. בתמורה – הותר לאנשי האירגונים לבצע פעולות נגד ישראל מתוך שטח ירדן, ללא התערבות ירדנית כלשהי (ערפאת וחוסיין הסכימו לותר אחד לשני ולהגיע להסכם כי שניהם לא רצו מלחמת אזרחים בשלב זה). בנוסף הוחלט, שאנשי האירגונים לא ישאו נשק

²⁰⁵ עוד על הגישות השונות בצמרת המשטר בירדן לפתרון בעיית המחבלים, ראו: א. סו, בין ירדן לפלסטין, עמ' 121-123. א. יערי, פת"ח, עמ' 169.

²⁰⁶ עוד על תחילתו של משבר אוקטובר 1968 וחיסולו בפעם הראשונה, ראו: א. יערי, פת"ח, 172-173.

²⁰⁷ עוד על משבר נובמבר 1968, ראו: א. יערי, פת"ח, 173-175.

ולא ילבשו מדים בעת שהותם בערים ירדניות, לא יעצרו מכוניות לבדיקה ולחיפושים, יתאמו את פעולותיהם עם צבא ירדן ועוד דברים מסוג זה.²⁰⁸ מעיון בהסכם זה אפשר לראות כמה קשה היה מצבו של חוסיין כבר בנובמבר 1968. עצם העובדה שחוסיין צריך הסכם שיגיד שאסור למחבלים להתנהג כמו משטרה או שהם ישפטו כאחד האדם בבית דין רגיל, מעידה על מצבו הקשה. עוד דבר בעייתי שעולה מההסכם הוא שלחוסיין לא היה מה לעשות נגדם חוץ מלהמשיך ולבקש (להתחנן) תיאום בין ירדן לאירגוני המהפכה.

במהרה היה ברור שההסכם לא מקוים ע"י אירגונים המהפכה. למעשה, הקימו אירגוני המהפכה בירדן מעין מדינה בתוך מדינה. אש"פ נטל לעצמו סמכויות שליטה מלאות במחנות הפליטים, בבסיסיו הצבאיים וביתר מאחזיו, שנהפכו למעשה לשטחים אקס-טריטוריאליים לגבי שלטונות ירדן. לחלק מהאיזורים הללו, בעיקר למחנות הפליטים שמסביב לבירה, אפילו צבא ירדן חשש להיכנס. האירגונים קיימו בירדן כוחות צבאיים עצמאיים, משטרה, שרותי בריאות, סעד, בתי משפט, בתי סוהר, ומאז אמצע 1970 גם תחנת רדיו עצמאית ועיתונים פרטיים משלהם. בנוסף הם חימשו את ההמונים, דבר שהיווה פגיעה ברורה בריבונות הירדנית, התעלמו מהרשויות הממלכתיות, יצרו לוחיות זהוי משל עצמם לרכביהם, והתנערו מתשלום מיסים. האירגונים, שהחלו בבניית אוטונומיה מלאה בירדן, עברו במהירות גם לפעילות אקטיבית נגד המשטר ההאשמי כמו ירי אזהרה באויר, סחיטת כספים ודמי חסות, הפגנות המוניות וחטיפת דיפלומטיים. משם הדרך להעלאת הסיסמה 'הדרך לירושלים עוברת דרך עמאן' היתה קצרה מאוד. הנחתם היתה, שירדן חלשה מישראל וההשתלטות עליה היא צעד ראשון בדרך להשתלטות בעתיד על פלסטין.²⁰⁹ אירגוני המהפכה ניסו לעשות פעולות שיבטיחו את הצלחתם במקרה שהעימות המלא והצפוי עם המשטר בירדן אכן יגיעו ולצורך כך פנו לשתי קבוצות עיקריות: האופוזיציה הותיקה והבדואים (אירגוני המהפכה הפלסטיניים פנו כל הזמן, כמובן, לאוכלוסיה הפלסטינית הגדולה של ירדן, וסמכו על שיתוף הפעולה שלהם כמובן מאליו – הם לא למדו את הלקח הזה מכישלון 'המהפכה העממית המזוינת'²¹⁰). המהפכה התחברו עם אירגון 'הליכוד הלאומי' של סולימאן אל-נבולסי שנכשל כרה"מ במאבקו עם חוסיין ב-1957. לאירגון שמאל זה לא היה כוח רב, אך חוסיין נאלץ להתחשב בשיתוף פעולה זה.²¹¹ כיוון פעולה חשוב יותר של המהפכה היה

²⁰⁸ תוכן ההסכם פורסם בניו יורק טיימס ב-21 בנובמבר 1968 וברדיו קאהיר ב-23 לנובמבר 1968. את תוכן ההסכם כפי שמופיע ב-א. יערי, פת"ח, עמ' 173-174, ראו בנספח בעמ' 148.

²⁰⁹ עוד על התפתחות 'מדינת בתוך מדינה' בירדן, ראו: י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"פ, עמ' 136-137. - י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 151.

²¹⁰ ראו הערה מס' 189 בעמ' 82 בפרק זה.

²¹¹ על שיתוף הפעולה של אירגוני המהפכה ותנועת אופוזיציה ותיקה זו, ראו: א. יערי, פת"ח, עמ' 169-170.

הבדואים. הבדואים שהיו כזכור, את רוב הצבא הירדני והיו משענת המשטר האיתנה ביותר, היו מטרה לתעמולת המחבלים (ערפאת טען בגלוי, כי פלסטיני הוא כל מי שחי בירדן). מאמץ זה החל לתת פירות מסויימים במרוצת 1969, ואל שורות המחבלים נכנסו מספר קצינים וכמה עשרות של לוחמים של הלגיון. אך מאמץ זה לא גרם לעריקה או אי פעולה בקנה מידה רחב בשורות הלגיון²¹².

המתיחות בין המשטר בירדן לבין אש"פ גברה באוקטובר 1969, ובירדן החלו רווחות שמועות שיוטל על וצפי אל-תל להקים ממשלה צבאית שתאלץ לנקוט צעדים חריפים כנגד אש"פ. לפי הידוע, אש"פ הגיב לשמועות אלו בחומרה, ובירדן נפוצו ידיעות שראשי המחבלים הזהירו את חוסיין שצעד זה משמעותו מלחמת אזרחים²¹³. בפברואר 1970 הוציאו השלטונות הירדניים צו שאסר על התושבים לשאת נשק בתוך הערים. הצו הרגז מאוד את אירגוני המחבלים, מכיוון שהם ראו בצו זה נסיון להגביל את חופש התנועה שלהם, ולכן הם לא נרתעו מלהפר אותו²¹⁴.

מעמדם של אירגוני המחבלים בירדן המשיך להתחזק מרגע לרגע, וככול שמעמדם התחזק כך גברו דרישותיהם מן המשטר הירדני. הגנרל מחמוד רסול אל-כילאני, שהיה ממתנגדיהם החריפים²¹⁵, סולק מתפקידו כשר הפנים – כנראה הודות ללחצם²¹⁶.

לא כל האירגונים פעלו נגד ירדן באותה מידה של עוצמה. הפת"ח, נאמן לתפיסתו שאין להתערב בענייניהן הפנימיים של מדינות ערב, ובכלל זה ירדן, ניסה לבלום במעט את ההתנגשות הקרבה עם השלטונות הירדניים. אך הוא נכשל בניסיונותיו לרסן את שאר האירגונים (בעיקר 'החזית העממית', 'החזית הדמוקרטית' וה'צאעקה'), שחתרו לכיוון של התנגשות, מתוך הנחה שבעזרת 'ההתקוממות העממית' הצפויה, הם ישתלטו על ירדן. האירגונים אף הלכו צעד קדימה כשבקיץ 1970 העלתה 'החזית הדמוקרטית' (כאמור, האירגון השמאלני ביותר) את הססמה "כל השלטון – להתנגדות (הפלסטינית)", על משקל סיסמא הבולשביקים ממהפכת 1917 "כל השלטון – לסובייטים"²¹⁷.

²¹² עוד על הנושא המעניין, של גיוס בדואים לשורות המחבלים הפלסטיניים, ראו: א. יערי, פת"ח, עמ' 170. יערי, אהוד, כל אנשי נגד המלך, דבר השבוע, עמ' 10-11, 19.6.1970 (להלן: א. יערי, כל אנשי, עמ' 10-11).
²¹³ לפי: א. סר, בין ירדן לפלסטין, עמ' 122. לקוח מתוך: MER 1969-1970 עמ' 793,818.
²¹⁴ עוד על הסכם פברואר והפרתו, ראו: מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 122. א. סר, המלחמה במחבלים, עמ' 2. י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 151.
²¹⁵ בכתבה על כילאני בעיתון ישראלי (זראי, עודד, 'האיש הסודי של ירדן', דבר השבוע, עמ' 29, 4.7.1969) נכתב על מינויו של אל-כילאני: "חוסיין החליט ללכת על בטוח: לחזק את כיסאו בעזרת נאמן שיעמוד מול תכונות ומהומות ומול ניסיונות לחסל את המשפחה ההאשמית, כמו ב-1958 בעיראק". ברור איזה מעמד נדרש כדי לגרום לחוסיין לפטר אותו.

²¹⁶ לפי: א. סר, בין ירדן לפלסטין, עמ' 122. מצוטט מתוך: MER 1969-1970 עמ' 799.
²¹⁷ עוד על חילוקי הדעות בין אירגוני המחבלים, ראו: א. יערי, פת"ח, עמ' 175-177. י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"פ, עמ' 137.

בשלב זה פחד חוסיין משני דברים: אחד – הפחד המובן שאירגוני המחבלים יתחזקו יותר מדי וינסו להדיח אותו מהשלטון. שנים – שישראל תפתח במבצע צבאי שיגרום להדחתו, בתגובה על הפעולות של אירגוני המחבלים. בעקבות כך ניסה המלך לשמור על איזון בין הכרזות חיוביות למען המחבלים ובין הסכמות חשאיות עם ישראל. למשל, הוא שמר על האיזון העדין בין דברים שאמר למראיינת אוריאנה פאלצ'י, כי הוא לא ירדוף אחר מחבלים החוצים את הגבול לישראל ('לא משום שאינני מסוגל לעצורם, אלא משום שאינני רוצה לבלום אותם'²¹⁸), לבין הצעדים שביצע כדי למנוע מהם לעבור לישראל²¹⁹.

בחודש מאי, לאחר שהרגיש שהקרקע מתחילה להישמט תחת רגליו, ניסה המלך חוסיין, לראשונה, להפעיל בצורה מוגבלת נשק כבד כנגד הנוכחות הפלסטינית המזוינת, כאשר תותחי הלגיון הפציצו את מחנות הפליטים בפרברי הבירה. בתגובה, השתלטו פעילים של החזית העממית לשחרור פלסטין על מספר בתי מלון בבירה. חוסיין החלש נכנע לדרישות החוטפים²²⁰.

בעוד חוסיין מנסה לתמרן בין הצדדים השונים (בנוסף ללחץ הישראלי והפלסטיני עמד המלך גם בלחץ של אנשים ממשטרו, שקראו לו לצאת למתקפה גדולה נגד המחבלים), פרסמה המל"פ ב-30 במאי 1970 הצהרה האומרת כך: "הדרך היחידה לשחרור פלסטין היא דרך המהפכה העממית. כל ניסיון של שליט ערבי לסגור את ארצו בפני ההתנגדות הפלסטינית לישראל הוא מעשה בגידה"²²¹. אבו איאד, מראשי הפת"ח, אף הוסיף דברי התגרות משלו: "ירדן חלשה מאתנו. אנחנו האדונים"²²².

המלך חוסיין לא יכול היה להשלים עם קריאת תיגר זו של אש"פ על קיומה של ממלכתו. לכן הקיפו ב-7 ביוני 1970 כוחות צבא ירדניים את עמאן והפגזו את ריכוזי המחבלים. המחבלים בתגובה השתלטו על מספר רבדים בבירה, לרבות בתי מלון בהם החזיקו אורחים זרים כבני ערובה. המשבר נמשך כמה ימים, כשבשיאו ב-10 ביוני (יום לאחר שנעשה ניסיון התנקשות במלך) נערכו קרבות עזים, בשיתוף טנקים וארטילריה ירדנית במחנות הפליטים בבירה ובעיר זרקא²²³. באותו יום הושג, בתיווך מצרים, עירק ולוב, הסכם להפסקת מעשי האיבה, אך הוא בוצע רק אחרי שחוסיין נעתר לדרישת המחבלים לסלק מתפקידיהם את נאצר בן ג'מיל, המפקד הכללי של צבא ירדן, ואת זיד בן שאכר, מפקד הדיוויזיה השלישית. הוסכם גם על

²¹⁸ מצוטט אצל: מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 122.

²¹⁹ עוד על פחדיו של חוסיין, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 151. - מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 122-123.

²²⁰ עוד על אירועי מאי 1970 בממלכת ירדן, ראו: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 160-161.

²²¹ מצוטט אצל: מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 123.

²²² מצוטט אצל: קוואנדט, ויליאם, עשור של החלטות (תרגום: קובי שרת), עמ' 134-135, ת"א, 1980. (להלן: ו. קוואנדט, עשור של החלטות, עמ' 134-135).

²²³ לתיאור מפורט של קרבות אלו, ראו: יערי, אהוד, כל אנשי, עמ' 10-11.

החלפת שבויים והקמת ועדות בין-ערביות שיחקרו את הארועים, ידאגו לביצוע ההסכם הזה והסכמים קודמים וינסו לישוב את חילוקי הדעות שבין ירדן ואירגוני המחבלים. בהסכימו לכך קיבל חוסיין למעשה מעין אפוטרופסות בין-ערבית, בשעה שאירגוני המחבלים השיגו מעמד שווה למעמדה של ממשלת ירדן. נסיגתו של המלך עירערה קשות את מעמדו ויצרה מצב של משבר תמידי.²²⁴

למרות הקרבות וההתנקשות חזר חוסיין מהר מאוד לנסיגות ההרגעה שלו כלפי המחבלים וביוני 1970 הורה לראש ממשלתו החדש, עבד אל-מונעם אל-ריפאעי, לפעול למען 'אחדות לאומית' והדגיש את חשיבות שיתוף הפעולה עם אירגוני המחבלים (קו זה גם הודגש בממשלתו החדשה, שבה מבין 17 השרים שבה 9 היו פלסטיניים, חלקם תומכי של אירגוני המחבלים), המלך גם השעה את גיוס החובה בשביל לסייע למחבלים. למרות כל הויתורים שבוצעו בשבילם הוסיפו המחבלים לדרוש את סילוקם של אישים אחרים מעמדות השפעה, וביניהם את וצפי אל-תל, שהיה מקורב למלך והיה מראשי הקבוצה שהאיצה בחוסיין לפעול כנגד המחבלים. היענותו של חוסיין לתכתיבי המחבלים עוררה התנגדות בקרב אישים מרכזיים באליטה הפוליטית של ירדן ובקרב הקצונה הבכירה של הצבא. אנשים אלו החלו לדרוש מחוסיין לפעול במהרה ובחוזקה כנגד המחבלים ולשים קץ לאנרכיה שפשטה בממלכה. ב-13 ביוני ירד גדוד שריון מאיזור אירביד לעמאן על מנת לכפות על המלך את החזרת הקצינים המודחים לשרות. בהתערבות הרמטכ"ל חדית'ה ויורש העצר חסן נרגעו הקצינים. בעקבות אירוע זה החל להתגבר אצל חוסיין החשש מהפיכה צבאית כנגדו. בעקבות רגש הניכור של הצבא למדיניותו, הוא החל לעשות צעדים שירגיעו את הצבא. ביולי הוחזר מחו"ל מחמוד רסול אל-כילאני, שכזכור, אולץ לעזוב את המדינה ביוני בעקבות דרישת המחבלים, ובאוגוסט שב נאצר בן ג'מיל. זיד בן שאכר נתמנה באמצע אוגוסט לתפקיד סגן הרמטכ"ל.²²⁵

בהסכם נוסף מה-10 ביולי נאלץ המלך לעשות ויתורים נוספים. המחבלים אומנם התחייבו להוציא את יחידותיהם מן הערים ולשמור על החוק הירדני, אך בתמורה התחייב המלך להוציא את הצבא מן הערים, לסייע למחבלים, לא להפעיל נגדם כוח ולהקים עוד ועדות לפיקוח על ההסכמים.²²⁶

בסוף יולי 1970 הודיעו ירדן ומצרים שהן מקבלות את יוזמת ארה"ב להפסקת-אש במלחמת ההתשה, שהתנהלה בעיקר בחזית המצרית. ירדן ומצרים גם הביעו את נכונותם להיכנס למו"מ עם ישראל, בחסות שליח האו"מ גונאר יארינג, על בסיס החלטת מועצת הביטחון 242. מדיניות זו היתה מנוגדת לחלוטין לתפישותיהם של

²²⁴ עוד על הסכם יוני 1970 בין ממשלת ירדן לאירגוני המחבלים, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 151.

²²⁵ העימות של חוסיין עם הצבא ותוצאותיו מתוארים ב: א. סור, המלחמה במחבלים, עמ' 3.

²²⁶ הסכם יולי 1970 בין ממשלת ירדן לאירגוני המחבלים מפורט ב: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 151.

אירגוני המחבלים, ששללו מכל וכל מו"מ עם ישראל ואת החלטה 242. המחבלים ראו במדיניות זו איום עליהם ובגידה במטרתם הבסיסית – שחרור כל פלסטין, בלי פשרות. לכן החליטו האירגונים הקיצוניים (שתי החזיתות- החזית העממית והחזית הדמוקרטית) באש"פ לזרוע תוהו-ובוהו בירדן באמצעות פרובוקציות, והם החליטו לחסל את היוזמה האמריקאית ולעצור את התהליך המדיני ע"י הפלת המשטר בירדן.²²⁷

אירגוני המחבלים משתלטים על ירדן

מחנות הפליטים בעמאן מופגזים ע"י צבא ירדן

²²⁷ ערפאת, מיד לאחר בחירתו ליו"ר הועד הפועל של אש"פ, אומר בראיון לעיתון הלבנוני אל-ציאד (מופיע ב: יערי, אהוד (תירגם), 'הצד האפל של הפת"ח', דבר השבוע, עמ' 18, 15, 7.2.1969) בדיוק מה יקרה עם מדינה ערבית כלשהי תנסה לעשות שלום עם ישראל: "אנו חיים במצב של עירנות קבועה מאחר שאנו מצפים בכל רגע, כי יונחתו עלינו מהלומות במטרה לחסל אותנו (הוא מתכוון לעשיית הסכם שלום עם ישראל, י.ר.). ... אולם המשטרים הערביים אינם יודעים כי אנו חזקים מכל נסיון לחסל אותנו, אנו למשל הכוח השלישי בירדן. ... נוסף על כך, אנו זוכים לתמיכה עממית מוחלטת בירדן ומחוצה לה, הנובעת מהחלטתה הנחושה של אומה להתנגד לתבוסה ומהרצון לנצח" (בשני הסעיפים האחרונים ערפאת אומר למעשה שהם יחסלו בכוח נסיון כזה לחסלם, י.ר.).

סיכום: המצב בירדן בסוף קיץ 1970-נקודות מפתח

'מדינה בתוך מדינה': אירגוני המחבלים הקימו, הלכה למעשה, מדינה משלהם בתוך ממלכת ירדן. מדינה זו כוללת את כל סממני הריבונות האפשריים, למשל: צבא, משטרה, בתי משפט, ועוד. בנוסף הם הקימו איזורים אקס-טריטוריאליים שאליהם לא נכנס השלטון הירדני. מדינה בתוך מדינה זו שהקימו המחבלים איימה על שלטונו של המלך חוסיין בירדן.

מעמדם של אירגוני המחבלים בעולם הערבי: אירגוני המחבלים הפכו, בעקבות היותם היחידים שהתמודדו עם ישראל מיד לאחר מלחמת ששת הימים ('המהפכה העממית המזוינת' ובעיקר לאחר פעולת כראמה), לפופולריים מאוד בעולם הערבי ולבעלי תמיכה רחבה בקרב העולם הערבי. דבר זה השפיע מאוד, כפי שראינו, על היסוסיו של חוסיין.

השתלטות אירגוני המחבלים על אש"פ: אירגוני המחבלים השתלטו בפברואר 1969 על אש"פ והפכו אותו לאירגון הגג של המחבלים. דבר זה הוסיף למחבלים יוקרה כי בעקבות כך הם הוסיפו ליוקרתם כיחידים שפועלים נגד ישראל גם את המעמד של המייצגים היחידים של הפלסטיניים שזכה בו אש"פ.

התפיסה הצבאית של אירגוני המחבלים: אירגוני המחבלים פיתחו, בעקבות יצירת 'המדינה בתוך מדינה', תפיסה שאמרה שהשתלטות על ירדן היא צעד ראשון בדרך להשתלטות על פלסטין ('הדרך לירושלים עוברת בעמאן', "ירדן תהיה צפון ויאטנם ערבית" ועוד סיסמאות). נכון שלא כל אירגוני המחבלים (הפת"ח הצהיר תמיד על מדיניות של אי-התערבות בפוליטיקה הפנימית של המדינה בה הוא שוהה) אימצו את תפיסה זאת באותה ההתלהבות, אך כולם פחות או יותר הסכימו איתה, ובכל מקרה היה ברור, על סמך ניסיון העבר, שבמקרה של מאבק של כמה אירגונים נגד המשטר השאר לא יוכלו לעמוד מהצד.

תפיסת אירגוני המחבלים את כוחם הפוליטי בירדן: אירגוני המחבלים היו בטוחים שבמקרה של יציאה למלחמה במשטר הירדני העם איתם. כלומר, הם ידעו שהרחוב במדינות ערב בעדם וזה יגרום למדינות ערב לתמוך בהם. בנוסף הם סמכו על כך שהפלסטינים בירדן וגם חלקים מהבדואים והאופוזיציה הותיקה בירדן יצטרפו אליהם בניסיון להדיח את חוסיין. כמובן המחבלים חשבו, על סמך ניסיון העבר, שחוסיין לא יפעיל את כוחו המלא של הצבא וכשהוא יעשה זאת כבר יהיה מאוחר מדי.

ולכן הם חשבו שהם יכולים לנצח גם בלי יתרון צבאי.

כוחם הצבאי של ירדן ושל אירגוני המחבלים: מבחינה צבאית היה ברור לכול שאירגוני המחבלים, שהשתמשו בעיקר בנשק קל ובמרגמות, אינם יכולים להתמודד עם הצבא הירדני, בעל חטיבות הטנקים, הארטילריה וחיל האוויר.

ההשפעות של פעולות המחבלים על ממלכת ירדן: פעולותיהם של המחבלים נגד ישראל מכיוון ירדן גרמו לשני דברים: אחד- הם פגעו בכלכלה הירדנית בכך שחיסלו למעשה את ההתיישבות באיזור הפורה ביותר בירדן (בקעת הירדן). דבר שני- הפעולות, או יותר נכון התגובות הישראליות, הגבירו את חששותיו של חוסיין ואת התנגדותו לאירגוני המחבלים.

התפיסות השולטות בצמרת השלטון הירדני: כפי שראינו בכל הסיבובים החוזרים ונשנים של עימותים צבאיים בין אירגוני המחבלים וצבא ירדן, נמנע המלך חוסיין להשתמש בכוח צבאי בלתי מוגבל (בגלל הפופולריות הרבה של המחבלים במדינות ערב ובגלל רצון להימנע ממלחמת אזרחים) והפסיד בעימותים. במשטר הירדני היו כאמור, שתי עמדות שמנסות להשפיע על חוסיין: אחת- קראה לפתרון צבאי ולחיסול המחבלים, גם במחיר של מלחמת אזרחים, כי אם לא, השלטון ישמט מידו של חוסיין (מייצגה הבולט הוא וצפי אל-תל, בנוסף לאסכולה זאת שייך יורש העצר חסן). השנייה- ניסתה לפעול בדרך של מו"מ, מכיוון שהיא חוששת ממלחמת אזרחים (מייצגה הבולט הוא רה"מ עד יוני 1970 בהג'ת אל-תלוני). נכון לקיץ 1970 חוסיין התלבט בין שתי העמדות, הוא תמיד ניסה ללכת עם הראשונה, נבהל מהמחאה הגדולה שקמה בעקבות כך וחזר לעמדה השנייה.

חששו של חוסיין מהצבא: החל מיוני 1970 החל חוסיין לחשוש ממרידה של הצבא כנגדו וניסה לספק את רצון הצבא, אך עדיין לא במחיר של עימות כללי עם אירגוני המחבלים.

תגובת אירגוני המחבלים ליוזמת יארינג: הסכמתו של חוסיין ליוזמה המדינית של האו"מ (יוזמת יארינג) נתפשה ע"י אירגוני המחבלים כבגידה בהם ובמאבקם כניסיון לחסלם והיוותה עבורם casus belli (עילה למלחמה).

לסיום: בסוף קיץ 1970 היה לאירגוני המחבלים, לפי תפיסתם, את כל מה שהם היו צריכים בשביל לצאת למלחמה: היתה להם סיבה – יהיה יותר נוח להשתלט על פלסטין אחרי שתהיה לנו מדינה, היתה להם עילה – הסכמת ירדן ליוזמת השלום, שעל פי תפיסתם היתה צעד נגדם והיה להם את המעמד הדרוש בעולם הערבי, אומנם לא היה להם את הכוח הצבאי, אך הם חשבו שהכוח הפוליטי הרב שלהם יספיק להם כדי להפיל את חוסיין (שנתפש חלש והססן). לכן יהיה נכון לדמות את ירדן בסוף קיץ 1970 לחבית אבק שריפה שרק היתה צריכה ניצוץ בשביל להתפוצץ. ואפשר היה לסמוך על אירגוני המחבלים שהם יספקו את הניצוץ הזה.

פרק שישי: סילוק אירגוני המחבלים מירדן

ספטמבר 1970-יולי 1971

ספטמבר השחור²²⁸

מסוף חודש אוגוסט (מאז יציאתו של חוסיין למצרים לשיחות עם נאצר), ובמשך כל המחצית הראשונה של חודש ספטמבר שררה אנרכיה בירדן. בעמאן הבירה למשל, נערכו כמעט מדי יום קרבות רחוב, והערכות דיברו על כ-600 הרוגים, רובם אזרחים. העיר עצמה שותקה לחלוטין בעקבות ההתנגשויות בין הצבא למחבלים²²⁹.

ב-1 בספטמבר ניסתה 'החזית העממית הדמוקרטית לשחרור פלסטין' להתנקש בחיי המלך חוסיין, בעת שנסע לנמל התעופה. מכונית המשמר המלכותי שהותקפה, השיבה אש והרגה אחדים מהמתנקשים. חוסיין הוסיף להבליג גם אחרי שאירגוני המחבלים כינו את עמאן 'האנוי שנייה', כדי להדגיש שכמו הווייטקונג בווייטנאם, גם הם רוצים לכבוש את ירדן כקרח קפיצה לכיבוש ישראל. למרות שרשמית המשיך להבליג כבר החל חוסיין לבדוק, בעזרת שגרירות ארה"ב בעמאן, מה תעשה ישראל במקרה שהכוח העיראקי שחנה במפרק, שבירדן יחל לזוז מערבה²³⁰.

ב-6 בספטמבר חטפה 'החזית העממית לשחרור פלסטין' שלושה מטוסים (של חברות פאן-אמריקן, סוויסאייר וטי.וי.אי – מה שכונה אז 'יום ראשון השחור') והנחיתה שנים מהם (מטוס הפאן-אמריקן הוטס לביירות ומשם לקהיר), על נוסעיהם, במסלול ליד זרקא. החזקת בני הערובה ע"י המחבלים, העמידה את הצבא במצב של חוסר אונים (רוב בני הערובה שוחררו ע"י המחבלים למעט 40 נוסעים, בהם גם 5 ישראליות, שהוכרזו ע"י המחבלים כשבויי מלחמה ושוחררו ע"י צבא ירדן ב-26 וב-27 לחודש). ב-9 בספטמבר הונחת מטוס חטוף (של חברת בי.או.איי.סי הבריטית, גם הוא נחטף ע"י 'החזית העממית') נוסף בזרקא. המטוסים פוצצו ב-12 וב-13 לחודש לעיני כלי התקשורת בעולם כולו²³¹.

באמצע ספטמבר הכריזו המחבלים על החלק הצפוני של הממלכה שבמרכזו נמצאת העיר אירביד (בחלק זה קנו לעצמם המחבלים שליטה כמעט מלאה), כ'שטח פלסטיני משוחרר', ובנוסף הם הכריזו על הקמת 'ממשלה עממית' באירביד. באותו

²²⁸ תיאור האירועים מבוסס על: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 126-123. ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 160-162. פ. סיל, אסד, עמ' 164-168. י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"פ, עמ' 122-123, 137-138. מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 120-130. א. יערי, המזרח הפרוע, עמ' 5-7. א. יערי, מלחמת העצבים, עמ' 5-7. י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 151-152.

²²⁹ התיאור מתוך: א. יערי, המזרח הפרוע, עמ' 5-7.

²³⁰ עוד על ההתנקשות בחוסיין, ראו: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 160. א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 123. י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"פ, עמ' 137. על הפנייה לישראל, ראו: מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 123-124.

²³¹ עוד על חטיפת המטוסים, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 151. א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 123. י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"פ, עמ' 122-123, 137.

זמן בעיר הבירה עמאן הסתובבו אנשי האירגונים באין מפריע ועשו בה כבשלהם: הציבו מחסומים, בזזו חנויות וערכו קרבות רחוב (במשך מספר שבועות) עם אנשי הצבא והמשטרה הירדניים. הפעולות הללו, שנעשו בעיקר ע"י ה'חזיתות', נעשו במטרה להחיש את ההתמודדות עם השלטון, מכיוון שהם חשבו שבהתנגשות זו הם ינצחו ויפילו את המשטר. ע"י ביצוע פעולות אלו הם משכו גם את שאר אירגוני המחבלים, ובעיקר את הפת"ח, שלא שאפו לעימות מידי, לתוך סבך העימותות.²³²

שלטון המלך התערער. חוסיין שבמשך השנתיים שלפני אירועים אלו נקרע בין שתי מגמות סותרות: אחת – רצון לחסל את אירגוני המחבלים, שגורמים לאנרכיה ולאפשרות שיאבד את כיסאו, ומצד שני – מדינות ערב, ובייחוד מצרים וסוריה, שתובעות ממנו להעניק חופש פעולה מלא למחבלים, הבין שאין לו בררה אחרת ועתה, לאחר שאיבד כבר זמן יקר, החליט חוסיין להכריע את המחבלים בעימות צבאי כולל.²³³ ב-15 בספטמבר כונסו בארמון חומר שבצוילח, צפונית לעמאן, מקורבי המלך ויועציו, ביניהם וצפי אל-תל, כזכור, התומך המוביל בחיסול אחיזת המחבלים בירדן, וזיד אל-רפאעי, ראש לשכתו של חוסיין, וכן קצינים בכירים כמו בן-דודו של המלך, זיד בן שאכר, סגן הרמטכ"ל, ששב לשירות באוגוסט, לוא (אלוף) קאסם אל-מועאיטה וזעים (תת-אלוף) מאזן אל-עג'לוני. אישים אלה, שתמכו זה מכבר בפעולה תקיפה ומכרעת כנגד המחבלים, שיכנעו את חוסיין כי הגיעה העת לפעול. הערכתם היתה כי הצבא יוכל לגרש את המחבלים מהערים הגדולות תוך יומיים-שלושה. היסוסיו של חוסיין נסתימו. בפגישה זו הוחלט לצאת לפעולה מכרעת כנגד המחבלים. חוסר הוודאות (חוסיין פחד במשך כל הקרבות החוזרים ונשנים עם אירגוני המחבלים, שהפלסטיניים בממלכתו יפנו לו עורף ויתמכו באש"פ, ובנוסף הוא פחד מהתערבות של הכוחות העיראקיים והסעודיים שישבו בממלכתו מאז מלחמת ששת הימים) והתסכול מהמצב ששרר בירדן בשבועות שלפני כן נעלמו. האוירה בארמון חומר, באותו לילה, היתה כשל מפקדה ערב קרב. התכנונים המבצעיים אורגנו במהירות. הפעולה היתה אמורה לצאת לדרך בתוך שעות.²³⁴

בבוקר ה-16 בספטמבר הודיע רדיו עמאן כי המלך חוסיין מינה ממשלה צבאית בראשותו של זעים (תת-אלוף) מוחמד דאוד, פלסטיני שמוצאו מאבו דיס שליד ירושלים. הבחירה בפלסטיני כמי שישא את התואר של ראש הממשלה (בפועל,

²³² עוד על הכרזת אירגוני המחבלים על מדינה עצמאית ועל התנהגותם בירדן בתחילת ספטמבר 1970, ראו:

- י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"פ, עמ' 137. - א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 123.

²³³ גיא בכור טוען בספרו (ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 161), ואני מסכים איתו, מסיבות שיפורטו בהמשך, שאחת מהסיבות שהפעם חוסיין החליט ללכת עד הסוף, היא הקרע שהתגלה בין נשיא מצרים נאצר לבין אירגוני המחבלים בעקבות סגירת תחנת השידור שלהם בקהיר.

²³⁴ פגישה מכרעת זו מתוארת ב: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 123-124.

העוצמה נשמרה כל העת אצל חוסיין ואיתו מספר מצומצם מנאמניו, ובראשם וצפי אל-תל, ששהו איתו כל מהלך הקרבות), מכיוון שחוסיין ניסה בכל דרך להפריד בין המלחמה במחבלים לשאר האזרחים הפלסטיניים שישבו בממלכה ואותם הוא רצה להשאיר בירדן.²³⁵

ב-17 בספטמבר החלה מתקפת הצבא. טנקי פטון מחטיבה 60 המשוריינת (יחידה בדואית שחייליה נודעו בכפיות האדומות שלהם), מלווים בשריוניות, נכנסו לעמאן מכל עבריה תקפו וכתשו את מעוזי המחבלים, בעיקר בשכונת ג'בל חוסיין ובמחנות הפליטים בג'בל אל-האשמי, בג'בל וחדאת ובשנלר. קרבות התנהלו גם בצוילח, זרקא וסאלט וכן ב'איזור המשוחרר' סביב רמתא ולאחר מכן באירביד. נמל התעופה בעמאן נסגר והתקשורת עם ביירות ודמשק נותקה.²³⁶

הערכותיהם של קציני הצבא הירדני, שטענו שאפשר להביס את המחבלים תוך 48 עד 72 שעות, התגלו כמוטעות. ככול שהתמשכה הלחימה גבר הסיכוי לכך שלחץ בין-ערבי או התערבות מבחוץ יסייעו למחבלים ויגרמו להפסד ירדני. כשפרצה הלחימה פנו אירגוני המחבלים לבעלת הברית הראשית שלהם, סוריה, בבקשה שתסייע להם. סוריה ניסתה לסייע בשליחת נשק ובפניה לחרדאן אל-תכריתי, שר ההגנה של עיראק, שיפעיל את הכוח העירקי הגדול (15 אלף חיילים) שחנה בירדן לטובת הפלסטיניים, אך העיראקים החליטו, בכל זאת, שלא להתערב.²³⁷

בעקבות כך החלה ב-18 בספטמבר פלישת שריון סורי לצפון ירדן. מגמת הכוח היתה למנוע מצבא ירדן לכבוש את ה'איזור המשוחרר' שבשליטת המחבלים.²³⁸ הסורים החליטו על התערבות מוגבלת²³⁹ כדי למנוע הסלמה, וגם כי הם לא הסכימו בצורה מוחלטת עם רצונם של המחבלים לעלות על עמאן. מצד שני הסורים החליטו להתערב כי הם לא יכלו להפקיר את בעלי בריתם. כיבוש איזור אירביד ע"י צבא ירדן היה עלול לפגוע בצורה קשה ביותר בנתיבי האספקה של המחבלים מכיוון סוריה.

²³⁵ על מינוי הממשלה הצבאית, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 124. את מפת הקרבות בירדן, ראו בנספח בעמ' 149.

²³⁶ עוד על תחילת הקרבות בירדן, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 124. - מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 124.

²³⁷ פנייה זו, וביחד עם שאר ענייני הסיוע הסורי למחבלים, מתוארים בביוגרפיה של אסד (פ. סיל, אסד, עמ' 164-165).

²³⁸ על כך אמר אסד לפטריק סיל, בראיון בדמשק ב-12.5.1985 (פ. סיל, אסד, עמ' 165): "לא הכנסתי לפעולה את חיל האוויר שלנו, שהיה חזק בהרבה משלהם, משום שרציתי למנוע הסלמה. הרגשתי היתה שכל עוד ביכולתנו להשיג את מטרתנו- הגנה על לוחמי הגרילה- בלי לערב את חיל האוויר, אין צורך לעשות זאת".
²³⁹ בעניין ההתערבות הסורית המוגבלת (בלי חיל אוויר), לא ברור סופית אם זו היתה המדיניות הסורית שנקבעה או שהנשיא ג'דיד שתמך מאוד במאבק הפלסטיני רצה התערבות מלאה, ואילו שר ההגנה (ששלט על חיל האוויר) אסד, שהיה יותר מסוייג בתמיכתו במחבלים, ושלט כמעט בכל סוריה באותה עת, התנגד והחליט לדון את הפעולה מראש לכישלון או להצלחה מוגבלת מאוד ולא לספק לה הגנה אווירית.

ב-20 בספטמבר פלש הכוח הסורי העיקרי (כולל חטיבת צש"פ- 'חטיין'), שמנה שתי חטיבות שריון, לתוך שטח ירדן. חוסיין ביקש מהאמריקאים לגייס סיוע אווירי ישראלי נגד הפלישה. למחרת תוגבר הכוח והגיע למימדים של דיוויזיה. מולו התייצבה חטיבת השריון מספר 40 של צבא ירדן.²⁴⁰ חוסיין שהודאג מאוד מתנועה זאת של הסורים, ממש התחנן לעזרה אמריקאית. ב-21 בספטמבר הודיע חוסיין לארה"ב שאירביד נפלה בידי סוריה. האמריקאים הציעו שהם ילחצו על סוריה וברה"מ ידידתה להסיג את הכוחות, בדרכים דיפלומטיות ואילו ישראל תעזור בצורה צבאית. בסופו של דבר, אחרי דיונים רבים בין ישראל לירדן דרך תיווך אמריקאי, הוחלט שישראל תרכז כוחות למול הכוח הסורי ותפעיל את מטוסייה בטיסות סיור כדי להפחיד את הסורים.²⁴¹ מעודד מהצעת העזרה הישראלית, חוסיין כבר לא חשש להפעיל את חיל האוויר הקטן שלו מול הסורים, ובקרבות השריון נעזרו הירדנים בסיוע אווירי. ב-22 בספטמבר נבלמה התקדמותם של הסורים, תוך שהם סופגים אבדות רבות ופגיעות חמורות בכוח השריון שלהם.²⁴²

ב-23 בספטמבר נסוג הכוח הסורי ויצא משטח ירדן. נסיגת הסורים באה כתוצאה משילוב של כמה גורמים. אחד- ההתנגדות היעילה שגילו הירדנים. שנים- צה"ל הפגין נוכחות של כוחות באיזור שממול לריכוזים הסוריים בצפון ירדן, וביצע טיסות סיור של מטוסי חיל האוויר מעל הכוח הסורי. סיבות אלה הרתיעו את העמקת ההתערבות הסורית. אילו רצו הסורים להמשיך היו חייבים להטיל למערכה את חיל האוויר שלהם, ופעולה כזאת היתה גוררת הסתבכות מסוכנת, בעיקר בשל האיום הישראלי. בנוסף הושפעה אי-הפעלת חיל האוויר מן היריבות הפנימית בצמרת הסורית וכן מהסתייגותו של שר ההגנה ומפקד חיל האוויר דאז, חאפז אסד, שחש מהתערבות ישראלית. דבר נוסף שהרתיע את הסורים היתה עמדתה התקיפה של ארצות הברית נגד הפלישה, ולחצם של האמריקאים על סוריה ועל ברה"מ להוציא את הכוחות הסורים מירדן.²⁴³

²⁴⁰ הנתונים מתוך: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 124.

²⁴¹ מעניין לדעת אלו הצעות העלתה ישראל לעזרה לחוסיין (צריך לזכור שזה ארע שלוש שנים לאחר מלחמה בין ישראל לירדן, כשבמהלכן ישראל פלשה מדי פעם לירדן כדי לפגוע במחבלים): "ישראל תכננה תנועת מלקחיים נגד הכוחות הסוריים. מאתיים טנקים יצאו מרמת הגולן לכיוון אירביד, ואותה שעה יצאו טנקים ישראלים מהשומרון לכיוון אירביד, ובעת ובעונה אחת יצאו טנקים ירדניים מעמאן צפונה. כל אותה עת ירכך חיל האוויר הישראלי את העמדות הסוריות מסביב לאירביד. הדבר יצריך תיאום בין הצבאות." (מתוך: מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 124). יש בכך כדי להראות על הרצון הישראלי לסייע לחוסיין לשרוד, ועל מה שחוסיין היה מוכן לעשות (בניגוד לכל קונסנזוס בעולם הערבי) כדי לשרוד. על הפלישה הסורית והסיוע האמריקאי לירדן, ראו: מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 124-125. א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 124-125.

²⁴² עוד על בלימת הכוחות הסורים ע"י צבא ירדן ובסיוע ישראל, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 124.

²⁴³ 125- - מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 124-126. פ. סיל, אסד, עמ' 166-167. עוד על הנסיגה הסורית מירדן, ראו: פ. סיל, אסד, עמ' 166-167. א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 125.

הנסיגה הסורית הותירה את המחבלים במצב כמעט נואש. בימים שקדמו לנסיגה הם הוכו קשות בתוך עמאן, עמדותיהם הופגזו ובתים שמהם ירו נפגעו מאש טנקים ותותחים. ללא כל סיוע ערבי מיוחד, נשברו הפלסטיניים, ותבוסתם היתה לעובדה מוגמרת. רבים מן הלוחמים של אירגוני המחבלים, העדיפו לחצות את הגבול וליפול בשבי האויבים הישראליים, אבל רק לא ליפול בידי חיילי הצבא הירדני, הבדואיים האכזריים, שהיו מוציאים אותם להורג²⁴⁴.

ב-24 בספטמבר ביקשו מנהיגי המחבלים הפסקת אש. אחרי שבוע לחימה נשבר כוחם. חוסיין התנגד, מכיוון שלמרות שהמחבלים נשברו, שליטת הצבא לא היתה שלמה. המחבלים שלטו עדיין במספר ערים בצפון הממלכה, בעיקר באירביד, וגם בעמאן הם עדיין שלטו במספר רבעים. חוסיין נאלץ להסכים להפסקת האש, למרות יתרון צבאי ברור, בשל לחץ בין-ערבי גדול. ביקורת קשה הוטחה כלפיו וכלפי המשטר בירדן בעקבות הפעולה בכל רחבי העולם הערבי. בגדה המערבית התפתחה מחאה קשה נגד חוסיין. מנהיגים ואירגונים מקומיים גינו את מעשיו של 'נירון ההאשמי' ו'הרוצח מירדן' וקראו לניתוק כל קשר עם המשטר בירדן. לוב וכווית הפסיקו את סיוען הכספי לירדן, טוניסיה החזירה את שגרירה ולוב אף ניתקה את היחסים הדיפלומטיים עם ירדן בעקבות הפגיעה באירגוני המחבלים²⁴⁵. ב-26 בספטמבר התפטר ראש הממשלה הצבאית זעים (תת-אלוף) מוחמד דאוד, והמלך מינה במקומו את אחמד טוקאן, גם הוא ממוצא פלסטיני, לראש ממשלה²⁴⁶.

בצל ביקורת זו נתכנסה בקהיר ועידה של מנהיגי מדינות ערב (למעט סוריה ועירק), שנועדה לשים קץ לשפיכות הדמים. משלחת בת ארבעה חברים, בראשות אל-נומיירי, נשיא סודאן, נשלחה לעמאן לתווך ולהשיג הפסקת אש. כשהוא מבודד לחלוטין נאלץ חוסיין לקבל ב-27 בספטמבר את ההסכם שעוצב בקהיר. 'ועדה ערבית עליונה' בראשותו של ראש ממשלת טוניסיה, נתמנתה לדאוג לנורמליזציה ביחסים שבין ירדן לאירגוני המחבלים. בהסכם נקבע שגם הצבא וגם המחבלים יצאו מעמאן, המינהל הממשלתי יושב על כנו בכל מקום, פעולות קומנדו נגד ישראל ימשכו בסיוע ירדני מלא, המחבלים יקבלו על עצמם את רבונותה של ירדן והמצב הצבאי יוקפא כפי שהיה ב-24 בספטמבר²⁴⁷.

לאירגוני המחבלים היה הסכם זה, שנכפה ע"י מדינות ערב, מעין הצלה משמים, בעיקר מכיוון שקציני הצבא הירדני ואף חוסיין עצמו לא היו מוכנים לקבל את השארתו של מצב זה ומגמתם היתה לחסל את אירגוני המחבלים. קשה להאמין

²⁴⁴ על שבירתם של אירגוני המחבלים, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 125. ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 161-162.

²⁴⁵ עוד על הלחץ הבין-ערבי על ירדן ועל הפסקת האש, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 125.

²⁴⁶ על חילופי ראש הממשלה, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 127.

²⁴⁷ נוסח ההסכם לפי: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 152.

שהסכם זה היה מתקיים בכל מקרה, אך גם אם היה לו איזשהו סיכוי הוא חלף, לרוע מזלם של המחבלים, עם מותו של נשיא מצרים נאצר ב-28 בספטמבר יום אחד בלבד לאחר חתימת ההסכם.²⁴⁸

בדיעבד הוכח שבניגוד להערכותיהם המוקדמות של אירגוני המחבלים רוב האוכלוסיה הפלסטינית האזרחית בירדן נשארה ברובה נאמנה למלך ולא סייעה למחבלים. בנוסף רוב הצבא הירדני, שהמחבלים ציפו שחלקו יתמוך בהם, נשאר נאמן למלך, למעט כמה יחידות בלתי נאמנות, בעיקר יחידות שהורכבו מיוצאי הגדה המערבית והצטרפו בדרך כלל לפת"ח (ביניהם גם קצינים מפורסמים לעתיד כאבו-מוסא, שהיה מנהיג המרד בפת"ח ב-1983). הצבא העיראקי, שהוערך ככוח הצבאי השני בגודלו בממלכה, אחרי צבא ירדן, נמנע מלסייע למישהו מהצדדים הלוחמים וישב רוב ימי הקרבות בבסיסו שבמפרק. גם הכוח הסעודי הקטן יותר שישב בדרום נמנע מלהתערב במאבק.²⁴⁹

ישנם חילוקי דעות רבים בנוגע למספר ההרוגים הפלסטיניים במהלך הקרבות. אירגוני המחבלים עצמם נתנו כל מיני הערכות שרובן מופרכות (המפורסמת שבהן דיברה על 20 אלף הרוגים). ממשלת ירדן, מסיבותיה המובנות ניסתה להפחית ממספר ההרוגים, בעיקר בקרב האזרחים הפלסטיניים, ודיברה, בחלק מהערכות, על מספרים שנעו סביב אלף הרוגים. הערכה מערבית²⁵⁰, שהיא כנראה יותר קרובה למציאות (למרות שבגלל הסתרת הפרטים ומיעוט העיתונאים האובייקטיביים שסיקרו את האירועים, קשה לדעת מה המספר האמיתי של ההרוגים), סיכמה את מספר ההרוגים הפלסטיניים במהלך ימי הלחימה בכ-5000.

חיסולה של מדינת המחבלים – אוקטובר 1970-יולי 1971²⁵¹

ממשלתו של טוקאן, שהיתה ממשלת מעבר בלבד, ומונתה כדי לטשטש את החותם האנטי-פלסטיני של הפעולה נגד אירגוני המחבלים, התפטרה ב-28 באוקטובר. במקומו מינה חוסיין את וצפי אל-תל לראש הממשלה. בעקבות מותו של נאצר, בסוף ספטמבר, חש חוסיין שעתה יש אפשרות לסיים את המלאכה שנפסקה בעקבות התערבות מדינות ערב. בין מרכביה העיקריים של מלאכה זו (שעל ממשלת

²⁴⁸ עוד על השפעת מותו של נאצר על ההסכם, ראו: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 161.
²⁴⁹ הניתוח מבוסס על: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 160-162. א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 123-126.
²⁵⁰ שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 151.
²⁵¹ מצוטט אצל: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 161.
 תיאור האירועים מבוסס על: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 127-140. י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 151.
 ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 162. דן, אוריאל, "ישות ירדן" במסיבות משתנות, סקירות-מכון שילוח, עמ' 7-8, אוניברסיטת ת"א, ת"א, אוגוסט 1974 (להלן: א. דן, ישות ירדן, עמ' 7-8). א. סור, המלחמה במחבלים, עמ' 5-10. נבו, יוסף, 'תקופת וצפי אל-תל בירדן: 1970-1971. 'נסיונות לכינונה של ישות ירדנית', עיונים בחקר המזה"ת, מס' 18, עמ' 4-9, אוניברסיטת חיפה, חיפה, פברואר 1979 (להלן: י. נבו, תקופת וצפי אל-תל, עמ' 4-9).

אל-תל הוטל לבצעה. בניגוד לממשלות הקודמות שבהם כדי לרצות את הפלסטיניים היה רוב של שרים שמוצאם מן הגדה המערבית, בממשלת אל-תל כבר לא היה צורך בכך והיו בה רק 6 שרים פלסטיניים מתוך 17 שרים (בכלל) נמנו סילוקם ההדרגתי, אבל הסופי, של המחבלים מירדן, אירגונו מחדש של הממשל והשבת המשק לפעילות תקינה, תוך מדיניות של פיתוח מואץ.

משמעות מינויו של אל-תל היתה ברורה לאירגוני המחבלים, שהאשימו אותו בניהול טבח 'ספטמבר השחור' ולכן חששו מפני המשך פעולתו נגדם. מצרים, שכמו אירגוני המחבלים האשימה את אל-תל בניהול הטבח של המחבלים בירדן, החזירה את שגרירה בירדן לקהיר בעקבות המינוי²⁵².

לנוכח דעתה הנחושה של הממשלה לפעול למען הבטחת הסדר ושלטון החוק בממלכה, כלומר רצונה של הממשלה להכפיף את פעולת אירגוני המחבלים למרות השלטון, ולמנוע מהם שמירה על מאחזים אוטונומיים בממלכה, היה המשך העימות בין הצדדים בלתי נמנע. הסכם קהיר שנחתם בספטמבר 1970, והיה אמור להסדיר את היחסים בין המשטר הירדני לאירגוני המחבלים, לא פתר את בעית היסוד של יחסים אלו. ההסכם קבע, כמו גם הסכמים קודמים, שיש להבטיח חופש פעולה למחבלים, תוך שמירה על ריבונות ירדן. כלומר דבר והיפוכו, ולכן הוא לא היה יכול להתקיים לאורך זמן. השלטון בירדן, ובראשו המלך חוסיין ורה"מ אל-תל²⁵³, לא הותיר מקום לספק באשר לאופן שבו הוא מבין את הסכם קהיר. בהסכם עמאן ובפרוטוקול עמאן (שנחתמו בעמאן באוקטובר 1970, ובאו לפרט את התחייבויות הצדדים על בסיס הסכם קהיר) הובהרו הקדימיות לביצוע ההתחייבויות של הסכם קהיר. קודם כל ביסוס הריבונות הירדנית ואחר כך חופש הפעולה של המחבלים.

כמובן שאירגוני המחבלים, ובעיקר הקיצוניים שבהם (ה'חזיתות' של חואתמה ושל ד"ר ג'ורג' חבש) לא קיבלו את עקרונות אלו, ולכן התנגדו לכל הסכם עם השלטון בירדן. התנגדות זו סיפקה לשלטון עילה לפעול כנגד אירגוני המחבלים²⁵⁴.

בראשית נובמבר 1970 רבו תקריות האש בין כוחות הביטחון הירדניים והמחבלים, בעיקר בעמאן. לעיתים יזמו המחבלים תקריות אלו, ובעיקר אנשי ה'חזיתות',

²⁵² עוד על מינוי ממשלת אל-תל ותוצאותיו, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 127-128. א. סור, המלחמה במחבלים, עמ' 5. י. נבו, תקופת וצפי אל-תל, עמ' 4.

²⁵³ יש סברה האומרת שאל-תל, הפופולרי, התוקפני והאמיץ, החליט על דעת עצמו על המדיניות וחוסין נאלץ לישר קו. אני חושב שחוסין, כמו שעשה תמיד, מינה גם הפעם ראש ממשלה לפי המדיניות שאותה רצה לבצע, משמע חיסול הנוכחות של אירגוני המחבלים בירדן. אם אל-תל היה עושה משהו שלא לרוחו של חוסין אני משער שחוסין היה יודע לשנות זאת, כמו שעשה תמיד, ואף היה מפטר את וצפי אל-תל. בכל מקרה ברור שאל-תל שותף יותר מראשי ממשלה אחרים בקביעת המדיניות, אבל בסופו של דבר, זאת היתה המדיניות שחוסין רצה שתבצע (גם אם לא תמיד היתה זאת הדרך בה הוא רצה שתבצע). עוד על סברה זו ועל הדומיננטיות של וצפי אל-תל כראש ממשלה, ראו ב: א. דן, ישות ירדן, עמ' 7-8. על הבדלי הגישות בין חוסין לאל-תל, שיצרו את סברה זו, אך גם מפריחות חלק גדול ממנה, ראו ב: א. סור, המלחמה במחבלים, עמ' 5-7. ²⁵⁴ הסכמי אוקטובר 1970 בין השלטון בירדן לאירגוני המחבלים, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 152. א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 129-130.

ולעיתים יזמו אותם אנשי כוחות הבטחון. בכל מקרה הם היו עילה מספקת לממשלה לפתוח בפעולות להשלטת חוק וסדר, תוך דחיקת המחבלים- בתחילה מהערים ואחר כך מהמדינה כולה. לפי הסכמי קהיר ועמאן, היה על שני הצדדים להוציא את כוחותיהם הצבאיים מהערים, אך למחבלים הותר להשאיר כוחות מליציה בערים, וכך הם שמרו על נוכחותם הצבאית שם. מטרת השלטון היתה לחסל בהדרגה נוכחות זו, שאימה על החוק והסדר בממלכה.²⁵⁵

ב-9 בנובמבר תמה תקופת המעבר שנקבעה לביצוע הסכם עמאן. בו ביום הכריז אל-תל שנשיאת נשק באיזורים מאוכלסים אסורה, ואין לאחסן חומרי נפץ ונשק כבד באיזורים אלו. כנראה שאל-תל ידע, מתוך נסיון, שהמחבלים לא יבצעו הוראות אלו והם ישמשו לו כעילה לפגוע בהם. תקריות האש נמשכו, כמובן, למרות ההסכמים. בעקבות כך הלכו כוחות הממשלה וחיזקו את שליטתם בערים, ובעיקר בעמאן ואירביד.²⁵⁶

ב-16 בנובמבר נסתיימה ההפיכה הצבאית בסוריה, ואסד עלה לשלטון. כשסוריה, התומכת הגדולה שלהם, מתרכזת בעצמה, ובמצרים, מנהיגת העולם הערבי, היו חילופי שלטון כחודש וחצי לפני, וסעודיה ועיראק היו בשלבי פינוי סופי של כוחותיהם מירדן לא היה מי שיגן על אירגוני המחבלים.²⁵⁷

ב-14 בדצמבר נחתם הסכם נוסף בין הממשלה לאירגוני המחבלים. עתה לנוכח ההרעה במצבם נאלצו המחבלים להסכים לתנאים שדחו קודם. כך, למשל, הם הסכימו לרכז גם את נשקם האישי במחסנים מיוחדים שיועדו לשם כך, למרות שניתוקם מהנשק החליש אותם מאוד.²⁵⁸

בראשית ינואר 1971, לאחר שהובטחה עליונות כוחות הביטחון הירדנים בערים, החלה מתקפה נגד בסיסי המחבלים לאורך הכביש עמאן-ג'רש, בהם ישבו כ-3000 לוחמים – בעיקר של ה'פת"ח' אבל גם מקבוצות אחרות (ה'צאעקה' הסורי, 'חזית השחרור הערבית' העיראקית, 'החזית העממית לשחרור פלסטין' ו'החזית העממית הדמוקרטית לשחרור פלסטין'). מבצע זה נערך, כנראה, כדי לנתק את המחבלים ולשלוט על הדרכים המחברות בין ריכוזיהם השונים, מחוץ לערים.²⁵⁹

עמיד (תא"ל) אחמד עבד אל-חמיד חלמי, ראש מנגנון המשקיפים הבין-ערבי, שהוקם בעקבות אירועי 'ספטמבר השחור', ודובר הוועד הפועל של אש"פ, אברהמים בכר, טענו שתקיפה זו היא בניגוד להבטחות מפורשות שקיבלו מראש הממשלה אל-תל.

²⁵⁵ על התקריות של תחילת נובמבר 1970, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 152. א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 131.

²⁵⁶ הכרזתו של אל-תל ב-9 בנובמבר, מתוך: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 132.

²⁵⁷ עוד על השינויים בצמרת השלטון בסוריה, ראו: פ. סיל, אסד, עמ' 171. מ. מעוז, סוריה, עמ' 17.

²⁵⁸ הסכם ה-14 בדצמבר בין ממשלת ירדן לאירגוני המחבלים, מתוך: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 132.

²⁵⁹ עוד על קרבות ינואר 1971, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 132. א. סור, המלחמה במחבלים, עמ' 6.

בכל מקרה, גם לאש"פ וגם למנגנון המשקיפים, שכנראה לא נחשב בכלל ע"י הצמרת הירדנית, לא היה מה לעשות נגד התקיפה. מנגנון הפיקוח הבין-ערבי (המשקיפים וועדת המעקב) הפסיק לתפקד למעשה ועזב את ירדן במרץ 1971.²⁶⁰

הקרבות שהחלו בראשית ינואר מצפון לעמאן לא הביאו להכרעה כלשהי, אך גרמו להתנגשויות גם בבירה עצמה. לאחר מספר ימי התנגשויות בעמאן, חתמו אל-תל ובכר על עוד הסכם, שהיה האחרון בסדרה הארוכה של ההסכמים בין ירדן לאירגוני המחבלים, שלא שינו דבר ואף לא קוימו במלואם. ההסכם קבע בפירוט את האופן שבו ייאספו וירכזו את כלי הנשק של המחבלים בכל עריה של ירדן. תאריך היעד להשלמת האיסוף נקבע כ-22 בינואר.²⁶¹

בנוסף לצעדים נגד אירגוני המחבלים התבצעו גם צעדים נגד תומכיהם, כגון פיטורי עורכי עיתונים, פיטורי פקידים פלסטיניים, שינויים פרסונליים בצבא וכדומה.²⁶²

ב-25 בינואר הודיע אל-תל כי המועד האחרון לאיסוף הנשק חלף, ומעתה כל חילופי אש יגרמו ל'צעדים מיוחדים' כנגד האיזור כולו. כן הזהיר מפני עונשים חמורים לכל מי שיתפס מחזיק נשק באופן לא חוקי. הודעות אלו הכשירו את הקרקע לפעולות של כוחות הביטחון כנגד המחבלים בערים. הודעות אלו גם חיסלו כל אפשרות לפשרה בין הצדדים, מכיוון שהן חיסלו באופן סופי את חופש הפעולה של המחבלים.²⁶³

המחבלים, כמובן, לא ריכזו את הנשק, כפי שהממשלה ביקשה, והמשיכו להחזיק נשק, ואף נשק כבד בתוך הערים. הממשלה מצדה לא הוציאה את הצבא מהבירה והמשיכה להחזיק בו שם במסווה של כוחות משטרה. זמן קצר לאחר שחלף המועד האחרון לביצוע ההסכם בין הממשלה לאירגוני המחבלים, ואחרי מספר תקריות אש שאירעו בפברואר בעמאן, החליט המשטר לסלק סופית את המחבלים מהערים הגדולות, עמאן ואירביד.²⁶⁴

ב-26 במרץ, לאחר גילוי מחסן נשק לא חוקי באירביד, התפתחו קרבות כבדים בין הצבא למחבלים בעיר. למחרת הטילו השלטונות עוצר. במהלכו נעצרו חלק מכוחות המחבלים בעיר ואחרים גורשו. הנוכחות של אירגוני המחבלים באירביד (לשעבר בירתם) הסתיימה. האירועים באירביד העלו את מפלס המתח בעמאן, שסביבה רוכזו כוחות צבא גדולים. כוחות הביטחון פיזרו כל נסיון של המחבלים לארגן הפגנות תמיכה, והממשלה הורתה לתלמידים ולעובדים לעזוב את בתי הספר

²⁶⁰ עוד על התגובות למתקפה הירדנית ברחבי העולם הערבי, ראו: א. סור, המלחמה במחבלים, עמ' 6 - א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 133 - ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 162.

²⁶¹ על הסכם ינואר 1970 בין ממשלת ירדן לאירגוני המחבלים, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 123-124.

²⁶² על הניסיונות ל'ירדניזציה' של ירדן בתקופת וצפי אל-תל, ראו: י. נבו, תקופת וצפי אל-תל, עמ' 4-9.

²⁶³ הודעת אל-תל מופיעה אצל: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 123-124.

²⁶⁴ על תגובת אירגוני המחבלים להודעתו של וצפי אל-תל, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 134.

ומקומות העבודה, במקרה של תקריות בעיר, לכאורה כדי לשמור על הסדר (למעשה כדי למנוע תמיכה באירגוני המחבלים)²⁶⁵.

בראשית אפריל התקיימו מגעים בין חוסיין לראשי אירגוני המחבלים במטרה לגרום למחבלים לעזוב מרצונם את עמאן. לנוכח העדיפות הברורה של כוחות הצבא עליהם, והכרתם בכך שהשלטון נחוש בדעתו לפעול נגדם, הם הסכימו לנטוש סופית את עמאן. ב-10 באפריל נפתח מבצע גדול של חיפוש נשק בבירה, בוצעו מעצרים רבים של מחבלים ושל סייענים ונסגרו מחסני נשק של המיליציה (הכוח שהמחבלים הורשו להחזיק בערים). עד מאי לא נותרה עוד כל נוכחות של אירגוני המחבלים בעמאן²⁶⁶.

ב-15 במאי, בהתאם להבנה שהושגה עם אירגוני המחבלים לפני נסיגתם מעמאן, החלו השלטונות לשחרר עצורים על פי 'החוק הזמני לחנינה כללית'. למרות שזה נראה כמעשה של רצון טוב דאגו חוסיין ואל-תל לצמצם את הקפו, בתמרון פרלמנטרי, כך שבצעם השחרור היה שחרור סלקטיבי מאוד של המחבלים העצורים בירדן ונעשה אך ורק לצורכי יחסי ציבור²⁶⁷.

במקביל לסילוקם מהערים המשיכו כוחות צבא לפגוע בבסיסי המחבלים מחוץ לערים. הם הופגזו והאספקה שלהם שובשה. לחץ זה הביא למורל ירוד בקרב המחבלים שתוארו כשרויים באוירה של "אוש וחוסר ישע"²⁶⁸.

השלטון מנע מהמחבלים שגורשו מהערים להתיישב בבקעת הירדן. השלטון לא רצה לקחת את הסיכון של פגיעה חוזרת באיזור חקלאי זה או את סכנת ההידרדרות למלחמה עם ישראל. לכן נאלצו אירגוני המחבלים להתיישב בעיקר באיזור המיוער שבין ג'רש ועג'לון. הצבא השתלט על צירי האספקה מסוריה, כיתר את המחבלים, ולמעשה היו אירגוני המחבלים נתונים בחסדיה של הממשלה, שהחלה בהכנות לגירושם הסופי מירדן²⁶⁹.

ב-2 במאי הודיע אל-תל (בנקיטת ציניות גדולה במיוחד) על מבצע צבאי לפינוי כל הפולשים לאתרי העתיקות ברחבי הממלכה. מטרת המבצע היתה אחת-לפנות את המחבלים מאיזורי העתיקות של ג'רש, בטענה של שמירה על אתרי תיירות. ב-16 במאי הפיץ שר החוץ הירדני, עבדאללה צלאח, איגרת לשגרירי מדינות ערב בירדן, שבה הואשמו אירגוני המחבלים, ובעיקר ה'פת'ח', בניסיון לפגוע במדינאים

²⁶⁵ עוד על קרבות מרץ 1971 בין הצבא הירדני לאירגוני המחבלים, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 134.

²⁶⁶ על סילוק אירגוני המחבלים מעמאן, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 135. - א. סור, המלחמה

במחבלים, עמ' 7.

²⁶⁷ על התמרון הפרלמנטרי שנעשה כדי למנוע שחרור אמיתי של מחבלים ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 135.

²⁶⁸ מתוך: הטיימס, 12.4.1971. מצוטט ב: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 136.

²⁶⁹ עוד על התבססות אירגוני המחבלים בין ג'רש לעג'לון, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 136.

ירדניים ולבצע פעולות חבלה בממלכה. איגרת זו היתה חלק ממאמץ מכוון של המשטר להכין את דעת הקהל בירדן ובעולם הערבי לסילוקם של המחבלים.²⁷⁰

בסוף מאי וראשית יוני נתחדשו הקרבות בין הצבא למחבלים, בעיקר באיזור ג'רש ועג'לון. הממשלה טענה שפה ושם מתרחשות תקריות, מכיוון שאירגוני המחבלים לא שולטים באנשיהם, אך היה ברור כי החלה התנועה לקראת חיסול המאחז האחרון של המחבלים בירדן, וזאת תוך כדי החרפת התעמולה נגדם.

ב-2 ביוני נתן חוסיין למעשה אור ירוק לאל-תל ולממשלתו להכות במעוזם האחרון של המחבלים וזאת באיגרת ששלח לו ובה שיבח אותו ואת ממשלתו על האמצעים בהם נקט כדי "לשמור על המולדת".²⁷¹

באותו זמן נמשכה מתקפת התעמולה נגד אירגוני המחבלים (בין השאר טענו דוברים רשמיים של השלטון, שאף אירגון מחבלים לא פועל באמת נגד ישראל, ועירערו על תקפותם של ההסכמים שנחתמו). בתגובה פרסם אש"ף תזכיר לשגרירי ערב, ובו הוא טען שבפגישה בראשית יוני הציגו להם קציני צבא מפת הערכות מחדש, שבה ניתנו להם איזורים מדבריים ללא תשתיות כאיזורי הערכות. תזכיר זה בה להראות שירדן מנסה להיפטר מאירגוני המחבלים.²⁷²

במשולב עם ההכנות הגלויות למתקפה צבאית כוללת על איזור ג'רש-עג'לון, החלה התקשורת לאמץ קו שמבדיל בין ה'פת"ח' לארגונים השמאלניים הרדיקליים. נראה שהיה זה נסיון לתת הזדמנות אחרונה ל'פת"ח' להתנער מהקו הקיצוני שאירגונים אלו הכתיבו ולהימלט מהשמדה מוחלטת בירדן. 'פת"ח', כמובן, סרב לשתף פעולה, ובמל"פ שהתכנסה ביולי 1971 בקהיר (הראשונה מאז אירועי מלחמת האזרחים) חוזק הקו של דחיית כל שיתוף פעולה עם השלטון ההאשמי.²⁷³

בבוקר ה-13 ביולי 1971 נפתחה התקפה רחבת היקף על מעוזי המחבלים (באותה עת שהה חוסיין במצרים בביקור רשמי. כך למעשה העביר חוסיין את רוב 'הקרדיט' לחיסול נוכחות המחבלים לוצפי אל-תל, וכך גם נוצרה הסברה שהמדיניות נקבע ע"י אל-תל²⁷⁴). באמצעות שריון, כוחות ממוכנים וחיל רגלים ובסיוע ארטילריה. רוב הלוחמים של אירגוני המחבלים נשבו ע"י הצבא והשאר נמלטו לסוריה ואף לשטחי מדינת ישראל. הירדנים ניסו להצדיק את האירועים בכך שהם רק העבירו את המחבלים שהשתלטו על איזורים חיוניים של הממלכה, ויצרו "איזור כבוש הנתון

²⁷⁰ עוד על הכנת דעת הקהל בידן ובעולם הערבי למתקפה ירדנית נגד אירגוני המחבלים, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 136-137.

²⁷¹ מתוך: רדיו עמאן, 2.6.1971. מצוטט ב: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 137.

²⁷² עוד על 'קרבות התעמולה' בין השלטון הירדני ואירגוני המחבלים, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 137.

²⁷³ על הניסיון של השלטון בירדן לזרוע פירוד בין אירגוני המחבלים, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 138.

²⁷⁴ על כך, ראו הערה 253 עמ' 100 בפרק זה.

לתנאים הקשים ביותר של רשע וטרור"²⁷⁵, לאיזורים אחרים בממלכה, אך מהר מאוד התברר שלא כך היה ואין שום איזורים חדשים שאירגוני המחבלים יכולים לפעול בהם. מדינות ערב זעמו על פעולה זו של ירדן, פיסגה ערבית התכנסה וגינתה את ירדן, אלג'יריה וסוריה ניתקו את יחסיהם עמה, עיראק החזירה את שגרירה, אבל הם לא עשו כל פעולה לא דיפלומטית (כלומר צבאית) לטובת אירגוני המחבלים"²⁷⁶. ב-17 ביולי הודיע חוסיין ש"שקט מוחלט"²⁷⁷ שורר בירדן. כך הקיץ הקץ על המדינה בתוך מדינה שהקימו המחבלים בירדן"²⁷⁸.

פיצוץ המטוסים בירדן ב-12.9.1970

קרבות ברחובות עמאן

סיכום: נקודות עיקריות בחיסול מדינת המחבלים בירדן

²⁷⁵ מתוך: אל-דוסתור, 20.7.1971. מצוטט ב: א. ססר, בין ירדן לפלסטין, עמ' 139.
²⁷⁶ עוד על פעילותם המדינית של מדינות ערב בעקבות המשבר, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 152.
²⁷⁷ מתוך: אל-דוסתור, 16.7.1971. מצוטט ב: א. ססר, בין ירדן לפלסטין, עמ' 138.
²⁷⁸ עוד על קרבות יולי 1971 בין צבא ירדן לאירגוני המחבלים, ראו: א. ססר, בין ירדן לפלסטין, עמ' 138-139.

למה החליט חוסיין ללכת הפעם עד הסוף?

חוסיין הגיע, בעזרתם של כמה מנאמניו, כמו למשל וצפי אל-תל, באמצע ספטמבר 1970, למסקנה שהגיעה נקודת האל-חזור ומכאן, ואם הוא רוצה לשמור על כיסאן, אין לו ברירה אלא לחסל את מדינת המחבלים שהוקמה בירדן אחרת היא תחסל את משטרו ותפיל אותו מכסאו. החלטה זו הגיעה אחרי שבועות קשים של התלבטות במהלכם ניסה חוסיין להמשיך במדיניות ההבלגה שלו. מה הביא את חוסיין לשנות את מדיניות ההבלגה שלו ולהתחיל לפעול כנגד אירגוני המחבלים? לפי מה שראינו חוסיין עשה זאת משני טעמים עיקריים:

- 1) אירגוני המחבלים הובילו את חוסיין אל תוך המאבק ולא השאירו לו אפשרות להבליג הפעם. אם על ניסיון ההתנקשות בו עוד היה יכול חוסיין להבליג, מכיוון שהוא לא פגע בשלמות מדינתו (חוסיין חשש, בין השאר, שמלחמת אזרחים תפגע בשלמות הטריטוריאלית של ממלכת ירדן), ועל חטיפת המטוסים ופיצוצם בירדן הוא עוד היה יכול להבליג, מכיוון שהם פגעו רק בריבונות הממלכה (דבר שעשו אירגוני המחבלים כבר מאות או אפילו אלפי פעמים בשנים שמאז מלחמת ששת הימים), על ההכרזה על הקמת מדינה נפרדת באירביד כבר הוא לא היה יכול להבליג, מכיוון שהמחבלים עשו את הדבר שבגללו חשש חוסיין יותר מכל ממלחמת אזרחים, פירקו את הממלכה.
- 2) החלק שתמך בתקיפת המחבלים בצמרת המשטר בירדן, הביא לידיעת חוסיין את העובדה שבצבא מתגבשת עמדה שקוראת להציל את חוסיין- גם אם הוא לא רוצה בכך. כלומר, בקיץ 1970, בירדן, המצב בו קציני צבא בכירים יחליטו על דעת עצמם, בשיתוף עם בכירים במשטר בירדן, לפעול לחיסול המחבלים, בניגוד לעמדתו של חוסיין, הפכה מאוד מוחשית. חוסיין, שחש מהפיכה צבאית כזאת, החליט לקבל את עמדת הצבא (שיוצגה ע"י הצוות שהתגבש בארמונו של חוסיין ב-15 בספטמבר 1970) לתקוף את אירגוני המחבלים גם מפחד שעם לא יעשה כן הם יעשו זאת לבד.
- אחרי הצלחה הצבאית היחסית של הצבא הירדני בקרבות ספטמבר, החליט חוסיין, שבסך הכל היה בעד חיסול מדינת המחבלים שאיימה על שלטונו, ושראה שהאזרחים הפלסטיניים של ממלכתו לא התערבו, לחסל את אחיזת אירגוני המחבלים בירדן בכל מחיר (גם במחיר של חרם בעולם הערבי, ממנו חשש עד אירועי ספטמבר).

מה היו מטרותיו של השלטון הירדני?

המטרות של השלטון הירדני היו חיסול מוחלט של אחיזת אירגוני המחבלים במדינה (חיסול מדינת המחבלים) במכה צבאית מכריעה אחת, שתחסל את בסיסיהם, תיקח את הנשק שלהם ותכניס את אנשיהם לכלא (או תגרשם מהמדינה). אחרי שבעקבות לחץ בין-ערבי כשלו הירדנים בהשגת מטרות אלו בספטמבר, הם עברו לטקטיקה מתוחכמת יותר של העברת המחבלים, ע"י ניצול ויזום תקריות צבאיות לשם כך, ממקום למקום, עד שלא ישאר להם יותר מקום בירדן (רק השלב האחרון, לפי התוכנית, יהיה מבוצע בתקיפה אחת גדולה). הטקטיקה אומנם שונתה בעקבות קרבות ספטמבר אבל המטרה נשארה, חיסול מדינת המחבלים באופן סופי ומוחלט.²⁷⁹

למה האוכלוסייה הפלסטינית (וחלקים מהצבא הירדני) לא התערבה לטובת המחבלים?

זה אינו הנושא של העבודה שלי, אך מכיוון שהיתה לכך חשיבות גדולה מאוד בעיצוב האירועים בירדן אני חש שחשוב שארחיב על כך. לפני ארועי ספטמבר השחור היו המחבלים בטוחים שהעם וגם חלק מהצבא איתם (ומכך פחד מאוד חוסיין). תקוות אלו התבדו. התברר שהצבא הירדני, שיצאו לו מוניטין בכך, כזכור, היה כל כולו (למעט מספר מצומצם של עריקים) עם חוסיין ותמך במדיניותו. תמיכה זו נבעה מעצם העובדה שהצבא נבנה כמשענת למשטר והושתת כמעט כולו על היסודות הנאמנים ביותר לחוסיין ולממלכה, ועניין זה הוכיח את עצמו בשעת המשבר. תגובת האוכלוסייה הפלסטינית היא עניין בעיתי הרבה יותר. איך הם נתנו לחוסיין לפגוע באחיהם כמעט בלי להגיב? עניין זה, של אי-תגובה של האוכלוסייה הפלסטינית ראינו גם בכשלונו 'המהפכה העממית המזויינת' בגדה המערבית בחצי השני של שנת 1967.²⁸⁰ אומנם בניגוד למה שקרה בישראל, בחוסר ההתערבות של האוכלוסייה בירדן קשה להאשים את הבדלי המעמדות והמוצא באי-התערבות של האוכלוסייה הפלסטינית בקרבות בירדן (בירדן כמעט כולם היו פליטים), נראה, למרות שקשה להגיד בוודאות ובבטחון ובטוח שעניין זה עוד צריך להיחקר, שאי-ההתערבות של האוכלוסייה הפלסטינית בירדן מקורה בחד שמהלא נודע וברצון לשמור על מה שהם קיבלו עד אז מממלכת ירדן (לפחות האזרחות), ולא להצטרף לקרב על זכויות נוספות שסביר להניח, בגלל העוצמה של הצבא הירדני, שהם יצאו

²⁷⁹ לגבי האסטרטגיה של הירדנים לפני ולאחר ספטמבר השחור, יש בידינו מספיק ידיעות שתומכות בתזה זאת. לגבי הטקטיקה אין בידינו מסמך שיאשר או יכחיש שזוהי הדרך שהוחלטה ובדרך זו תחוסל מדינת המחבלים בירדן (בעולם שבו כל הסכם וכל מסמך מודלפים לתקשורת איש לא חשב לעלות על הכתב דבר כל כך גורלי שאסור היה שיתפרסם). האירועים וההחלטות של חוסיין וממשלתו תומכים בתזה שהצגתי, אך אי אפשר להגיד בוודאות גמורה שהם לא נסחפו אחרי האירועים. אני חושב, מהסיבות שכבר פרטתי (בעיקר מעצם העובדה שחוסיין מינה את וצפי אל-תל לראש ממשלה ומטרתו הסופית היתה ברורה) שהם לא נסחפו אחרי האירועים אלא הכתיבו אותם.
²⁸⁰ ראו הערת שוליים מס' 189 בפרק החמישי, עמ' 82.

ממנו עוד הפעם פליטים (בשנת 1970 חלק גדול המפליטים בירדן עוד זוכר על בשרו את הטראומות של 1948 ושל 1967).

למה הירדנים הפסיקו בסוף ספטמבר?

הלחץ הבין-ערבי, המדיני והכלכלי (הפסקת הסיוע של כמה מדינות), גרם לירדנים להפסיק את הקרבות בספטמבר ולחתום על הסכם הפסקת-אש, בלי להשלים את המטרה הכוללת. זה נראה אומנם מוזר שמדינה תעשה צעד כל כך קיצוני וקשה לביצוע כמו הצעד שירדן עשתה כשהתחילה את מלחמת האזרחים ותיסוג ממנו כשהיא מצליחה, אבל עוד לא השיגה את כל המטרות שלה, אבל צריך לזכור שירדן היתה מדינה קטנה וענייה בימים ההם והכסף ומה שאומרים וחושבים עליה בעולם הערבי היה חשוב לקיומה ולכן היא התחשבה מאוד בלחץ הבין-ערבי עד למצב שהיא עצרה (אבל התכוונה להמשיך) את הקרבות עם אירגוני המחבלים (צריך לזכור שאחת הסיבות שחוסיין היסס להתחיל את המאבק המלא היא הפופולריות והתמיכה הגדולה מהם נהנו אירגוני המחבלים בימים ההם).

למה הכוחות הזרים שישבו בירדן לא התערבו בקרבות ספטמבר?

הכוחות הצבאיים של סעודיה ועיראק, שישבו בירדן מאז מלחמת ששת הימים, לא התערבו בקרבות, כל אחד מסיבותיו שלו. הכוח הסעודי הקטן שישב בדרום הממלכה היה קטן מכדי להשפיע על המצב והסעודים, עם כל תמיכתם באירגוני המחבלים, לא רצו להגיע למצב מלחמה עם ירדן בגללם וודאי שלא מעמדת נחיתות כזאת. הכוח העיראקי הגדול, לעומת זאת, שישב במפרק, סמוך מאוד לעמאן, לא התערב משתי סיבות עיקריות: אחת – בתחילה גם עיראק, כמו סעודיה, לא התכוונה לפתוח במלחמה עם ירדן בגלל אירגוני המחבלים (למרות שתמכה בהם רבות). שתיים- מרגע הפלישה הסורית לירדן הפך כל העניין לתאורטי בלבד, מכיוון שהבעת' העיראקי לא התכוון לעולם לסייע לאויבו הבעת' הסורי להשתלט על ירדן. לכן עיראק השאירה את כוחותיה בבסיסיהם במשך כל תקופת הקרבות של ספטמבר.

למה הצבא הסורי לא פלש, כולו, לירדן?

בצמרת הסורית היו, כאמור, חילוקי דעות. הנשיא, ג'דיד, רצה לעזור לאירגוני המחבלים בכל מחיר. לעומתו, שר ההגנה, אסד, שלמעשה היה באותה עת האיש החזק במדינה, לא רצה לתת לאירגוני המחבלים להשתלט על ירדן ולכן הסורים התערבו (כפשרה) התערבות מוגבלת- ללא חיל אוויר- שבעצם דנה את הפעולה לכישלון.

למה המחבלים לא תקפו כשראו שהשלטון פועל לקראת סילוקם (מהפסקת האש של 'ספטמבר השחור') אלא נתנו לו לקבוע את הזמן והמקום המתאים לו?

אירגוני המחבלים, שהבינו, בעקבות אירועי 'ספטמבר השחור', שאין להם סיכוי בקרב אמיתי עם הצבא הירדני, ניסו, בשל החשיבות הגדולה של ירדן כאיזור שממנו אפשר לתקוף את ישראל, לשמור על פרופיל נמוך ולהראות לשלטון בירדן שהם מקבלים עכשיו את מה שנותנים להם והעיקר שיתנו להם להישאר בירדן. לכן הם לא תקפו מראש, ועד הסוף הם קיוו שיתנו להם מקום להישאר בו (כשירדן ביצעה את המתקפה האחרונה שלה היא עדיין הקפידה להודיע שהמחבלים מועברים למקום חדש- רק שלא היה מקום כזה). חוסר השליטה של אירגוני המחבלים על אנשיהם והרצון של השלטון הירדני לסלק את אירגוני המחבלים בכל מחיר מהממלכה (כולל שימוש נרחב בפרובוקציות) לא הותירו להם כל סיכוי.

למה ארצות ערב לא התערבו בסדרת המאבקים של 1971?

רוב ארצות ערב, בניגוד למצב ששרר בספטמבר 1970, לא היו פנויות ב-1971 להשקיע את מרצם בהצלת הפלסטיניים. מצרים עדיין לא התאוששה ממותו של נאצר ועלייתו לשלטון של סאדאת. בסוריה, אסד, שעלה לשלטון בהפיכה רק בנובמבר, היה צריך להשקיע את כוחו בביסוס השלטון ולא יכל להתפנות להצלת אירגוני המחבלים. כוחותיהם של סעודיה ועירק כבר היו בשלבי יציאה מירדן ולא יכלו לסייע. למרות זאת, ניסה העולם הערבי להפעיל על ירדן לחץ, ואף הביא אותה לחתום על מספר הסכמים עם הפלסטיניים, אבל כל הניסיונות הללו רק דחו את הקץ, מכיוון שממשלת ירדן כבר החליטה ללכת עד הסוף ועולם ערבי מוחלש לא יכל לעצור אותה.

סיכום הקרבות: התוצאה הסופית היתה בדיוק התוצאה אותה רצו במשטר הירדני. 'מדינת המחבלים' חוסלה, אירגוני המחבלים סולקו מהמדינה והממלכה שמרה על שלמותה.

פרק שביעי: תוצאותיה והשלכותיה של הפעולה הירדנית

תוצאות הפעולה – בפרק זה אבדוק בשלב א' מה היו השלכותיה בטווח הקצר. בשלב ב' אבדוק מה היו השפעות הפעולה לטווח הארוך.

תוצאות הפעולה

בחלק על תוצאות הפעולה הירדנית נגד אירגוני המחבלים בין ספטמבר 1970 ליולי 1971, אני מתכוון לעסוק בתוצאות הישירות של הפעולה על המצב הפנימי בממלכת ירדן, על יחסי החוץ של ירדן, על אירגוני המחבלים ועל יחסי ירדן עימם. לצורך כך הגדרתי את התקופה שבה אני עוסק כתקופה שבין סיום הפעולה הירדנית (יולי 1971) לבין פרוץ מלחמת יום כיפור (אוקטובר 1973) ששינתה את המצב באזור ופתחה תקופה חדשה. בחלק זה אני אעסוק בהשפעות שנתגלו זמן קצר אחרי הפעולה הירדנית והושפעו ישירות מהפעולה ומגירוש האירגוני המחבלים מהממלכה.

השפעות על המצב הפנימי בממלכת ירדן

יציבות פנימית – בעקבות גירושם הסופי של אחרוני המחבלים ממלכת ירדן בקיץ 1971 נהנתה ירדן מיציבות פנימית שכמוה לא ידעה מאז סיפוח הגדה המערבית (1950). שבירת בסיס הכוח של אירגוני המחבלים (שהיוו בעצם את האופוזיציה היחידה למשטר) סללה את הדרך לתקופה בת יותר מעשר שנים שבה היתה יציבות פנימית בלתי מופרעת כמעט, וכן פיתוח כלכלי מואץ, שסייעו להתגבשותה ולביסוסה של היישות הירדנית²⁸¹. העובדה שהמתקפה על אירגוני המחבלים לוותה, כאמור, בהשקעת מאמצים גדולים של השלטון להדגשת האחדות של תושבי הממלכה כירדנים ובמאמצים לשמור על אחדות זו גם אחרי המתקפה (בפיקוח הדוק על העיתונות, תוכניות כלכליות שהגדילו את הרווחה הכלכלית וכדומה), סייעה להרגיע את אזרחי ירדנים הפלסטיניים ומנעה מהומות בממלכה²⁸².

פריחת הכלכלה – לאחר מלחמת האזרחים שהתרחשה בירדן בשנים 1970-1971 נהנתה הממלכה מיציבות פוליטית ושגשוג כלכלי, שכמוהו לא ידעה בכל שנות קיומה. במהלך שנות ה-70 החלו חברות מחו"ל להשקיע בירדן והיא ביצעה תוכנית תלת-שנתית (1973-1975) ותוכנית חומש (1976-1980) לפיתוח המשק ושינוי מבנה המשק ע"י פיתוח ענפי היצור על חשבון ענפי השירותים. בעשור שלאחר סיום המלחמה וגירושם של אירגוני המחבלים (1972-1982) גדל התוצר הלאומי הגולמי בשיעורים של 9%-10% בשנה (כפליים יותר משיעור הריבוי הטבעי בממלכה באותה תקופה). ההכנסה לנפש עלתה, לכן, כמו גם ההשקעות בתשתיות, בתעשייה,

²⁸¹ על התבססותה של היישות הירדנית, לאחר סילוק אירגוני המחבלים מירדן, ראו: א. סר, ירדן, דע

המזה"ת, עמ' 21.

²⁸² עוד על היציבות הפנימית בירדן, לאחר סילוק אירגוני המחבלים, ראו: א. סר, בין ירדן לפלסטין, עמ' 159.

בחקלאות ובמגזרים אחרים של המשק. בעיות חברתיות-כלכליות היו הבעיות המרכזיות שהעסיקו את ירדן בשנות השבעים, לדוגמה: ירדן ניסתה והצליחה לבלום את האינפלציה (מ-20% בתחילת העשור ל-12% בסופו), היא מנעה, בעזרת פיקוח, עליית מחירים כדי למנוע התמרמרות של האזרחים, ירדן שיפרה לאורך כל העשור את תנאיהם של עובדי המדינה כדי לשמור על נאמנותם והיא שיפרה את החקיקה הסוציאלית שלה. בנוסף לשקט וליציבות שהשיגה הממלכה בעקבות סילוקם של אירגוני המחבלים ממנה, הושפעה הפריחה הכלכלית של ירדן גם משגשוגן של מדינות הנפט הערביות. התעשרותן המהירה של מדינות אלו במהלך שנות השבעים, לאחר העלייה התלולה במחירי הנפט, בשווקים הבינ"ל, הביאה לעלייה מקבילה בהיקף הסיוע שקיבלה ירדן מארצות הנפט. נוסף לכך, גדל בהתמדה מספר הירדנים שהועסקו במדינות הנפט (בראשית שנות השמונים הגיע מספרם ליותר מ-320 אלף, שהם כ-40% מכוח העבודה הירדני), החזרי החסכונות של עובדים אלה, שהגיעו בשיאם לכדי מיליארד דולר לשנה, היו למקור ההכנסה העיקרי של מטבע זו לקופת האוצר הירדני.²⁸³ לגבי השגשוג הירדני, שבא בעקבות התעשרותן של מדינות הנפט, יהיה נכון להגיד ששגשוג זה הגיע גם בעקבות חרם הנפט של אועפ"ק אחרי מלחמת יום כיפור.²⁸⁴ בהקשר זה אני רוצה לציין, שמכיוון שמדובר בסיוע כלכלי וביציאה של עובדים ירדנים לחו"ל, חייבים להגיד שירדן לא היתה מקבלת סיוע זה אלמלא היתה בה יציבות פנימית שהושגה בעקבות גירושם של אירגוני המחבלים. ללא יציבות זו, היתה ירדן ניצבת כל הזמן בכותרות כפוגעת במאבק הפלסטיני ואף מדינה ערבית לא היתה מעניקה לה שום סוג של סיוע או מאשרת כניסת פועלים לתחומה.²⁸⁵ בנוסף חובה לציין בהקשר זה את יציאתה של ירדן מהבידוד שאליו נקלעה בעקבות הפעולה נגד אירגוני המחבלים, אך על כך בהמשך.

ההשפעה על יחסי החוץ של ירדן

תגובת מדינות ערב לפעולה – סילוקם של אירגוני המחבלים מירדן הביא את רוב העולם הערבי להוקיע ולבודד את ירדן. פסגה חלקית (בהשתתפות מצרים, סוריה, לוב, תימן ודרום תימן) ביולי 1971 גינתה את ירדן. אלג'יריה וסוריה ניתקו את

²⁸³ לנתונים על השגשוג הכלכלי של ירדן לאחר מלחמת האזרחים, ועל הסיוע שקיבלה ממדינות הנפט, ראו: א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 12.

²⁸⁴ חרם הנפט: ב-17 באוקטובר 1973 הכריזו אועפ"ק (אירגון הארצות הערביות המייצאות נפט) על חרם נפט ערבי, על ידי צימצום במכירתו ובהפקתו, עד לנסיגת ישראל מכל השטחים הכבושים. החרם סיווג שלושה סוגי מדינות: לידידותיות ימשיך לזרום הנפט כסדרו, לנייטרליות תקוצץ המיכסה ולמדינות עויניות (ארה"ב והולנד) יוטל חרם מלא. בעקבות החרם קפץ מחיר הנפט עד דצמבר 1973 ב-400%. בתוך כך השתלטו המדינות גם על תהליך הפקת הנפט והעבירו את כל הרווחים לעצמן. החרם הוסר, בעקבות חילוקי דעות בקרב מדינות אופע"ק, ב-18 במרס 1974, אך עד אז הספיקו מדינות הנפט הערביות להתעשר ולהניח יסודות לשיפור מעמדן בצורה דרסטית בשוק הנפט. עוד על חרם הנפט, ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 254-255.

²⁸⁵ עוד על הפיתוח הכלכלי והדגש שהיה על בעיות חברתיות כלכליות בירדן של שנות השבעים, ראו: א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 159-160.

היחסים עימה, עיראק החזירה את שגרירה מעמאן ולאחר מכן ניתקה את היחסים עם ירדן. לוב ניתקה את היחסים עם ירדן ואף הגדילה את סיועה לאירגוני המחבלים. שוב אירעו התנגשויות בין כוחות סוריים וירדניים לאורך הגבול. מצרים ניתקה את היחסים עם ירדן ב-1972 בגלל נושא פלסטיני אחר ('תוכנית הפדרציה של חוסיין'²⁸⁶). היחסים עם סוריה ומצרים חודשו רק ב-1973 בעקבות ההכנות למלחמה וחזרו לסדרם בעקבות סיועה של ירדן לסוריה במלחמת יום-כיפור (ירדן שלחה חטיבה משוריית לסוריה כדי לעזור לסוריה לבלום את הפריצה הישראלית לתוכה)²⁸⁷.

השפעות על אירגוני המחבלים

חיסול המאחז הטריטוריאלי – המהלומה הכבדה שהונחתה על אירגוני המחבלים ואש"ף כאירגון הגג שלהם בירדן ב-1970-1971 הותירה את לבנון כמדינה הערבית היחידה, שבה היו יכולים עדין הארגונים לקיים מאחז טריטוריאלי עצמאי. יתרה מכך, לבנון נותרה כמדינה היחידה, שבה יכול היה אש"ף לקיים קו של עימות צבאי ישיר עם ישראל. כל יתר המדינות הערביות הגובלות בישראל-מצרים, סוריה וכמובן ירדן-סגרו את גבולותיהן בפני אש"ף ומנעו ממנו לבצע פיגועים משטחן. המדינה היחידה שהותירה זאת, לעיתים רחוקות בלבד, היתה סוריה והיא עשתה זאת אך ורק בהתאם לצרכיה, בלא להתחשב כלל באש"ף. בראשית דרכו בלבנון, נדרש לאש"ף פרק זמן ממושך יחסית להתארגנות נוספת ולגיבוש מחודש של מסגרותיו המבצעיות (אמצעי הנגד שנקטה ישראל היקשו עליו לחדש את פעילותו). כתוצאה מכך, חלה בין השנים 1971-1973 ירידה מסויימת בכמות פיגועי הפנים והגבול שביצע אש"ף כנגד ישראל, ותחת זאת התרחשה עליה בזירה שנותנה חשופה ופתוחה לפעילות המחבלים, זירת הפיגועים כנגד מטרות יהודיות וישראליות בחו"ל (פח"ע-חו"ל)²⁸⁸.

התפיסה הצבאית – בעקבות הפגיעה הירדנית באירגוני המחבלים התחיל אצלם תהליך של שינוי התפיסה הצבאית. המהלומה שספגו בירדן גרמה לאירגוני המחבלים ואש"ף כארגון הגג שלהם, להבין שכדי לשרוד הם חייבים לתת דעתם על מאבק אפשרי עם צבא סדיר, שיתקוף את הטריטוריה העצמאית שלהם (ושתמיכה פוליטית רחבת היקף לא מספיקה נגד מימסד ממלכתי מאורגן, שלרשותו עומדים מנגנוני שליטה ובקרה צבאיים מודרניים). לקח זה הוביל לשתי מסקנות, שהיו מנוגדות זו לזו: אחת-דרוש מעבר ליחידות צבאיות סדירות או סדירות למחצה.

²⁸⁶ ראו בפרק זה, עמ' 114.

²⁸⁷ עוד על ניתוק היחסים של מדינות ערב עם ירדן ראו: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 152. - מ. מיכלסון, ירדן והגדה, עמ' 24-26 (סוריה, מצרים, עירק), 29-30 (לוב, אלג'יריה).
²⁸⁸ על חיסול המאחז הטריטוריאלי והשפעותיו, ראו: נ. קטרי, ומ. שוורצבוים, אש"ף-רקע, עמ' 23-24.

שתיים- צריך להעמיק את הסודיות והחשאיות, ולהישען הישענות מוחלטת על חוליות זעירות שתבצענה פעולות קומנדו. התומכים באופציה הראשונה טענו, שמול כוח סדיר אפשר לשים רק כוח סדיר אחר, והצביעו כדוגמה על כוחות צש"פ, שכמעט ולא נפגעו במלחמת האזרחים בירדן. תומכי האופציה השניה טענו, שכוחות סדירים מחייבים משאבים רבים שהארגונים אינם מסוגלים להמציא, ודרשו להעמיק עוד יותר את המסגרת החשאית, כך שגם אם גורם מסויים ירצה לפגוע באירגונים הוא לא יהיה מסוגל לאתרם. בסופו של דבר, ובדיעבד, ניתן לומר שאש"פ לא הצליח להגיע להחלטה בנושא, והוא התפתח בלבנון, אחרי סילוקו מירדן (מ-1971 ועד 1983), כשהוא נוקט בשתי השיטות (על כך בחלק על השפעות לטווח ארוך)²⁸⁹.

יחסי ירדן-אש"פ

הזירה המדינית – בעקבות חיסול המאחז הפלסטיני האוטונומי בירדן, עבר העימות בין ירדן לאש"פ, כארגון הגג של רוב אירגוני המחבלים, לזירות אחרות. המלך חוסיין ניצל את חולשת אש"פ, ואת הכרתו בכך שאין אפשרות לשוב למצב ששורר לפני 1967 (מכיוון שהרצונות הלאומיים הפלסטינים חזקים בהרבה ממה שהיו), כדי להעלות את תוכנית 'הממלכה הערבית המאוחדת' בשנת 1972, השוללת מכל וכל את עקרון הקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית בשטחים שבידי ישראל, ומסתפקת בהענקת מעין אוטונומיה מורחבת לפלסטיניים בגדה המערבית ובעזה בחסות ירדנית (חבל אוטונומי פלסטיני וחבל אוטונומי ירדני שמאוגדים בפדרציה ברשות המלך ההאשמי). למעשה, הציעה תוכנית זו קיומה של ישות פלסטינית שאין לה אפשרות לחיים עצמאיים בניתוק ממלכת ירדן והיא אף תלויה בה. בהחלטות כינוסי המל"פ השונים התקבלו בעקבות זאת נוסחאות, המערערות על זכות קיומה של ירדן כמדינה נפרדת מפלסטין, והקוראות להפלתו של המלך חוסיין ולהקמת 'שלטון לאומי' תחתיו. תוכנית הפדרציה אומנם נדחתה ע"י אש"פ והעולם הערבי כולו, אך נותרה למשך תקופה ארוכה כאבן היסוד במדיניותה של ירדן לגבי הפלסטיניים²⁹⁰.

הזירה הצבאית (טרור)²⁹¹ – אש"פ התנגד לממלכת ירדן ולתוכניותיה גם באמצעות ביצוע מעשי טרור כנגד אישים ירדניים (וכך גם נקם על סילוקו מירדן), אשר מילאו תפקיד בעימות הירדני עימו, בעיקר באמצעות אירגון בשם 'ספטמבר השחור' (כנראה שם כיסוי לפת"ח). הפעולה המפורסמת ביותר שלו, וגם הראשונה שלו, היתה רצח רה"מ הירדני וצפי אל-תל בקהיר ב-28 בנובמבר 1971, ע"י ארבעה פעילים

²⁸⁹ עוד על שינוי התפיסה הצבאית של אש"פ, בעקבות מלחמת האזרחים בירדן, ראו: י. ארנון-אוחנה

וא. יודפת, אש"פ, עמ' 138-139.

²⁹⁰ עוד על המאבק המדיני בין ממלכת ירדן לאש"פ, ראו: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ-רקע, עמ' 27.

- א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 25.

²⁹¹ הסקירה מבוססת על: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ-רקע, עמ' 27.

באירגון. בנוסף, ניסה הארגון להתנקש בחייו של זיד אל-ריפאעי, אז שגריר ירדן בלונדון, שהואשם ע"י אירגוני המחבלים במעורבות בגירושם מירדן ב-15 בדצמבר 1971, ההתנקשות נכשלה. האירגון עשה פעולות נוספות כנגד ירדן, רובן כושלות, ועשה גם פעולות חוץ (פח"ע-ח"ל) לטובת הפת"ח (למשל, חטיפתם ורציחתם של 11 מחברי המשלחת הישראלית לאולימפיאדת מינכן ב-5 בספטמבר 1972)²⁹².

השליטה על הגדה המערבית – ירדן המשיכה גם אחרי אובדן השלטון הפיזי בגדה המערבית, במלחמת ששת הימים, לקיים את מערכת הקשרים החוקתיים, הכלכליים, האדמיניסטרטיביים והפוליטיים עם הגדה המערבית ותושביה. החוק הירדני המשיך לחול על הגדה המערבית ותושביה נשארו אזרחי ירדן. חוסיין, שהתייחס לגדה המערבית כירושה שקיבל מסבו וכשריד היחיד מהאימפריה הערבית הגדולה שהובטחה למשפחה ההאשמית ע"י הבריטים, לא הסכים לוותר עליה וחתר כל השנים לקבל אותה חזרה לשליטתו. בעקבות חיסול המאבק הגלוי בין אירגוני המחבלים לממלכת ירדן (בניצחון ירדני מוחץ, כאמור), החל המאבק על ההשפעה בגדה המערבית. חוסיין שהצליח להציל את כסאו ואת ממלכתו, במחיר כבד של פגיעה בפלסטיניים, נדרש אחרי הניצחון לפנות לפלסטיניים שבגדה המערבית כדי להציל את מערכת היחסים איתם (הם כמוכן כעסו מאוד עליו על שביצע 'טבח' באחיהם הפלסטיניים, כפי שהציגו זאת אירגוני המחבלים), וע"י כך גם את האפשרות להחזרת השליטה הירדנית, בבוא העת, בגדה המערבית. לכן הציג חוסיין ב-15 במרס 1972 את 'תוכנית הפדרציה', שקראה לקיים פדרציה בין הגדה המזרחית (חבל ירדן) לגדה המערבית (חבל פלסטין), שכל אחת תהיה בעלת אוטונומיה בענייני פנים, תחת שלטונו של המלך ההאשמי. התוכנית נדחתה, כאמור, ע"י אירגוני המחבלים וע"י מדינות ערב. התגובות בגדה המערבית עצמה היו מתונות גם לחיוב וגם לשלילה (דבר שעודד את השלטון הירדני שחש משלילה מוחלטת שלו ושל תוכניתו בעקבות מלחמת האזרחים), בגלל שתוכנית זו הציעה להם את כל מה שרצו, לפחות אז: - סיום שלטון ישראל עליהם. - המשך הקשר עם ירדן, ודרכו עם שאר מדינות ערב. - שינוי צורתו של הקשר עם ירדן, וביסוסו על בסיס שונה מבעבר. ממשלת ישראל, לעומת זאת, נקטה עמדה שלילית כלפי תוכנית הפדרציה, מכיוון שהתוכנית התעלמה מישראל, לא כללה הצעת שלום ולא היוותה בסיס להסכם שלום. התוכנית שיפרה את העמדה הירדנית בגדה המערבית, והביאה להמשך השפעתה הרבה בה (לירדן היתה יותר השפעה בגדה המערבית מאשר

²⁹² עוד על אירגון 'ספטמבר השחור', ראו: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 247-248.

לאירגוני המחבלים), מכיוון שהיא הראתה שהמלך לא מתכוון לחזור לשלטון מלא בגדה וגם לא מתכוון לנתק את הקשר עימה בעקבות מלחמת האזרחים בירדן²⁹³.

השפעות הפעולה

בחלק הזה אני מתכוון לעסוק בהשפעות לטווח ארוך של הפעולה הירדנית נגד אירגוני המחבלים (ספטמבר 1970-יולי 1971). בחלק זה אני אבחן מה קרה לתוצאות הפעולה בטווח הארוך (לאורך שנים), ובנוסף אני אראה השפעות של הפעולה הירדנית שהתגלו רק ממרחק זמן גדול (אחרי מלחמת יום כיפור שהתרחשה באוקטובר 1973).

השפעות על המצב בירדן

יציבות פנימית – היציבות הפנימית שהחלה בעקבות סילוק אירגוני המחבלים מירדן ביולי 1971, ולוותה בפריחה הכלכלית הגדולה ביותר שידעה ירדן עד אז, נסתיימה בסוף שנות השבעים ובעיקר בתחילת שנות השמונים משלוש סיבות: אחת- אחרי עשר שנים של שגשוג כלכלי ועליה ברמת החיים, החלו נשמעות תביעות גוברות לדמוקרטיזציה (וזאת כזכור במדינה מלוכנית, שבגלל בעיה חוקתית-פוליטית לא קיימה בחירות מ-1967), כמובן שהמלך התקשה לענות לתביעות אלו דבר שלא סייע ליציבות בממלכה. שתיים- העליה הגוברת בהשפעתם של גורמים איסלאמיים, בעיקר מהפכניים, מאז המהפכה האיסלאמית באיראן ב-1979 על העולם הערבי בכלל ועל ירדן בפרט, פגעה ביציבות השלטון, מכיוון שהחלה לעלות אופוזיציה (דבר שלא היה קיים בירדן מאז יולי 1971), שפנתה גם לדרך הטרור. שלוש- המשבר הכלכלי החמור שאליו נקלעה ירדן החל מ-1983 (עליו בהמשך), האיץ את שני התהליכים הקודמים, ושלושתם יחד ערערו בצורה חריפה את היציבות הפנימית בממלכת ירדן²⁹⁴.

פריחת הכלכלה – פריחת הכלכלה הירדנית, שחלה בעקבות היציבות הפנימית שהושגה אחרי סילוק אירגוני המחבלים מירדן נמשכה כ-12 שנה ונסתיימה ב-1983. במהלך 12 השנים הללו נאמר על ירדן שהיא 'מדינת נפט בלי נפט', וזאת בשל התלות העמוקה שנוצרה בין המשק הירדני לבין מדינות הנפט הערביות. מ-1983 ואילך, כתוצאה מירידת מחירי הנפט בשווקים הבינ"ל קטנו באופן ניכר הכנסותיה של ירדן ממדינות הנפט, שנכנסו בעצמן לתקופה חדה של מיתון. כמו כן ירד מספר העובדים הירדניים במדינות הנפט (שהגיע, כזכור, לגודל עצום של יותר מ-320 אלף

²⁹³ עוד על השליטה הירדנית על הגדה המערבית, ראו: - א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 174-173.
- י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 150-152. עוד על תוכנית הפדרציה, ראו: - א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 25-26. - אל פלג, צבי, תוכנית הפדרציה של חוסיין – גורמים ותגובות, מכון שילוח, סקירות, ת"א, דצמבר 1977. (להלן: צ. אל-פלג, תוכנית הפדרציה).

²⁹⁴ עוד על ערעור היציבות הפנימית בירדן, החל מסוף שנות השבעים, ראו: א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 21, 12.

עובדים בראשית שנות השמונים), וכתוצאה מכך הצטמצמו החזרי החסכונות של העובדים הירדנים במדינות אלו, מה שהגדיל את הפגיעה בכלכלה הירדנית. שינויים אלו הטילו את ירדן מהפריחה הכלכלית הגדולה בתולדותיה הישר אל המשבר הכלכלי והחברתי החמור בתולדותיה, שממנה היא התקשתה מאוד להתאושש, וגם היום לא הצליחה להתאושש ממנו סופית.²⁹⁵

הרתעה מפעולות נגד המשטר – ההכרעה הברורה שהשיג השלטון בירדן במאבק נגד אירגוני המחבלים, וביחוד החלטתו של המלך חוסיין להשתמש בצבא ירדן נגדם, היתה למרכיב חשוב בהרתעה של המשטר בירדן מול האופוזיציה ובעיקר במאבקו של המשטר, כעבור שנים רבות כנגד האיסלאם הפונדמנטליסטי.²⁹⁶

השפעה על יחסי החוץ של ירדן

תגובת מדינות ערב לפעולה – העולם הערבי הגיב, כזכור, על הפעולה הירדנית נגד אירגוני המחבלים בניתוק קשריו עם ירדן, והממלכה נכנסה בעקבות כך לבידוד עמוק. מבידוד זה יצאה ירדן כבר באוגוסט 1973 בעקבות ההכנות הערביות למלחמה, ועוד יותר מכך בעקבות סיועה לסוריה במלחמת יום-כיפור (אוקטובר 1973). כלומר, בתוך קצת יותר משנתיים ומבלי ששינתה כמעט (למעט מחווה אחת: כדי לצאת מהבידוד, נתנה ירדן בספטמבר 1973, חנינה כללית לכל אנשי אירגוני המחבלים שהיו כלואים אצלה, אך את רובם היא בכל מקרה גירשה מהממלכה²⁹⁷) את יחסה לאירגוני המחבלים הפלסטיניים יצאה ירדן מבידודה בעולם הערבי.²⁹⁸

השפעות על אירגוני המחבלים

חיסול המאחז הטריטוריאלי – למרות שנדרש, כאמור, לאירגוני המחבלים זמן רב יחסית להקים להם מאחז טריטוריאלי, והתמקדותם בעיקר בפח"ע חו"ל שנבעה מכך, בסופו של דבר הצליחו אירגוני המחבלים, בשיטות דומות לשיטות שבוצעו בירדן ותוך מאבק עם שילטונות לבנון, להקים להם מאחז טריטוריאלי בלבנון. בשנים 1974-1978 עסקו אירגוני המחבלים בעיקר בהשתתפות במלחמת האזרחים האכזרית שפרצה בלבנון ב-1975, ובביצוע פיגועים לצורך השגת יעדים מדיניים (בהתאם לאימוץ התפיסה שקראה לשילוב בין מאבק מזויין לתהליך מדיני לצורך השגת יעדיהם, שינוי זה קרה בעקבות מלחמת יום-כיפור, והוליד את תוכנית

²⁹⁵ עוד על המשבר שחל בכלכלה הירדנית בעקבות ירידת מחירי הנפט, ראו: א. סור, 'ירדן, דע המזה"ת, עמ' 12-13. - טל, נחמן, עימות מבית-התמודדות מצרים וירדן עם האסלאם הקיצוני, עמ' 183-187 מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים והוצאת פפירוס-אוניברסיטת ת"א, 1999 (להלן: נ. טל, עימות מבית, עמ' 183-187).
²⁹⁶ על מאבקו של המשטר בירדן כנגד האיסלאם הפונדמנטליסטי, ראו: נ. טל, עימות מבית, עמ' 183-276, על ההרתעה שנגרמה בעקבות סילוק אירגוני המחבלים מירדן, ראו עמ' 198 בספר זה.

²⁹⁷ על מחווה זו, ראו: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 247.
²⁹⁸ עוד על יציאתה של ירדן מהבידוד שאליו נקלעה בעקבות סילוק אירגוני המחבלים מהממלכה, ראו: - י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 152. - א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 178-179.

השלבים²⁹⁹). רק ב-1978 הצליחו האירגונים להעביר סופית את הפעילות החבלנית כנגד ישראל לגבול לבנון. מעבר זה הוביל בסופו של דבר לפריצת מלחמת לבנון (מבצע של"ג) ב-1982 שחיסלה כמעט סופית את המאחז הטריטוריאלי של אירגוני המחבלים. מה שצה"ל לא עשה, עשו בסופו של דבר המרד בפת"ח ב-1983 והמאבק עם הסורים, וב-1983 איבדו אירגוני המחבלים הפלסטיניים את המאחז הטריטוריאלי האחרון שהיה להם במדינות ערב³⁰⁰.

התפיסה הצבאית – כאמור, אירגוני המחבלים לא הצליחו להכריע בין שתי התפיסות – הקמת יחידות סדירות או הגברת החשאיות – והם התפתחו בלבנון כשהם נוקטים בשתי השיטות גם יחד: במהלך שנות השבעים החל הפת"ח ליצור מסגרות צבאיות סדירות וסדירות-למחצה. הוא הקים חטיבות כגון 'קסטל', 'כראמה' ו'ירמוך' שאוישו בידי אנשיו והוצבו בשטחי מפתח בדרום לבנון. לחטיבות אלה צורפו מאוחר יותר גם יחידות שחומשו בנשק כבד, לרבות ארטילריה ושריון. במקביל שימר הפת"ח ופיתח את מסגרת הפעולה החשאית, בעיקר לצורך ביצוע פעולות חבלה בצוותים קטנים. שאר האירגוני חיקו את דרך פעולה זו. בתחילה הם פיתחו את מנגנוני הפעולה החשאית, אך בהמשך הם הקימו יחידות סדירות-למחצה. כוחות אלו היו שותפים בהתערבות של אש"ף במלחמת האזרחים בלבנון, בקרבות עם סוריה במלחמה זו ובסופו של דבר כמעט וחוסלו בעקבות הקרבות עם ישראל במלחמת לבנון. מעניין לדעת, שהכוחות הסדירים שהקים הפת"ח, היוו את הגרעין למרד שפרץ נגד ערפאת בארגון, אחרי מלחמת לבנון³⁰¹.

השפעות על יחסי ירדן-אש"ף

הזירה המדינית – העולם הערבי לא קיבל, כזכור, את 'תוכנית הפדרציה' של המלך חוסיין, ובוועידת הפיסגה שתקיימה באוקטובר 1974 ברבאט, קיבלה ירדן את הקונסנזוס הערבי, המכיר באש"ף "כנציג הלגיטימי של העם הפלסטיני", ובזכותו של הארגון לכוון "ישות לאומית עצמאית" בכל שטח פלסטיני שממנו תיסוג ישראל³⁰². פורמלית, קיבל חוסיין את החלטות רבאט וכפועל יוצא שלהם פיזר בנובמבר 1974 את שני בתי הפרלמנט הירדני (כדי למנוע כפל יצוג לתושבי הגדה המערבית), אך, למעשה, בנה חוסיין על כך שהוא ימשיך לייצג את תושבי הגדה המערבית בכל מו"מ

²⁹⁹ על השפעת מלחמת יום-כיפור על אירגוני המחבלים, ראו: י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"ף, עמ' 127. על תוכנית השלבים ראו: הערה 89, עמ' 42 בפרק השני. - י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"ף, עמ' 107-103. - ג. בכור, לקסיקון אש"ף, עמ' 318-320.

³⁰⁰ עוד על אירגוני המחבלים בלבנון, ראו: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"ף-רקע, עמ' 23-25. - ג. בכור, לקסיקון אש"ף, עמ' 182-188 (יחסים עם לבנון), 239-241 (יחסים עם הסורים בלבנון). - י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"ף, עמ' 127-133 (המאבק המזוין), 138-147 (התבססות במאחז בלבנון).

³⁰¹ על הכוח של אירגוני המחבלים בלבנון, הקמתו והסתבכותו במערכת היחסים המסובכת של לבנון, ראו: י. ארנון-אוחנה וא. יודפת, אש"ף, עמ' 138-147.

³⁰² על החלטות וועידת הפסגה ברבאט, ראו: א. סלע, אחדות בתוך פירוד, עמ' 129-138. הציטוט בעמ' 132.

עתידי עם ישראל, מכיוון שישראל לא תסכים לנהל מו"מ עם אש"פ. חוסיין העריך, שבסופו של דבר, יאלצו מדינות ערב לשוב ולהכיר בתפקידה המרכזי של ירדן בעניין הפלסטיני³⁰³. חוסיין המתין להזדמנות הראשונה שתקרה בדרכו לחזור ולבסס את מרכזיותה של ירדן בהכרעת גורלו של העם הפלסטיני. הזדמנות זו הגיעה בעקבות תבוסת אש"פ במלחמת לבנון (1982), שפגעה קשות באירגונים והפכה אותם לתלויים במדינות ערב. בעקבות כך החל חוסיין להתקרב לאש"פ ולנסות ליצור שותפות עימו, שתעניק לגיטימציה למעורבותה של ירדן בתהליך המדיני. חוסיין חידש ב-1984 את פעילות בתי הפרלמנט, כדי לחזק את מעמדה של ירדן בעניין הפלסטיני. בפברואר 1985, הגיעו ערפאת וחוסיין להסכם לתיאום מדיני על יסוד הסכמה לכינון קונפדרציה בין ממלכת ירדן למדינה הפלסטינית העתידה לקום. אולם לאחר ההסכם חזרו שני הצדדים לקיים מאבק על הבכורה, והמהלך המשותף הפך לעקר מכל תוכן. בפברואר 1986 הפסיק חוסיין את התיאום עם אש"פ ובמאוס אותה שנה, אישר הפרלמנט חוק להגדלת היצוג הפלסטיני בפרלמנט ואת תוכנית החומש לפיתוח הגדה המערבית. באמצעות מהלכים אלו שאפו הירדנים להעמיק את הקשרים החוקתיים, הפוליטיים והכלכליים עם הגדה המערבית ולהרחיב בכך את התמיכה בה בגדה. האינתיפדה תרפה את מהלכיו של חוסיין ולמעשה חיסלה את תוכניותיו לקבלת הגדה המערבית חזרה לרשות הממלכה (על כך בהמשך). האינתיפדה, שהפכה לנכס מדיני ממדרגה ראשונה לאש"פ, הפכה את היוצרות הגדילה את התמיכה באש"פ בגדה המערבית. מעמדו המדיני של אש"פ הלך והשתפר וביוני 1988 נתנה לכך ביטוי ועידת הפיסגה באלג'יר, כאשר חזרה והכירה במעמדו של אש"פ כמייצג הפלסטיניים ובזכותם של הפלסטיניים למדינה עצמאית. החלטה זו, ביחד עם הודעת ניתוק הקשרים עם הגדה של חוסיין מיולי 1988 והסכמי השלום עם ישראל- גם הסכם אוסלו בין ישראל לאש"פ וגם הסכם השלום בין ישראל לירדן- הכריעו בשאלה מיהו הנציג של הפלסטיניים (עוד על כך בהמשך)³⁰⁴.

הזירה הצבאית – כאמור, פגעו (נקמו) אירגוני המחבלים בירדן, לאחר סילוקם ממנה, בעזרת התנקשויות בראשי הממשל בירדן ובעיקר באלו שנחשבו על ידם כאחראים לפגיעה בהם באירועי מלחמת האזרחים בירדן (1970-1971). בעקבות יציאתה של ירדן מבידודה בעולם הערבי, בקרבת ובעיקר אחרי מלחמת יום-כיפור איבדו אירגוני המחבלים את הלגיטימיות שהיתה להם, מבחינת העולם הערבי, לביצוע פעולות כאלו. לכן אחרי 1973 אירגוני המחבלים לא ביצעו התנקשויות

³⁰³ עוד על תגובת ירדן להחלטות וועידת הפיסגה ברבאט, ראו: א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 26.

³⁰⁴ עוד על היחסים בין אש"פ לירדן אחרי 1974, ראו: א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 26-27. נ. קטרי, ומ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 27-29. ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 167-169. א. סור, בין ירדן לפלסטין, עמ' 175-176, 184-189. י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 152-154.

בראשי המשטר בירדן. במסגרת הרצון לצאת סופית מהבידוד בעולם הערבי, נתנה ירדן, כזכור, בספטמבר 1973, חנינה כללית לכל אנשי אירגוני המחבלים שהיו כלואים אצלה. גם מחווה זו תרמה להפסקת פעולות הטרור שביצעו אירגוני המחבלים נגדה³⁰⁵.

השליטה על הגדה המערבית – המאבק בין אש"פ לבין ירדן כפי שתואר בחלק על המאבק המדיני הוא גם המאבק על מי ייצג את הפלסטיניים, אך הוא גם מאבק על מי ישלוט בגדה המערבית (שני המאבקים הללו משתלבים זה בזה). כזכור, מדינות ערב דחו את תוכנית הפדרציה של חוסיין, אך למרות זאת היא המשיכה להיות אבן היסוד במדיניות הירדנית כלפי הגדה המערבית. מה שקרה בין 1972 ל-1988 כבר תואר בחלק על המאבק המדיני וכל מה שנאמר שם על היחסים בין אש"פ לירדן נכון גם לשליטה- השפעה- בגדה המערבית (1974-1979 שליטה של אש"פ, 1979-1982 תחרות- אין שליט ברור, 1982-1985 שליטה ירדנית, 1986-1987 אין שליט ברור³⁰⁶). לעניינינו חשוב ביותר מה קרה מ-1988 ואילך. בעקבות החלטת ועידת אלג'יר ביוני 1988 ובעקבות האינתיפדה, החליט המלך חוסיין, ב-28 ביולי 1988, לגנוז את תוכנית החומש לפיתוח השטחים. כעבור יומים פיזר חוסיין את בית הנבחרים. ב-31 ביולי הודיע חוסיין, בנאום לאומה, על כוונתו לנתק את הקשרים המשפטיים והמנהליים עם הגדה המערבית. בעקבות הנאום יצאו מספר תקנות שמטרתם לבצע ניתוק זה. ב-4 באוגוסט החליטה הממשלה לפטר כמעט את כל הפקידות הירדנית בגדה המערבית (18 אלף עובדי מדינה). ב-20 באוגוסט הוציא רה"מ, זיד אל-רפאעי, הוראות חדשות למשרד הפנים, שלפיהן אזרחי ירדן שישבו בגדה המערבית לפני ה-31 ביולי 1988 הם מעתה אזרחים פלסטיניים. כל האמצעים הללו ניתקו את הקשרים הפוליטיים והחוקתיים של ממלכת ירדן עם הגדה המערבית. אם עוד נותר ספק שממלכת ירדן ויתרה על הגדה המערבית, וקיבלה את הכרעת העולם הערבי (החלטות רבאט מ-1974 ואלג'יר מ-1988) שלפיה אש"פ הוא נציג הפלסטיניים, הוא נמוג בעקבות הסכם אוסלו בין ישראל לאש"פ שנתן לפלסטיניים בעלות על הגדה המערבית (וגם על רצועת עזה) ובעקבות הסכם השלום בין ישראל לירדן שבו ויתרה, למעשה, ירדן סופית על שליטתה בגדה המערבית. בכך בא לסיומו התהליך שהחל ביוני 1967 והתגבר אחרי יולי 1971 והוביל משליטה מלאה של ירדן בגדה המערבית לאיבוד סופי ומוחלט של שליטתה בה³⁰⁷.

³⁰⁵ על הפסקת הפיגועים של אירגוני המחבלים כלפי ירדן בכלל, וראשי השלטון בה בפרט, ראו: ג. בכור, לקסיקון אש"פ, עמ' 247-248.

³⁰⁶ על כך, ראו: נ. קטרי, מ. שוורצבוים, אש"פ- רקע, עמ' 27-28.
³⁰⁷ עוד על ניתוק הקשרים בין ירדן לגדה המערבית, ראו: א. סור, ירדן, דע המזה"ת, עמ' 27-29. הסכם השלום בין ישראל לירדן, ראו: מ. ז"ק, חוסיין עושה שלום, עמ' 319-322.

סיכום

בפרק זה הבאתי סקירה של התוצאות לטווח קצר (עד 1973) של הפעולה הירדנית נגד אירגוני המחבלים בארבע תחומים שבהם מצאתי השפעות: המצב הפנימי בממלכת ירדן, יחסי ירדן-אש"ף, יחסי החוץ של ירדן, אירגוני המחבלים. בנוסף בדקתי מה קרה לתוצאות אלו במבחן הזמן (לטווח ארוך) ואילו עוד השפעות התגלו ממרחק הזמן.

השפעות על המצב הפנימי בממלכת ירדן

יציבות פנימית- בעקבות סילוקם של אירגוני המחבלים מירדן נכנסה ירדן לתקופה של יציבות פנימית גדולה ביותר, מכיוון שהשלטון חיסל, למעשה, את האופוזיציה היחידה שהיתה לו. סילוקם של אירגוני המחבלים לוה בצעדים להרגעת האוכלוסיה והדגשת האחדות של העם הירדני, מה שהגביר את היציבות בממלכה. לטווח ארוך אנו יודעים שיציבות זו נמשכה עד עלייתה של האופוזיציה האיסלאמית שהחלה לפעול, כאופוזיציה לשלטון, אחרי המהפכה באירן ב-1979 והפכה לסכנה למשטר רק עם התגברות המשבר הכלכלי מ-1983 ואילך (תרמו לכך הקריאות לדמוקרטיזציה של המשטר שהחלו בעקבות הפריחה הכלכלית והבעיות החוקתיות). **פריחת הכלכלה-** בעקבות היציבות הפנימית שהשיגה ירדן אחרי סילוק אירגוני המחבלים משטחה ביולי 1971, נכנסה ירדן לתקופה ארוכה של פריחה כלכלית. חברות מחו"ל החלו להשקיע בירדן, היא החלה לבצע תוכניות רב-שנתיות לפיתוח הממלכה והתוצר הלאומי גדל בהתמדה כל שנה. אחרי יציאת ירדן, באוקטובר 1973, מהבידוד ששקעה בו, הפריחה רק גדלה בעקבות השקעות של מדינות הנפט ויציאת מספר רב של עובדים ירדנים לעבודה במדינות אלו, עד שירדן נקראה לקראת סוף שנות השבעים 'מדינת נפט בלי נפט'. המשבר שהחל בענף הנפט ב-1983 חיסל את פריחת הכלכלה הירדנית והכניס אותה למשבר הכלכלי הקשה ביותר בתולדותיה.

הרתעה מפעולות נגד המשטר- ההכרעה הברורה שהשיג המלך חוסיין במאבקו באירגוני המחבלים, ובעיקר השימוש בצבא נגדם, התברר ממרחק הזמן, כגורם חשוב בהרתעת מתנגדים למשטר בירדן, ובעיקר בהרתעת גורמים איסלאמיים פונדמנטליסטים מפעולה כנגד המשטר.

השפעות על יחסי החוץ של ירדן

תגובת מדינות ערב לפעולה- בעקבות הפעולה כנגד אירגוני המחבלים בודדה ירדן ע"י העולם הערבי. כל מדינות ערב חריו את ירדן בעקבות הפגיעה באירגוני המחבלים (שהעזרה להם במאבקם נגד ישראל נחשבה לקונסנזוס ערבי). ירדן יצאה מבידוד כעבור שנתיים בלבד, בעקבות ההכנות הערביות למלחמת יום-כיפור ועוד יותר מכך, בעקבות סיועה לסוריה במלחמה עצמה. כלומר, אחרי שנתיים בלבד של

בידוד ומבלי לשנות כמעט את יחסה לאירגוני המחבלים חזרה ירדן לחיק העולם הערבי.

השפעות על אירגוני המחבלים

חיסול המאחז הטריטוריאלי – בעקבות המהלומה שספגו אירגוני המחבלים מירדן, נותרה לבנון כמדינה הערבית היחידה שבה הם היו יכולים לקיים מאחז עצמאי ולפעול ממנו נגד ישראל. למרות קיומם של אירגוני המחבלים בלבנון לפני הגירוש מירדן, לקח להם כמה שנים להתארגן ולכן מ-1971 עד 1974 הם עסקו בעיקר בפח"ע חו"ל כנגד ישראל. אירגוני המחבלים הצליחו להקים בסופו של דבר מאחז עצמאי בלבנון, אך עד 1978 הם עסקו בעיקר במאבקים פנים לבנוניים (במסגרת מלחמת האזרחים) ובביצוע פיגועים לצורך השגת יעדים מדיניים ורק מ-1978 ואילך עברו לפעול, בצורה אינטנסיבית, נגד ישראל ישירות דרך הגבול הלבנוני. פעולות אלו הביאו, בסופו של דבר, למלחמת לבנון ואחריה (בעקבות המרד בפת"ח והמאבק עם סוריה) חוסל המאחז הטריטוריאלי האחרון של אירגוני המחבלים במדינות ערב.

בתפיסה הצבאית- תפיסתם הצבאית של אירגוני המחבלים השתנתה בעקבות המאבק עם הצבא הירדני הסדיר, והם הבינו שעליהם להעריך לעימות כזה גם בעתיד. הארגונים לא הצליחו להחליט אם עליהם להעריך כצבא סדיר או להגביר את המסגרות החשאיות שלהם ולכן הם נערכו בלבנון תוך שהם פועלים בשני הכיוונים במקביל.

השפעות על יחסי ירדן-אש"פ

הזירה המדינית- בעקבות חיסול המאחז של אירגוני המחבלים בירדן, עבר המאבק בין ירדן לאירגונים לזירה המדינית. המאבק היה בעיקר על השאלה מי הוא הנציג הלגיטימי של העם הפלסטיני וכתוצאה מכך למי שייכת הגדה המערבית. הקונסנזוס בעולם הערבי לגבי זכותם של הפלסטיניים להחליט על גורלם בעצמם, ועל כך שאש"פ הוא נציג הפלסטיניים, רק גדל בעקבות הפעולה הירדנית נגד אירגוני המחבלים. החלטות ועידת הפסגה ברבאט ב-1974 הצביעו על קבלת תפיסה זו, וועידת הפסגה באלג'יר ב-1988 אישרה זאת. הסכם אוסלו, שנחתם ישירות בין ישראל לאש"פ, הכריע זאת סופית. בנוסף יש לציין שהנסיבות המדיניות (למשל, סילוק אש"פ מלבנון) גרמו לאירגוני המחבלים ולממלכת ירדן לחזור ולשתף פעולה, למרות משקעי העבר.

הזירה הצבאית- אירגוני המחבלים קיימו פעולות טרור נגד ירדן כדי לנקום על הפעולה נגדם, ובעיקר בלט בכך אירגון 'ספטמבר השחור' שהוקם ע"י הפת"ח (אירגון זה התנקש בוצפי אל-תל וניסה להתנקש בזיד אל-רפאעי, שנחשבו כאדריכלי הפעולה נגד אירגוני המחבלים). פעולות אלו נסתיימו בעקבות סיום הבידוד הירדני

בעולם הערבי באוגוסט 1973 והחנינה הכללית שהעניק חוסיין לחברי אירגוני המחבלים בספטמבר 1973.

השליטה על הגדה המערבית – אחד מהמאבקים הקשים ביותר בין אירגוני המחבלים לממלכת ירדן, אחרי גירוש האירגונים מהממלכה, היה על עתיד הגדה המערבית. לחזור ולשלוט בגדה היתה משאלתו הגדולה ביותר של חוסיין (כזכור, הוא ראה את הגדה המערבית כירושה מסבו וכשריד לממלכה הערבית הגדולה). בעקבות הפגיעה באירגונים, שהובילה לכעס רב על חוסיין מתושבי הגדה, הבין חוסיין שחזרה לסדר ששרר לפני 1967 היא בלתי אפשרית. לכן העלה חוסיין את 'תוכנית הפדרציה', שהציעה לפלסטיניים בגדה אוטונומיה תחת שלטון המלך. התוכנית נדחתה בעולם הערבי, אך המשיכה לשמש כאבן היסוד במדיניות הירדנית. לטווח קצר הביאה תוכנית זו לחיזוק העמדה הירדנית בגדה המערבית, אך הקונסנזוס הערבי גרם לחיזוק העמדה של אש"פ (למעט השנים 1982-1985 שעמדו בסימן העליונות הירדנית). בעקבות האינתיפדה והחלטות ועידת אלג'יר ניתק חוסיין ב-1988 את קשרי הממלכה עם הגדה, והסכם אוסלו, בנוסף להסכם השלום בין ישראל לירדן, הביאו סופית לאובדן השליטה הירדנית על הגדה המערבית.

לסיום: בעקבות הפעולה נגד אירגוני המחבלים נכנסה ירדן לבידוד בעולם הערבי, אך מצד שני עבר השלטון ממצב של כמעט אובדן השליטה על הממלכה לתקופה (יותר מ-15 שנה, מכיוון שהפעולה הצבאית המוצלחת הרתיעה אחרים מלנסות לפעול נגד המשטר בירדן) של יציבות פנימית מקסימלית. היציאה מהבידוד בעולם הערבי בעקבות ההכנות למלחמת יום-כיפור (בסך הכל תוך שנתיים, ומבלי לבצע שינוי משמעותי ביחסה לאירגוני המחבלים) ביחד עם היציבות הפנימית הובילו לפריחה כלכלית חסרת תקדים בממלכה (כ-12 שנה של צמיחה). סיום הבידוד המדיני הירדני הוביל גם לסיום פיגועי הנקמה של המחבלים כנגד השלטון בירדן. גירוש אירגוני המחבלים מירדן הוביל לחיזוק הקונסנזוס בעולם הערבי בדבר זכות הפלסטיניים לייצג את עצמם ובדבר היותו של אש"פ המייצג שלהם. לטווח הארוך גרמה הפעולה הירדנית לחיזוק מעמדו המדיני של אש"פ ולאובדן סופי של שליטתה בגדה המערבית. אירגוני המחבלים עברו ללבנון, התבססו שם תוך הפקת לקחים (בלי הגעה להכרעה אם צריך צבא סדיר או חיזוק החשאיות) וסולקו משם לאחר 12 שנה תוך מאבק נוסף עם צבאות סדירים. בעקבות זאת חזרו ירדן ואירגוני המחבלים לשתף פעולה. לסיום, ניתן לומר שהתוצאה העיקרית של הפעולה הירדנית היתה הצלת המשטר בירדן, תוך השגת תקופה ארוכה של יציבות פנימית ופריחה כלכלית, אך גרמה לירדן לאבד את תפקידה כמייצגת הפלסטיניים וחשוב מכך גרמה לה לאיבוד סופי של הגדה המערבית.

סיכום ומסקנות

בפרק זה אסכם את המחקר ואענה על שאלת המחקר שלי, שהיא כזכור: עד כמה השיגה הפעולה הירדנית (בין השנים 1970-1971) את מטרותיה לטווח הקצר ולטווח הארוך?

בנוסף אענה על שאלות המשנה:

מה היו הסיבות לפעולה הירדנית נגד המחבלים, מה היו מטרות הפעולה, האם מטרותיה הושגו ומה היו תוצאות הפעולה (השלכות) לטווח הקצר והארוך? לצורך כך חילקתי את הפרק לארבעה חלקים: ראשון- הגורמים לפעולה הירדנית נגד אירגוני המחבלים (כולל היווצרות הבעיה הפלסטינית בירדן), שני- הפעולה עצמה, שלישי- תוצאות הפעולה ורביעי- סיכום.

הגורמים לפעולה

1) הגורמים הפנים ירדניים שהשפיעו על הפעולה:

לפני מלחמת ששת הימים

כפי שהראתי בעבודתי, בארבעת הפרקים הראשונים, יש הבדל גדול בין ירדן של עד 1967 ובין ירדן שאחרי שנה זו. בחלק זה אני אסכם את הגורמים שהשפיעו על הפעולה הירדנית והתגלו או החלו להשפיע לפני מלחמת ששת הימים (על כך ראו בשלושת הפרקים הראשונים).

- המשטר בירדן: ירדן היתה ועודנה מונרכיה חוקתית שהמלך בה הוא האשמי.

זוהי נקודת היסוד של המשטר והוא עשה ויעשה כל דבר כדי לשמור על הממלכה במצב הזה. המלך היה ועודנו ראש המשטר ועל פיו ישק דבר, הוא היה יכול לעשות כמעט ככול שעולה על רוחו, אך בדרך כלל היה צריך להשאיר לפחות מראית עין של דמוקרטיה כדי לרצות את העם. המשטר לא היה מוכן לקבל כל סוג של אופוזיציה, והוא נאבק בה בכל כוחו. הצבא היה ועודנו נאמן מאוד למשטר ויגן עליו בכל כוחו, אם ידרש לעשות זאת. חוסיין השתדל שלא להפעיל כוח כנגד אזרחים, אך כשהוא החליט שצריך הוא לא היסס להשתמש בצבא בשביל זה.

- הקשר לגדה המערבית: המשטר ראה בגדה המערבית חלק בלתי נפרד

מהממלכה. להאשמים היה קשר, פחות או יותר, רגשי לגדה (הגדה היתה השריד האחרון מהממלכה הערבית הגדולה שלהם) והם לא היו מוכנים לוותר עליה גם כשזה היה כרוך בסיכון משטרם בשבילה.

- בעית יסוד: לירדן אין לגיטימציה ברורה לקיומה. היא נתפסה כמתנה

אימפריאליסטית בריטית להאשמים (שאפילו לא היו תושבי האזור והם

מיעוט בירדן). מאות אלפי הפליטים שנוספו לממלכה ב-1948 עירערו את שילטונם כי הם לא קיבלו את השליטה המונרכית של המשפחה ההאשמית (הם היו רגילים למשטר יותר דמוקרטי) וגרמו לאי יציבות בממלכה.

- **ירדן וחמש המעצמות הגדולות:** אין הבדל גדול בנושא זה בין מה שהיה לפני 1967 ומה שהיה אחרי (למעט היחסים עם ברה"מ), ולכן אין חשיבות רבה לתקופת הזמן בא הסיכום נמצא. מטרתה העיקרית של ירדן ביחסיה עם המעצמות, שלא נשתנתה בעקבות המלחמה, היתה ונשארה לטפח תדמית של גורם חיוני במזה"ת הראוי לתמיכה. האוריינטציה של המשטר היתה ועודנה מערבית, אך גם ברה"מ, למרות הכל, תמכה בהשאת המשטר על כנו. סין מתנגדת לירדן ותומכת באירגוני המחבלים, אך היא היתה בעמדת מיעוט.

- **ירדן והעולם הערבי:** יש הבדל עצום בין היחסים בתוך העולם הערבי לפני מלחמת ששת הימים ליחסים שהתפתחו אחרי המלחמה, לכן חילקתי את סיכום זה לשני חלקים: אחד – עד יוני 1967 ושני – מיוני 1967. עד מלחמת ששת הימים היה העולם הערבי מחולק לשנים: חלק אחד – 'פרוגרסיבי' שכלל את המדינות שבהם בוצעו מהפכות, וחלק שני – שכונה 'ריאקציוני' וכלל את המדינות שבהם התקיימה מלוכה. שני צדדים אלו קיימו ביניהם מאבק כאשר הצד ה'פרוגרסיבי' מנסה לגרום להפלת המלוכות ה'ריאקציוניות'. מטרתה העיקרית של ירדן בתוך העולם הערבי, בתקופה זו, היתה לקבל לגיטימציה למשטרה.

אחרי מלחמת ששת הימים

רוב העניינים הקשורים במשטר בירדן לא השתנו בעקבות מלחמת ששת הימים, בחלק זה אסכם את הדברים שכן השתנו אחרי 1967, כפי שהראתי בעיקר בפרק הרביעי.

- **יחסי ירדן ומדינות ערב:** בעקבות מלחמת ששת הימים (חלק גדול מזה בגלל השתתפות ירדן במלחמה) נשברה החלוקה של העולם הערבי ומערכות היחסים עברו להתבסס על אינטרסים (במקום על אידיאולוגיה). מטרתה העיקרית של ירדן בעולם זה לא נשתנתה. צריך לזכור שבאותה תקופה התגבר הקונסנזוס הערבי בדבר זכותם של הפלסטינים להחליט בעצמם על גורלם, ועל היותו של אש"ף מייצגם, דבר שפגע מאוד לירדן. עם כל מדינה ומדינה בעולם הערבי ניהלה ירדן בתקופה שאחרי המלחמה יחסים שונים. יש מדינות שאיתן התקיימו יחסים עויינים (למשל, סוריה), יש מדינות שקיימו איתה יחסים טובים (למשל, מדינות המפרץ הפרסי), אך בנוגע ליחס

לפלסטיניים, כולם בסופו של דבר ישרו קו עם הקונסנזוס. מבחינת ירדן ההשפעה של מלחמת ששת הימים על מערכות היחסים בעולם הערבי, היתה ללא ספק השפעה חיובית. בזכות השתתפותה של ירדן במלחמה לצד שאר מדינות ערב התקבלה ירדן כחברה לגיטימית במשפחת העמים הערביים וכבר לא היה מי שקורא תיגר, בגלוי, על זכות קיומה. מצד שני, ההחלטה הסופית בדבר זכותם של הפלסטיניים ליצג את עצמם, שקיבלה בעקבות המלחמה מעמד של קונסנזוס בעולם הערבי, גרמה לבעיה גדולה ואף קיומית לממלכת ירדן.

- **בעיות דמוגרפיות- חברתיות בעקבות המלחמה: בעיית יסוד (חוסר הלגיטימציה למשטר) הוחמרה בגלל גל הפליטים שהגיע לממלכה בעקבות המלחמה. לשלטון עדין יש קשר עמוק לגדה המערבית למרות שהיא כבר לא בידה.**
- **בעיות כלכליות: אובדן הגדה המערבית וזרם פליטים גדול שהגיע לממלכה, כמעט מוטטו את הכלכלה הירדנית. הכלכלה נצלה בזכות מדיניות הגשרים הפתוחים של ישראל שאיפשרה המשך הקשר בין ירדן והגדה.**
- **בעיה פוליטית: הבעיה הגדולה ביותר של ירדן אחרי המלחמה היתה התחזקותם של אירגוני המחבלים. האירגונים הקצינו כל הזמן את עמדתם כלפי הממלכה, עד שהפכו לבעיה קיומית מבחינת השלטון הירדני.**
- **השלטון בירדן בעקבות המלחמה: לאחר המלחמה יש שני קווי מדיניות בולטים בשלטון הירדני, אחד- מתנגד בצורה קיצונית למצרים ולפלסטיניים (בהנהגת וצ'פי אל-תל), ושני- תומך ביחסים עם מצרים והפלסטיניים (בהנהגת בהג'ת אל-תלהוני). חשוב לזכור שבירדן, בתקופה זו (1967-1973) לא נתקיימו בחירות בגלל בעיה חוקתית.**
- **מערכת היחסים עם ישראל: באופן מפתיע למדי, יחסי ירדן-ישראל נשארו יחסים של 'שותפות אסטרטגית' (בעיקר כנגד הפלסטיניים), גם אחרי המלחמה.**
- **צמרת המשטר בסוריה לאחר מלחמת ששת הימים: מ-1967 ואילך, היה מאבק על השליטה בסוריה בין הנשיא ג'דיד, שתמך כמעט ללא סייג במאבק הפלסטיני, לבין שר ההגנה אסד, שהיה קצת יותר מסוייג בתמיכתו.**

2) הגורמים הפלסטיניים שהשפיעו על הפעולה:

מ-1948 וביתר שאת מ-1951 (סיפוח הגדה המערבית לירדן) היה ניגוד אינטרסים בין השלטון בירדן לפלסטיניים, מכיוון ששני הצדדים רצו את הגדה המערבית ולשניהם

היו גישות שונות לפתרון בעיית פלסטין (גישת ההסדר המדיני של ירדן, לעומת גישת השמדת ישראל של הפלסטינים).

הניגוד החמיר עם הקמת אש"ף ב-1964, מכיוון שנוסף למאבק גוף פלסטיני מאורגן שדרש להיות אחראי על הבעיה הפלסטינית, מה שהדאיג את ירדן (שראתה את עצמה כמייצגת הפלסטיניים). למרות זאת, עד 1967 הבעיה לא היתה מאוד חמורה, מכיוון שאירגוני המחבלים לא פעלו מהגדה המזרחית אלא רק מסוריה ומהגדה המערבית (פעילות המחבלים בגדה המערבית הפריעה לשלטון הירדני מכיוון שהוא חשש מתגובה ישראלית אבל הוא לא חשש מאובדן השלטון במדינה בעקבות הפעולות).

עד 1967 הצליח אש"ף ליצור לעצמו מעמד של מייצג הפלסטינים לפחות בעיני רוב מדינות ערב (למעט ירדן), אך עיקר פעולותיו היו בהסברה, לעומת זאת, האירגון העיקרי שעסק בפעילות מזוינת עד 1967 היה הפת"ח.

אירגוני המחבלים בעקבות המלחמה

שלושה שינויים עיקריים נגרמו בעקבות המלחמה:

- 1) אירגוני המחבלים מאמצים סופית את תפיסת 'המאבק המזויין' כאסטרטגיה שלהם. על פי תפיסה זאת (ובגלל אימוץ אידאולוגיות זרות) החליטו האירגונים לפתוח 'במהפכה עממית מזוינת' בשטחי הגדה המערבית.
- 2) האירגונים הפכו לקונסנזוס בעולם הערבי ונהפכו בראשות אש"ף למייצגים הרשמיים של הפלסטיניים.
- 3) האירגונים הפכו, בעקבות מעברם לגדה המזרחית של הירדן (סופית ב-1968) לבעיה קיומית למשטר הירדני, מכיוון שתגובות ישראל סיכנו עתה את קיום הממלכה. ההידרדרות לפעולה והפעולה הירדנית.

הידרדרות המצב בירדן והפעולה עצמה

המצב בירדן בסוף קיץ 1970-נקודות מפתח

כפי שהראתי בפרק החמישי, הרבה גורמים מנעו הדרדרות של המצב בירדן אחרי מלחמת ששת הימים, והרבה גורמים החמירו אותה. בחלק זה אסכם את אותם גורמים.

'מדינה בתוך מדינה': אירגוני המחבלים הקימו, הלכה למעשה, מדינה משלהם בתוך ממלכת ירדן. מדינה זו כללה את כל סממני הריבונות האפשריים, כולל: צבא, משטרה, בתי משפט, ועוד. בנוסף הם הקימו איזורים אקס-טריטוריאליים שאליהם לא נכנס השלטון הירדני. מדינה בתוך מדינה זו שהקימו המחבלים איימה על שלטונו של המלך חוסיין בירדן.

מעמדם של אירגוני המחבלים בעולם הערבי: אירגוני המחבלים הפכו, בעקבות היותם היחידים שהתמודדו עם ישראל מיד לאחר מלחמת ששת הימים ('המהפכה העממית המזוינת' ובעיקר לאחר פעולת כראמה), לפופולריים מאוד בעולם הערבי ולבעלי תמיכה רחבה בקרב העולם הערבי. דבר זה השפיע מאוד על היסוסיו של חוסיין.

השתלטות המחבלים על אש"פ: אירגוני המחבלים השתלטו בפברואר 1969 על אש"פ והפכו אותו לאירגון הגג של המחבלים. דבר זה הוסיף למחבלים יוקרה ומעמד בעולם הערבי.

התפיסה הצבאית של אירגוני המחבלים: אירגוני המחבלים ובייחוד הקיצונים שבהם (הפת"ח הסתייג מגישה זו), פיתחו, בעקבות יצירת 'המדינה בתוך מדינה', תפיסה שגרסה שהשתלטות על ירדן היא צעד ראשון בדרך להשתלטות על פלסטין. למרות העדר הסכמה מלאה היה ברור, על סמך ניסיון העבר, שבמקרה של מאבק של כמה אירגונים נגד המשטר השאר לא יוכלו לעמוד מהצד.

תפיסת אירגוני המחבלים את כוחם הפוליטי בירדן: אירגוני המחבלים היו בטוחים שבמקרה של יציאה למלחמה במשטר הירדני, העם יהיה איתם. כמובן המחבלים חשבו, על סמך ניסיון העבר, שחוסיין לא יפעיל את כוחו המלא של הצבא וכשהוא יעשה זאת כבר יהיה מאוחר מדי. ולכן הם חשבו שהם יכולים לנצח גם בלי יתרון צבאי.

כוחם הצבאי של ירדן ושל אירגוני המחבלים: מבחינה צבאית היה ברור לכול שאירגוני המחבלים אינם יריב שקול להתמודד עם הצבא הירדני.

ההשפעות של פעולות המחבלים על ממלכת ירדן: פעולות המחבלים נגד ישראל הרסו את האיזור הפורה היחיד של ירדן וגרמו לחוסיין לחשוש מתגובות ישראליות שיערערו את משטרו. בכך הם הגבירו את התנגדותו להם.

התפיסות השולטות בצמרת השלטון הירדני: חוסיין נמנע מלהשתמש בכוח צבאי בלתי מוגבל נגד המחבלים, בגלל הפופולריות הרבה של המחבלים במדינות ערב ובגלל רצונו להימנע ממלחמת אזרחים והפסיד בעימותים עימם. בשלטון הירדני היו שתי תפיסות שולטות שניסו להשפיע על חוסיין: אחת- קראה לפתרון צבאי ולחיסול המחבלים, גם במחיר של מלחמת אזרחים, כי אם לא, השלטון ישמט מידו של חוסיין (מייצגה הבולט הוא וצפי אל-תל). השנייה- ניסתה לפעול בדרך של מו"מ, מכיוון שהיא חוששה ממלחמת אזרחים (מייצגה הבולט הוא רה"מ עד יוני 1970 בהג'ת אל-תלוני). חוסיין התלבט בין שתי גישות אלו כל הזמן.

חששו של חוסיין מהצבא: החל מיוני 1970 החל חוסיין לחשוש ממרידה של הצבא כנגדו וניסה לספק את רצון הצבא, בינתים בלי לגרום לעימות כולל עם אירגוני המחבלים.

תגובת אירגוני המחבלים ליוזמת יארינג: הסכמתו של חוסיין ליוזמה המדינית של האו"ם (יוזמת יארינג) נתפשה ע"י אירגוני המחבלים כבגידה בהם ובמאבקם כניסיון לחסלם והיוותה עבורם casus belli (עילה למלחמה).

לסיום: בסוף קיץ 1970 היתה ירדן לחבית אבק שריפה שרק היתה צריכה ניצוץ בשביל להתפוצץ, מכיוון שלאירגוני המחבלים היה את כל מה שהם היו צריכים בשביל לצאת למלחמה: סיבה – נוח יותר להשתלט על פלסטין ממדינה עצמאית, עילה – הסכמת ירדן ליוזמת השלום, היה להם את המעמד הדרוש בעולם הערבי והם פתרו, מבחינתם, את בעיית הכוח הצבאי, בכך שהיה להם, לפי תפיסתם, את הכוח הפוליטי הנדרש כדי להפיל את חוסיין (שנתפש חלש והססן). בסופו של דבר אירגוני המחבלים סיפקו גם את הניצוץ למלחמה.

נקודות עיקריות בחיסול 'מדינת המחבלים' בירדן

בפרק השישי ראינו שעולות הרבה שאלות קשות כשעוסקים בחיסול 'מדינת המחבלים' בירדן. בחלק זה אסכם את התשובות לשאלות אלו.

למה החליט חוסיין ללכת הפעם עד הסוף?

חוסיין הגיע, בעזרתם של כמה מנאמניו, ובראשם וצפי אל-תל, באמצע ספטמבר 1970, למסקנה שאם הוא רוצה לשמור על כיסאו, אין לו ברירה אלא לחסל את מדינת המחבלים שהוקמה בירדן אחרת היא תחסל את משטרו ותפיל אותו מכסאו. חוסיין עשה זאת משני טעמים עיקריים:

- 1) אירגוני המחבלים הובילו את חוסיין אל תוך המאבק ולא השאירו לו אפשרות להבליג הפעם. על ההכרזה על הקמת מדינה נפרדת באירביד כבר הוא לא היה יכול להבליג, מכיוון שהמחבלים עשו את הדבר שבגללו חשש חוסיין יותר מכל ממלחמת אזרחים, פירקו את הממלכה.
 - 2) החלק שתמך בתקיפת המחבלים בצמרת המשטר בירדן, הביא לידיעת חוסיין את העובדה שבצבא מתגבשת עמדה שקוראת להציל את חוסיין- גם אם הוא לא רוצה בכך. חוסיין, שחשש מהפיכה צבאית כזאת, החליט לקבל את עמדת הצבא (שסך הכל היתה דומה לעמדתו).
- אחרי הצלחה הצבאית היחסית של הצבא הירדני בקרבות ספטמבר, החליט חוסיין, שבסך הכל היה בעד חיסול מדינת המחבלים שאיימה על שלטונו, ושראה שהאזרחים הפלסטיניים של ממלכתו לא התערבו, לחסל את אחיזת אירגוני

המחבלים בירדן בכל מחיר (גם במחיר של חרם בעולם הערבי, ממנו חשש עד אירועי ספטמבר).

מה היו המטרות של הירדנים?

המטרות של השלטון הירדני היו חיסול מוחלט של אחיזת האירגוני המחבלים במדינה (חיסול מדינת המחבלים) במכה צבאית מכריעה אחת, שתחסל את בסיסיהם, תיקח את הנשק שלהם ותכניס את אנשיהם לכלא (או תגרשם מהמדינה). הטקטיקה אומנם שונתה בעקבות קרבות ספטמבר אבל המטרה נשארה, חיסול מדינת המחבלים באופן סופי ומוחלט.

למה האוכלוסיה הפלסטינית (וחלקים מהצבא הירדני) לא התערבה לטובת המחבלים?

זה אינו הנושא של העבודה שלי, אך מכיוון שהיתה לכך חשיבות גדולה מאוד בעיצוב האירועים בירדן אני חש שחשוב שארחיב על כך. נראה, למרות שקשה להגיד בוודאות ובבטחון ובטוח שעניין זה עוד צריך להיחקר, שאי-ההתערבות של האוכלוסיה הפלסטינית בירדן מקורה בפחד מהלא נודע וברצון לשמור על מה שהם קיבלו עד אז מממלכת ירדן, ולא להצטרף לקרב על זכויות נוספות שסביר להניח, בגלל העוצמה של הצבא הירדני, שהם יצאו ממנו עוד הפעם פליטים.

למה הירדנים הפסיקו בסוף ספטמבר?

הלחץ הבין-ערבי המדיני והכלכלי (הפסקת הסיוע של כמה מדינות) גרם לירדנים להפסיק את הקרבות בספטמבר ולחתום על הסכם הפסקת-אש, בלי להשלים את המטרה הכוללת, מכיוון שהיא לא רצתה להתנתק מהעולם הערבי.

למה הכוחות הזרים שישבו בירדן לא התערבו בקרבות ספטמבר?

הכוחות הצבאיים של סעודיה ועיראק, שישבו בירדן מאז מלחמת ששת הימים, לא התערבו בקרבות, כל אחד מסיבותיו שלו. הכוח הסעודי הקטן שישב בדרום הממלכה היה קטן מכדי להשפיע על המצב ולא רצה להגיע למצב מלחמה עם ירדן. הכוח העיראקי הגדול, לעומת זאת, לא התערב מכיוון שעיראק לא רצתה לפתוח במלחמה עם ירדן וגם כדי לא לסייע לאויבת הוותיקה שלה סוריה.

למה הצבא הסורי לא פלש, כולו, לירדן: בצמרת הסורית היו, כאמור, חילוקי דעות. הנשיא, ג'דיד, רצה לעזור לאירגוני המחבלים בכל מחיר. לעומתו, שר ההגנה, אסד, שלמעשה היה באותה עת האיש החזק במדינה, לא רצה לתת לאירגוני המחבלים להשתלט על ירדן ולכן הסורים התערבו (כפשרה) התערבות מוגבלת- ללא חיל אוויר- שבעצם דנה את הפעולה לכישלון.

למה המחבלים לא תקפו כשראו שהשלטון פועל לקראת סילוקם (מהפסקת האש של 'ספטמבר השחור') אלא נתנו לו לקבוע את הזמן והמקום המתאים לו? אירגוני המחבלים, שהבינו, בעקבות אירועי 'ספטמבר השחור', שאין להם סיכוי בקרב אמיתי עם הצבא הירדני, ניסו, בשל החשיבות הגדולה של ירדן כאיזור שממנו אפשר לתקוף את ישראל, לשמור על פרופיל נמוך ולהראות לשלטון בירדן שהם מקבלים עכשיו את מה שנותנים להם והעיקר שיתנו להם להישאר בירדן.

למה ארצות ערב לא התערבו בסדרת המאבקים של 1971?

רוב ארצות ערב, בניגוד למצב ששרר בספטמבר 1970, לא היו פנויות ב-1971 להשקיע את מרצם בהצלת הפלסטיניים. למרות זאת, ניסה העולם הערבי להפעיל על ירדן לחץ, ואף הביא אותה לחתום על מספר הסכמים עם הפלסטיניים, אבל כל הניסיונות הללו רק דחו את הקץ, מכיוון שממשלת ירדן כבר החליטה ללכת עד הסוף ועולם ערבי מוחלש לא היה יכול לעצור אותה.

סיכום הקרבות: התוצאה הסופית היתה בדיוק התוצאה אותה רצו במשטר הירדני. 'מדינת המחבלים' חוסלה, אירגוני המחבלים סולקו מהמדינה והממלכה שמרה על שלמותה.

תוצאות הפעולה

הפעולה הירדנית גררה, כפי שהראתי בפרק השביעי, השפעות רבות לטווח קצר ולטווח ארוך בחלק זה אסכם השפעות אלו.

1) השפעות על המצב הפנימי בממלכת ירדן:

- **יציבות פנימית-** בעקבות סילוקם של אירגוני המחבלים מירדן נכנסה ירדן לתקופה של כ-15 שנים של יציבות פנימית גדולה ביותר, מכיוון שהשלטון חיסל, למעשה, את האופוזיציה היחידה שהיתה לו. לטווח ארוך אנו יודעים שיציבות זו נמשכה עד עלייתה של האופוזיציה האיסלאמית, לאחר המהפכה באירן ב-1979 והפכה לסכנה למשטר עם התגברות המשבר הכלכלי מ-1983 ואילך (תרמו לכך הקריאות לדמוקרטיזציה של המשטר שהחלו בעקבות הפריחה הכלכלית והבעיות החוקתיות).

- **פריחת הכלכלה**- בעקבות היציבות הפנימית שהשיגה ירדן אחרי סילוק אירגוני המחבלים משטחה ביולי 1971, נכנסה ירדן לתקופה ארוכה של פריחה כלכלית. המשבר שהחל בענף הנפט ב-1983 חיסל את פריחת הכלכלה הירדנית והכניס אותה למשבר הכלכלי הקשה ביותר בתולדותיה.
- **הרתעה מפעולות נגד המשטר**- ההכרעה הברורה שהשיג המלך חוסיין במאבקו באירגוני המחבלים, היתה גורם חשוב בהרתעת מתנגדים למשטר בירדן.

(2) השפעות על יחסי החוץ של ירדן:

- **תגובות מדינות ערב לפעולה**- כל מדינות ערב החרימו את ירדן בעקבות הפגיעה באירגוני המחבלים (שהעזרה להם במאבקם נגד ישראל נחשבה לקונסנזוס ערבי). ירדן יצאה מבידוד כעבור שנתיים בלבד, בעקבות ההכנות הערביות למלחמת יום-כיפור. כלומר, אחרי שנתיים בלבד של בידוד ובלי לשנות את יחסה לאירגוני המחבלים חזרה ירדן לחיק העולם הערבי.

(3) השפעות על אירגוני המחבלים:

- **חיסול המאחז הטריטוריאלי** – בעקבות המהלומה שספגו אירגוני המחבלים מירדן, נותרה לבנון כמדינה הערבית היחידה שבה הם היו יכולים לקיים מאחז עצמאי ולפעול ממנו נגד ישראל. לקח להם כמה שנים להתארגן ולכן מ-1971 עד 1974 הם עסקו בעיקר בפח"ע חו"ל כנגד ישראל. אירגוני המחבלים הצליחו להקים מאחז עצמאי, אך עד 1978 הם עסקו בעיקר במאבקים פנים לבנוניים (במסגרת מלחמת האזרחים) ובביצוע פיגועים לצורך השגת יעדים מדיניים ורק מ-1978 ואילך עברו לפעול, בצורה אינטנסיבית, נגד ישראל ישירות דרך הגבול הלבנוני. המאחז הטריטוריאלי זה חוסל בעקבות מלחמת לבנון והמאבקים הפנים אירגוניים והחיצוניים שהתבצעו אחריה.

- **התפיסה הצבאית**- בעקבות המאבק עם הצבא הירדני, החלו האירגונים לשנות את תפיסתם. הארגונים לא הצליחו להחליט אם עליהם להעריך כצבא סדיר או להגביר את המסגרות החשאיות שלהם ולכן הם נערכו בלבנון תוך שהם פועלים בשני הכיוונים במקביל.

(4) השפעות על יחסי ירדן-אש"ף:

- **הזירה המדינית**- בעקבות חיסול המאחז של אירגוני המחבלים בירדן, עבר המאבק בין ירדן לאירגונים לזירה המדינית. המאבק היה בעיקר על השאלה מי הוא הנציג הלגיטימי של העם הפלסטיני וכתוצאה מכך למי שייכת הגדה

המערבית. הקונסנזוס בעולם הערבי לגבי זכותם של הפלסטיניים להחליט על גורלם בעצמם, ועל כך שאש"ף הוא נציג הפלסטיניים, רק גדל בעקבות הפעולה הירדנית נגד אירגוני המחבלים. בנוסף יש לציין שלטווח ארוך, הנסיבות המדיניות גרמו לאירגוני המחבלים ולממלכת ירדן לחזור ולשתף פעולה, למרות משקעי העבר.

- **הזירה הצבאית- אירגוני המחבלים** קיימו פעולות טרור נגד ירדן כדי לנקום על הפעולה נגדם, ובעיקר ע"י אירגון 'ספטמבר השחור' (מיוחס לפת"ח). פעולת אלו הופסקו בעקבות סיום הבידוד הירדני בעולם הערבי באוגוסט 1973 והחנינה הכללית שהעניק חוסיין לחברי אירגוני המחבלים בספטמבר 1973.

- **השליטה על הגדה המערבית** – אחד מהמאבקים הקשים ביותר בין אירגוני המחבלים לממלכת ירדן, אחרי גירוש האירגונים מהממלכה, היה על עתיד הגדה המערבית. לחזור ולשלוט בגדה היתה משאלתו הגדולה ביותר של חוסיין. בעקבות הפגיעה באירגונים (שגרמה לכעס רב בגדה), הבין חוסיין שחזרה לסדר ששרר לפני 1967 היא בלתי אפשרית. לכן העלה חוסיין את 'תוכנית הפדרציה', שהציעה לפלסטיניים בגדה אוטונומיה תחת שלטון המלך. התוכנית נדחתה בעולם הערבי, אך המשיכה לשמש כאבן היסוד במדיניות הירדנית. לטווח קצר הביאה תוכנית זו לחיזוק העמדה הירדנית בגדה המערבית, אך הקונסנזוס הערבי גרם רוב הזמן לחיזוק העמדה של אש"ף. בעקבות האינתיפדה והחלטות ועידת אלג'יר ניתק חוסיין את קשרי הממלכה עם הגדה, והסכם אוסלו, בנוסף להסכם השלום בין ישראל לירדן, הביאו סופית לאובדן השליטה הירדנית על הגדה המערבית.

סיכום

הגורמים לפעולה

לפני 1967: המשטר בירדן היה ועודנו משטר מלוכני, שבראשו עומד בן למשפחה ההאשמית, הצבא תמיד היה נאמן לשלטון ולמשטר והוא עשה כל שנדרש כדי להשאיר אותם על כנם. השלטון לא איפשר קיום של חיים דמוקרטיים (למרות בחירות ופרלמנט) והוא פחד מקיומה של אופוזיציה ופעל נגדה. למשפחה ההאשמית ובייחוד לחוסיין היה קשר עמוק לגדה המערבית, מכיוון שהם תפסו אותה כשריד האחרון שקיים לממלכה הערבית הגדולה שהם שאפו להקים. קשר זה לא ניתק גם כשהגדה נכבשה ע"י ישראל ב-1967 וירדן הוסיפה להתנהג כאילו הגדה שלה. לירדן המלוכנית היתה בעיה חמורה של לגיטימציה- היא נתפסה ע"י חלק מהעולם הערבי (החלק שכינה עצמו 'פרוגרסיבי') כתוצר של האימפריאליזם אפשר לפגוע בו. לכל

אורך השנים ירדן זכתה לתמיכה של המעצמות הגדולות בעולם (גם ברה"מ תמכה בקיום המשטר המלוכני) ובעיקר של בריטניה וארה"ב.

לפלסטיניים היה ניגוד אינטרסים מול ירדן, מכיוון שגם הם רצו שליטה על הגדה המערבית (כחלק מפלסטין העצמאית) שסופחה לירדן, ובתוך ירדן הם רצו עוד יצוג בחיים הפוליטיים (הפלסטיניים היו רוב בירדן ועירערו את היציבות מכיוון שהיו רגילים לשלטון יחסית דמוקרטי בארץ ישראל). הקמת אש"ף ב-1964 סיבכה את העניין, מכיוון שהיא העניקה לפלסטיניים גוף מייצג שפועל למען הקמת מדינה עצמאית לפלסטיניים. מכיוון שמשמעות הדבר היתה ניתוק הגדה המערבית מירדן ולקיחת זכות ההחלטה על גורל הפלסטיניים מירדן, השלטון בירדן התנגד לגוף זה. אחרי 1967: מלחמת ששת הימים היוותה קו שבר לתהליכים במזרח התיכון. בחלק זה אני אסכם את הדברים שהשתנו בירדן, אצל אירגוני המחבלים וביחסים ביניהם ואשר השפיעו על אירועי מלחמת האזרחים.

בעקבות המלחמה נשברה החלוקה של העולם הערבי וירדן התקבלה כחברה לגיטימית בו. מצד שני המלחמה וההתפתחויות שאחריה קיבעו את זכותם של הפלסטיניים ליצג את עצמם כקונסנזוס בעולם הערבי, מה שגרם לבעיה גדולה ואף קיומית לממלכת ירדן, מכיוון שיש מאז שתי ישויות שדורשות שליטה על הגדה המערבית. גל הפליטים שהגיע לממלכה, בעקבות המלחמה, החמיר את בעיית הלגיטימציה הפנימית של המשטר. כלכלת הממלכה כמעט והתמוטטה בעקבות אובדן הגדה המערבית וזרם הפליטים שהגיע לממלכה. מדיניות הגשרים הפתוחים של ישראל, שאיפשרה קשר בין הגדות, הצילה את הכלכלה הירדנית. התחזקות אירגוני המחבלים בעקבות המלחמה, והמעבר שלהם לאסטרטגיית 'המאבק המזוין' איימו על המשטר בירדן, כמו גם הפעולות שלהם, שגרמו לתגובות ישראליות ואיימו להפיל את המשטר בירדן. לכל אורך התקופה היו שתי תפישות בצמרת השלטון בירדן: אחת- קראה להתעמת עם אירגוני המחבלים (בראשות אל-תל) והשניה- קראה לעזור להם (בראשות אל-תלהוני). בתקופה זו גם אין בחירות בירדן. מערכת היחסים עם ישראל נשארה בעינה בעקבות המלחמה ('שותפות אסטרטגית' בעיקר כנגד הפלסטיניים).

ההידרדרות והפעולה

ההידרדרות- כאמור, מעמדם של אירגוני המחבלים בעולם הערבי הלך והתחזק אחרי מלחמת ששת הימים, ומעמדם רק התחזק אחרי השתלטותם על אש"ף ב-1968, מכיוון שכך הם קיבלו גם את הלגיטימציה של מייצגי הפלסטיניים וגם את הכבוד של היחידים שלוחמים נגד ישראל. בעקבות חיסול המאחז שלהם בגדה המערבית ע"י ישראל, עברו אירגוני המחבלים לפעול מהגדה המזרחית. תחילה הם

עברו לבקעת הירדן וככול שהלחץ הישראלי גבר כך הם עברו יותר ויותר מזרחה. התגובות הישראליות פגעו בכלכלה הירדנית (כמעט חיסלו את החקלאות שלה), והדאיגו מאוד את חוסיין שחשש ליציבות משטרו. אירגוני המחבלים הקימו, למעשה, מדינה בתוך מדינה בירדן והחלו להתנהג כשליטים באיזורים שבהם הם התיישבו, בעקבות כך, התפתחה אצלם תפיסה שאמרה שצריך לכבוש את ירדן כקרב קפיצה לפלסטין. אומנם לא כל האירגונים התלהבו מאוד מתפיסה זו, אבל לפי המשברים החוזרים ונשנים שהתבצעו בירדן, היה ברור שבמקרה של מאבק עם השלטון כל האירגונים השתתפו בו. במשברים שהתרחשו בירדן בין ינואר 1968 לספטמבר 1970 (והיו עשרות כאלה, בעוצמות שונות), היה ברור שהכוח הצבאי של ירדן גדול בהרבה מהכוח של אירגוני המחבלים, אבל בגלל הססנותו של חוסיין להשתמש בו ובגלל שהאירגונים סמכו על תמיכת העם וחלק מהצבא בהם, הם חשבו שיוכלו להביס כוח זה. בסביבות חודש יוני 1970 החל חוסיין לחשוש שהצבא יתמרד עם הוא לא יפעל בצורה נחרצת כנגד אירגוני המחבלים. הסכמת ירדן ליוזמת יארינג הובנה ע"י אירגוני המחבלים כנסיון פגיעה בהם והיתה בשבילם עילה למלחמה, מכיוון שהם היו בטוחים שהם ינצחו בה הם החליטו לצאת למלחמה כנגד השלטון הירדני. חוסיין שנדחק לפינה היה חייב להגיב (בגלל לחץ הצבא ויותר מכך בגלל האפשרות שהוא יאבד את השלטון) ויצא למלחמה כוללת נגדם.

הפעולה- מטרות הפעולה היו חיסול מוחלט של ה'מדינה בתוך מדינה' שהקימו אירגוני המחבלים, הירדנים לא הצליחו לבצע זאת בספטמבר 1970, מכיוון שהתערבות העולם הערבי, עצרה אותם. במהלך הפעולה, שנמשכה עשרה ימים, הצליחו הירדנים לפגוע קשות באירגוני המחבלים, לעצור ולגרש פלישה סורית מוקטנת (בגלל חילוקי דעות בצמרת הסורית) ובעקבות כך לחסל את המדינה העצמאית שאירגוני המחבלים הקימו באיזור אירביד. הירדנים הצליחו לפגוע קשות באירגוני המחבלים, מכיוון שכל הדברים שאירגוני המחבלים סמכו עליהם לא קרו: מדינות ערב לא התגייסו לעזרתם (סוריה לא תקפה בכוח מלא, הכוחות העיראקים והסעודים שישבו בירדן לא התערבו מכיוון שהיו נחותים מהכוח הירדני ולא רצו לפתוח במלחמה מעמדה זו, העיראקיים לא תקפו גם מכיוון שהם לא רצו לעזור לסורים. הצבא הירדני נשאר נאמן ברובו למלך ואילו האוכלוסיה הפלסטינית לא התערבה בגלל חששה מאיבוד כל מה שהיה לה). אחרי אירועי ספטמבר, שינו הירדנים את הטקטיקה ועברו לנצל וליזום ימי קרב והסכמים עם אירגוני המחבלים וכך לדחוק אותם מהממלכה (כלומר, המטרה נשארה זהה, רק הם לא רצו שהעולם הערבי ימנע את השגתה). אירגוני המחבלים לא תקפו שוב בכוח מלא, מכיוון שנוכחו לדעת שהם חלשים יותר מהשלטון והם לא יכלו להרשות לעצמם לאבד את

המאחז החיוני שהיה להם בירדן. בכך הם בעצם ויתרו על היוזמה ונגררו אחרי מה שהכתיב השלטון הירדני (כשראש הממשלה הוא אויבם הותיק וצפי אל-תל). מדינות ערב לא התערבו בקרבות אלו, כי לא היו פנויות לכך (כל אחת מסיבותיה שלה), וכך הופקרו אירגוני המחבלים לחסדי השלטון בירדן שעד מהרה הצליח להשיג את מטרתו ולסלק את אירגוני המחבלים מהממלכה.

תוצאות הפעולה

בעקבות הפעולה נגד אירגוני המחבלים נכנסה ירדן לבידוד בעולם הערבי, אך מצד שני עבר השלטון ממצב של כמעט אובדן השליטה על הממלכה לתקופה (יותר מ-15 שנה, מכיוון שהפעולה הצבאית המוצלחת הרתיעה אחרים מלנסות לפעול נגד המשטר בירדן) של יציבות פנימית מקסימלית. היציאה מהבידוד בעולם הערבי בעקבות ההכנות למלחמת יום-כיפור (בסך הכל תוך שנתיים, וזאת מבלי לבצע שינוי משמעותי ביחסה לאירגוני המחבלים) ביחד עם היציבות הפנימית הובילו לפריחה כלכלית חסרת תקדים בממלכה (כ-12 שנה של צמיחה). סיום הבידוד המדיני הירדני הוביל גם לסיום פיגועי הנקמה של המחבלים כנגד השלטון בירדן. גירוש אירגוני המחבלים מירדן הוביל לחיזוק הקונסנזוס בעולם הערבי בדבר זכות הפלסטיניים לייצג את עצמם ובדבר היותו של אש"פ המייצג שלהם. לטווח הארוך גרמה הפעולה הירדנית לחיזוק מעמדו המדיני של אש"פ ולאובדן סופי של הגדה המערבית. אירגוני המחבלים עברו ללבנון, התבססו שם תוך הפקת לקחים (בלי הגעה להכרעה אה צריך צבא סדיר או חיזוק החשאיות) וסולקו משם לאחר 12 שנה תוך מאבק נוסף עם צבאות סדירים. בעקבות זאת חזרו ירדן ואירגוני המחבלים לשתף פעולה לזמן מה. לסיום, ניתן לומר שהתוצאה העיקרית של הפעולה הירדנית היתה הצלת המשטר בירדן, תוך השגת תקופה ארוכה של יציבות פנימית ופריחה כלכלית, אך גרמה לאיבוד תפקידה של ירדן כמייצגת הפלסטיניים וחשוב מכך גרמה לאיבוד סופי של הגדה המערבית.

לסיכום: כפי שהנחתי בהנחת המחקר, השלטון הירדני השיג את מטרתו במאבקו נגד אירגוני המחבלים. השלטון חיסל תוך כמה חודשים את המדינה בתוך מדינה שהקימו אירגוני המחבלים, ולמעשה סילק אותם סופית מירדן. אומנם היו להצלחה זו כמה תוצאות לוואי לטווח הארוך שהיו מצערות מבחינת ירדן (כמו למשל אובדן הגדה המערבית), אבל אפשר לומר שגם לטווח הקצר וגם לטווח הארוך, הפעולה הירדנית השיגה את מטרתה.

לסיום

מחקר זה נבע, כאמור, מתוך המציאות העכשווית במדינת ישראל. במדינת ישראל יש קולות הטוענים שהדרך להתמודד עם הבעיה הפלסטינית היא לנהוג בהם כמו חוסיין. אומנם מחקר זה לא בדק את השאלה, האם מדינת ישראל יכולה לעשות דבר כזה לפלסטיניים, אבל אני חושב שאני יכול לחדד כמה נקודות בעניין.

חוסיין, כראש השלטון הירדני בתקופת מלחמת האזרחים, הבדיל בין האוכלוסיה הפלסטינית לבין אירגוני המחבלים, וחזר והבהיר שאין לא מאבק עם האוכלוסיה הפלסטינית בירדן. חוסיין הצליח לנצח את אירגוני המחבלים בכך שהוא סילק אותם מארצו. בנוסף, צריך לציין, שהקהילה הבינ"ל לא התערבה במלחמה בירדן, ואין לי ספק, על פי נסיון העבר, שהיא תתערב במקרה של קרבות בישראל. לכן, לדעתי, ישראל לא יכולה לסלק את אירגוני המחבלים, כי אין מדינה שתקבל אותם וגם אם תצליח ישראל לסלק את אירגוני המחבלים עדין ישארו בישראל פלסטיניים שיהיו, למעשה, חסרי אזרחות. כדי לפתור בעיה זו, מעלים חוגים מסויימים את הטענה ש"ירדן היא המדינה הפלסטינית"³⁰⁸. מחקרי לא עסק במישרין בנושא זה, אך עדין אני מרגיש שאני יכול לענות על כך. ירדן היא לא המדינה הפלסטינית ובכל מקרה שני הצדדים לא יסכימו לרעיון זה. באופן כללי, רעיון זה אומר שהפלסטיניים יעזבו את הגדה המערבית (אחרת אין פתרון לבעיה, מבחינת מעלי הצעה זו) ויעברו למדינה עצמאית בירדן. כפי שראינו, אין סיכוי שהירדנים או הפלסטיניים יסכימו לוותר על הגדה המערבית ובנוסף אין שום סיכוי שהמשטר בירדן יסכים להשתנות ולהעביר את השליטה לפלסטיניים. יש לציין, שאם מדינה כזו אכן תוקם, אפשר להיות כמעט בטוחים שהם יבטלו את הסכם השלום עם ישראל וייתחסו למדינה זאת כקרבן קפיצה להשמדת מדינת ישראל.

מכל מקום, לדעתי, עניינים אלו צריכים להיחקר בצורה אקדמאית, ויש מקום רב, כפי שהראתי במבוא, למחקרים בנושא יחסי ירדן והפלסטיניים, שיועילו להבנת הסכסוך במזה"ת, ויתרמו מאוד להעלאת פתרונות הגיוניים וטובים לפתרון הסכסוך. מחקרים כאלו חסרים בשפה העברית, וכולי תקווה שמחקרי שלי יסייע להבנת הנושא, כמו גם לכתיבת מחקרים נוספים בנושא.

³⁰⁸ למשל, ישראל הראל במאמר מתאריך ה-11 לדצמבר 2003 טוען ש: "... מדינה פלסטינית נוספת, בנוסף לירדן-פלסטין (כשהפלסטינים יגיעו למדינה ביש"ע, ואולי עוד קודם, הם ישתלטו על ירדן, שבה קיים רוב ירדני מוחלט)" (הראל, ישראל, 'בורחים מהבעיה הדמוגרפית', הארץ, 11.12.2003).

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

מסמכים

- 'נאום גולדה מאיר בכנסת על מלחמת האזרחים הירדן', מתוך: נדבה, יוסף, סיכסוך ישראל – ערב, עמ' 77-78, הוצאת רביבים, 1983, ת"א.

עיתונות

- זראי, עודד, 'האיש הסודי של ירדן', דבר השבוע, עמ' 29, 4.7.1969.
- יערי, אהוד (תירגם), 'הצד האפל של הפת"ח', דבר השבוע, עמ' 15, 18, 7.2.1969.
- יערי, אהוד, 'כל אנשי נגד-המלך', דבר השבוע, עמ' 10-11, 19.6.70.
- יערי, אהוד, 'המזרח הפרוע', דבר השבוע מס' 38, עמ' 6, 18.9.70.
- יערי, אהוד, 'מלחמת העצבים שמאחורי מלחמת האזרחים', דבר השבוע מס' 39, עמ' 5, 25.9.70.
- להב, אהרון, 'הפלדה לא הכזיבה', דבר השבוע, עמ' 16-20, 29.3.1968.
- פונדק, נחום, 'כראמה אין דרך חזרה', דבר השבוע, עמ' 12-15, 28, 29.3.68.

מקורות משניים

מאמרים

- אל פלג, צבי, 'תוכנית הפדרציה של חוסיין – גורמים ותגובות', סקירות, מכון שילוח-אוניברסיטת ת"א, ת"א, דצמבר 1977.
- ארנון-אוחנה, יובל, נבו, יוסף, 'ארגוני המחבלים בסופו של שלב', סקירות, מכון שילוח-אוניברסיטת ת"א, ת"א, 1971.
- ביגר, גדעון, 'לידתה של ירדן וקביעת גבולותיה המדיניים', מתוך: ירדן ואתריה – גיאוגרפיה והיסטוריה, קדמוניות ירדן, כרך 107-108, חלק ראשון, (ערכו: גבריאל ברקאי ואלי שילר), עמ' 13-17, אריאל, ירושלים, 1995.
- בר לביא, זאב, 'המשטר ההאשמי 1949-1967 ומעמדו בגדה המערבית', סקירות, מכון שילוח-אוניברסיטת ת"א, ת"א, ספטמבר 1981.
- דישון, דניאל, 'מערכת היחסים הבין ערביים', סקירות, מכון שילוח-אוניברסיטת ת"א, ת"א, אוקטובר 1974.
- דן, אוריאל, 'ישות ירדן' בנסיבות משתנות', סקירות, מכון שילוח-אוניברסיטת ת"א, ת"א, אוגוסט 1974.

- דן, אוריאל, 'המשטר בירדן ומתנגדיו 1949-1970', בתוך: מילסון, מנחם (עורך), חברה ומשטר בעולם הערבי, עמ' 128-159, מוסד ון-ליר, ירושלים, 1977.
- דן, אוריאל, 'אמירות עבר הירדן 1921-1946', סקירות, מכון שילוח-אוניברסיטת ת"א, ת"א, 1982.
- כדורי, אלי, 'המעבר מן העידן הבריטי לעידן האמריקני במזה"ת', בתוך: המזה"ת וארה"ב, בעריכת: רבינוביץ, איתמר, ושקד, חיים, עמ' 19-24, ספריית אפיקים- עם עובד ומכון שילוח-אוניברסיטת ת"א, ת"א, 1980.
- מאירי, ירון, 'מכראמה לפטמבר השחור', מתוך: פלשתינים על פלשתינ - 1950-1988 תעודות ומאמרים, (ערך: משה גבאי), עמ' 330-334, אפעל- המרכז הסמינריוני של התק"ם, אפעל, נובמבר 1988.
- מילסון, מנחם, ירדן והגדה המערבית, פרסומי מדיניות, המכון ליחסים בין לאומיים- האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1984.
- נבו, יוסף, 'נסיונות לכינונה של ישות ירדנית', עיונים בחקר המזה"ת, מס' 18 אוניברסיטת חיפה, חיפה, פברואר 1979.
- ססר, אשר, 'האליטה העבר ירדנית, וצפי תל והמלחמה במחבלים', סקירות, מכון שילוח- אוניברסיטת ת"א, ת"א, אוגוסט 1974.
- ססר, אשר, 'ירדן ומלחמת ששת הימים', מתוך: שישה ימים – שלושים שנה, עורך: ססר, אשר, עמ' 102-112, סדרת תקריב, הוצאת מרכז רבין לחקר ישראל ועם עובד, ת"א, 1999.
- ערן, עודד, 'תולדות בית המלוכה ההאשמי בירדן (1920-1948)', בתוך: ירדן ואתריה – גיאוגרפיה והיסטוריה, קדמוניות ירדן, כרך 107-108, חלק ראשון, (ערכו: גבריאל ברקאי ואלי שילר), עמ' 147-157, אריאל, ירושלים, 1995.
- רוזקרנץ, ריצ'רד, 'יעדיה של מדיניות ארה"ב במזה"ת' בתוך: המזה"ת וארה"ב, בעריכת: רבינוביץ, איתמר, ושקד, חיים, עמ' 43-46, ספריית אפיקים- עם עובד ומכון שילוח- אוניברסיטת ת"א, ת"א, 1980.
- רייך, ברנרד, 'האינטרסים האמריקניים במזה"ת' בתוך: המזה"ת וארה"ב, בעריכת: רבינוביץ, איתמר, ושקד, חיים, עמ' 64-104, ספריית אפיקים- עם עובד ומכון שילוח- אוניברסיטת ת"א, ת"א, 1980.
- שביט, אוריה, 'תקדים ספטמבר השחור', הארץ – מוסף השבת, 13.4.2002.

- שטנדל, אורי, 'התיישבות הצ'רקסים בעבר הירדן במאה ה-19', בתוך: ירדן ואתריה – גיאוגרפיה והיסטוריה, קדמוניות ירדן, כרך 107-108, חלק ראשון, (ערכו: גבריאלי ברקאי ואלי שילר), עמ' 144-146, אריאל, ירושלים, 1995.
- שיפטון, דן, 'השותפות האסטרטגית בין ישראל לירדן: לקחי העבר וציפיות ההווה', מתוך: יחסי ישראל לירדן, עמ' 17-22, הוצאת מרכז בי"סא למחקרים אסטרטגיים, אוברסיטת בר-אילן, 1997.
- שמש, משה, 'אשף: 1964-1993 – ממאבק מזוין להסכם שלום', מתוך: התנועה הלאומית הפלסטינאית: מעימות להשלמה?, (עורכים: מעוז, משה, וקידר, ב"ז), עמ' 299-305, משרד הביטחון, ת"א, 1996.

ספרים

- אבו איאד, ללא מולדת – שיחות עם אריק רולו, מפרש-הוצאה לאור, ירושלים, 1983.
- אל-פלג, צבי, המופתי הגדול, משרד הביטחון, ת"א, 1989.
- אלון, יגאל, בחתירה לשלום, (עורך: צביקה דרור), דפוס חידקל, ת"א, 1989.
- אלטמן, ד"ר ישראל, מצרים, (ערכה: יעל חבר), דע המזה"ת, מרכז ההסברה/שירות הפרסומים, ירושלים, 1981.
- אל-תל, עבדאללה, זכרונות עבדאללה אל תל, מערכות, צה"ל, 1964.
- אסף, מיכאל, תולדות הערבים בא"י ובריחתם, דפוס בארי, בארי, 1967.
- ארנון-אוחנה, יובל, חרב מבית – המאבק הפנימי בתנועה הפלסטינית 1929-1939, מכון שילוח לחקר המזה"ת ואפריקה-אוניברסיטת ת"א, ת"א, 1981.
- ארנון-אוחנה, יובל, אש"ף – הארגון ומטרותיו, דע המזה"ת, מרכז ההסברה/שירות הפרסומים, ירושלים, 1983.
- ארנון-אוחנה, יובל, ויודפת, אריה, אש"ף – דיוקנו של ארגון, ספריית מעריב, ת"א, 1985.
- בארי, אלעזר, הפלסטיניים תחת שלטון ירדן, מכון טרומן-האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1978.
- בכור, גיא, לקסיקון אש"ף, (יועץ: צבי אל פלג), משרד הביטחון, ת"א, 1991.
- ברעם, אמציה, וזיידל, רונן, עיראק, (ערך: חיים אופז), דע המזה"ת, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1992.
- ברקאי, גבריאלי ושילר, אלי (עורכים), ירדן ואתריה – גיאוגרפיה והיסטוריה, קדמוניות ירדן, כרך 107-108, חלק ראשון, אריאל, ירושלים, 1995.

- גבאי, משה (ערך), פלשתינים על פלשתינ 1950-1988 תעודות ומאמרים, אפעל- המרכז הסמינריוני של התק"ס, אפעל, נובמבר 1988.
- גבאי, משה, הצהרות והחלטות בנושא הפלסטיני 1950-1989, יד טבנקין, ת"א, 1990.
- גולן, אביעזר, ירדן, המזה"ת, משרד הבטחון, ת"א, 1966.
- גילברט, מרטין, אטלס הסכסוך הישראלי-ערבי, (תרגום: אלחנן, אורן), משרד הבטחון, ת"א, 1994.
- הרכבי, יהושפט, פת"ח באסטרטגיה הערבית, מערכות, ת"א, פברואר 1969.
- הרכבי, יהושפט, האמנה הפלסטינאית ומשמעותה, מרכז ההסברה/שירות הפרסומים, ירושלים, 1974.
- הרכבי, יהושפט, ערבים, פלסטינאים וישראלים: אסופת מאמרים, מוסד ון-ליר, ירושלים, 1975.
- הרכבי, יהושפט, שטיינברג, מתי, האמנה הפלסטינית במבחן הזמן והמעשה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1988.
- וויינראוב, יוכבד (עריכה), אירגוני המחבלים, משרד הביטחון, ת"א, 1974.
- ויליאמס, אן, בריטניה וצרפת במזה"ת ובצפון אפריקה 1914-1964, (תרגום: ארי סואן), מסדה, ר"ג, 1972.
- ז"ק, משה, חוסין עושה שלום – שלושים שנה ועוד שנה בדרך אל השלום, מרכז בס"א ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, 1996.
- טולדנו, אהוד, ודקל, זמיר, מצרים, דע המזה"ת, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1991.
- טל, נחמן, עימות מבית – התמודדות מצרים וירדן עם האסלאם הקיצוני, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים והוצאת פפירוס-אוניברסיטת ת"א, 1999.
- יודפת, ד"ר אריה, ברה"מ והמזה"ת, משרד הבטחון, ת"א, 1973.
- יערי, אהוד, פתח, לוי אפשטיין, ת"א, 1970.
- כהן, ירוחם, תוכנית אלון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1973.
- לואיס, פרופ' ברנרד, המזה"ת והמערב, מערכות, ת"א, 1970.
- לקויר, זאב, המאבק על המזה"ת, הקיבוץ הארצי, ת"א, 1970.
- לרון, רם, המעצמות והמזה"ת, הוצאת ברונפמן, ת"א, 1970.
- מילסון, מנחם (עורך), חברה ומשטר בעולם הערבי, מוסד ון-ליר, ירושלים, 1977.

- מלמן, יוסי, אבו נידאל – דיוקנו של אירגון טרור, הוד את הדר, ת"א, 1984.
- מלמן, יוסי, שותפות עוינת, ידיעות אחרונות, ת"א, 1987.
- מעוז, משה, סוריה, (ערך: חיים אופז), דע המזה"ת, משרד ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1992.
- מעוז, משה, וקידר, ב"ז (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינאית: מעימות להשלמה?, משרד הביטחון, ת"א, 1996.
- מררי, אריאל, ואלעד, שלומי, פח"ע חו"ל – טרור פלסטיני בחו"ל 1968-1986, סדרת קו אדום, המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה-אוניברסיטת ת"א והקיבוץ המאוחד, ת"א, 1986.
- נדבה, יוסף, סיכסוך ישראל – ערב, הוצאת רביבים, 1983, ת"א.
- סיל, פטריק, אסד – המאבק על המזה"ת, מערכות, ת"א, 1993.
- סלע, אברהם, אחדות בתוך פירוד במערכת הבינערבית, ועידות הפסגה הערביות, הוצאת מאגנס-האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1983.
- ססר, אשר, בין ירדן לפלסטין - ביוגרפיה פוליטית של וצפי אל תל, סדרת קו ירוק, מכון שילוח-אוניברסיטת ת"א והקיבוץ המאוחד, ת"א, 1983.
- ססר, אשר, אש"ף אחרי המלחמה בלבנון, סדרת קו ירוק, מכון שילוח-אוניברסיטת ת"א והקיבוץ המאוחד, ת"א, 1985.
- ססר, אשר, ירדן, (ערך: אופז, חיים), דע המזה"ת, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1993.
- ססר, אשר (עורך), שישה ימים – שלושים שנה, סדרת תקריב, הוצאת מרכז רבין לחקר ישראל ועם עובד, ת"א, 1999.
- פלינט, אלי, נסיכויות המפרץ הפרסי, (ערכה: יעל חבר), דע המזה"ת, מרכז ההסברה/שירות הפרסומים, ירושלים, 1980.
- קוואנדט, ויליאם, עשור של החלטות (תירגם: קובי שרת), ת"א, 1980.
- קוסטינר, יוסף, מדינות המפרץ הפרסי, (ערך: חיים אופז), דע המזה"ת, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1992.
- קוסטינר, יוסף, ערב הסעודית, (ערכה: יעל חבר), דע המזה"ת, מרכז ההסברה/שירות הפרסומים, ירושלים, 1984.
- קטרי, נסים, שוורצבוים, משה, אש"ף, (ערך: חיים אופז), דע המזה"ת, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1992.

- קטרי, נסים, שוורצבוים, משה, לבנון, (ערך חיים אופז), דע המזה"ת, משרד ההסברה-משרד החינוך, 1993.
- קימברלין, ברוך, מגדל, יואל שמואל, פלסטינים עם בהתהוות, הוצאת כתר, 1999.
- קליינמן, אהרון, דו קיום ללא שלום, ספריית מעריב, ת"א, 1986.
- קם, א. (עורך), חוסין יוצא למלחמה- מלחמת ששת הימים בעיני הירדנים, מערכות, ת"א, 1974.
- קמחי, דוד, האופציה האחרונה- המאבק לשלום במזה"ת, הוצאת עידנים וידעות אחרונות, ת"א, 1992.
- רבינוביץ, איתמר, שקד, חיים, המזה"ת וארה"ב, ספריית אפיקים- עם עובד ומכון שילוח- אוניברסיטת ת"א, ת"א, 1980.
- רובינשטיין, דני, ערפאת – דיוקן, זמורה-ביתן, 2001.
- רונן, יהודית, לוב, דע המזה"ת, מרכז ההסברה-משרד החינוך, ירושלים, 1991.
- רן, ירון, שורשי האופציה הירדנית, ציטריין- הוצאה לאור, ת"א, 1991.
- שיף, זאב, הבר, איתן, לקסיקון לביטחון ישראל, זמורה, ביתן, מודן – הוצאה לאור, ת"א, 1976.
- שיף, זאב, יערי, אהוד, אינתיפדה, שוקן, ת"א, 1990.
- שיפטן, דן, אופציה ירדנית- ישראל, ירדן והפלסטינים, הוצאת יד טבנקין – הקיבוץ המאוחד, ת"א, 1986.
- שיפטן דן, יחסי ירדן-אש"פ – בשלב חדש, יד טבנקין- המכון לחקר כוח המגן, ת"א, 1984.
- שמעוני, יעקב, מדינות ערב, עם עובד, ת"א, 1977.
- שמעוני, יעקב, לקסיקון פוליטי של העולם הערבי, כתר, ת"א, 1988.
- תומא, אמיל, התנועה הלאומית הפלסטינאית והעולם הערבי, (תרגום: רובינזון, אברהם), מפרש, ת"א, 1990.

ספרים באנגלית

- Bailey, Clinton, JORDENS PALESTINIAN CHALLENGE 1948-
- The Leonard Davis Institute For International Relations- The ,1983
- Hebrew University of Jerosalem, Jerosalem,1984.

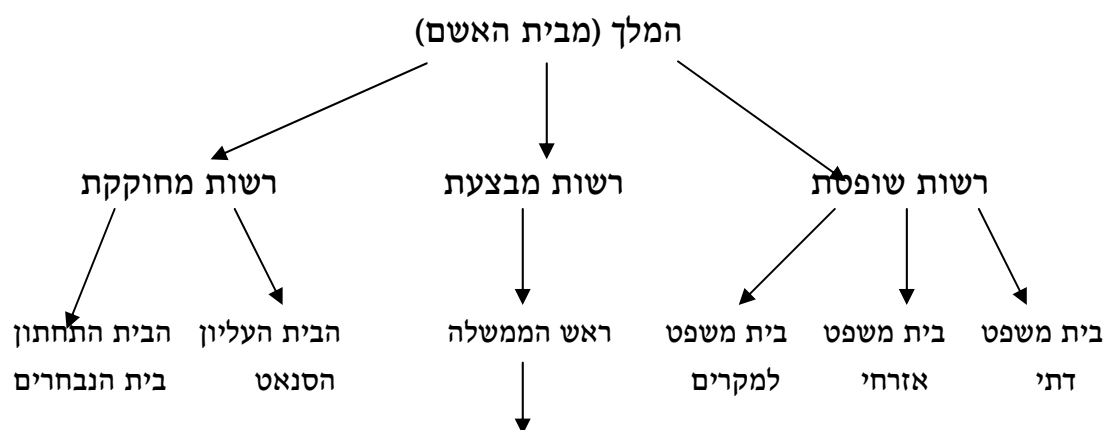
נספחים

מפת ירדן³⁰⁹

אילן יוחסין: השושלת ההאשמית³¹⁰

³⁰⁹ המפה מתוך: ברור, משה, אטלס המזה"ת, עמ' 123, כרטא, ירושלים, 1990.
³¹⁰ אילן היוחסין מתוך: י. שמעוני, לקסיקון פוליטי, עמ' 104.

תרשים: מבנה המשטר בירדן

הערות

(1) בית הנבחרים נבחר ע"י העם בבחירות חשאיות, הוא מונה 60 חברים מחצית מהגדה המזרחית ומחצית מהגדה המערבית, הוא יכול להביע אי אמון בתקציב ובממשלה.

(2) חברי הסנאט ממונים ע"י המלך, הסנאט מונה 30 חברים, מחצית מכל גדה.

(3) המלך ראשי לפזר את הממשלה, למנות ולפטר את ראש הממשלה ולפזר את בתי הנבחרים.

האמנה הלאומית הפלסטינית³¹¹

³¹¹ צילום החלקים הרלבנטיים לעניינינו, מתוך: הרכבי, יהושפט, האמנה הפלסטינית ומשמעותה, דפוס הממשלה, ירושלים, דצמבר 1974.

³¹²אירגוני המחבלים – נתונים כלליים

שם האירגון	שנת היווסדו	נוסד ע"י	התפצל מ-	נתמך ע"י	מנהיגים	אידאולוגיה	כוח צבאי (1970)
אש"פ	1964	ועידת הפסגה של מדינות ערב	-	מצרים	אחרי 67 - עראפת	-	אירגון הגג של המחבלים
צש"פ	1964	אש"פ	-	מצרים, סוריה	עבד רזק יחיא	-	מפוזרים בארצות ערב
פת"ח	1965	אינטלקטואלים פלסטיניים	-	מצרים, סוריה, סעודיה	עראפת, אבו איאד	לאומית על-מעמדית	כ-4,000 לוחמים
אל-עאצפה	1965	הפת"ח	-	-	-	-	שייך לפת"ח
ספטמבר השחור	1971	הפת"ח	-	הפת"ח	אבו איאד,	-	שייך לפת"ח

³¹² הטבלה מבוססת על: ווינטראוב, יוכבד (עריכה), אירגוני המחבלים, עמ' 54-55, משרד הביטחון, ת"א, פברואר 1974.

		חסן סלמה					
החזית העממית לשחרור פלסטין	1967	ג'ורג' חבש, פורשים מאש"פ וקצינים סורים	-	עירק, סוריה	ג'ורג' חבש, ודיע חדאד	מרכזיסטית. קרוב לתנועת הלאומנים הערבים	כ-1,000 לוחמים
החזית העממית- המפקדה הכללית	1968	אחמד ג'יבריל אחמד זעור	החזית העממית לשחרור פלסטין	סוריה	אחמד ג'יבריל	-	כ-200 לוחמים
החזית הדמוקרטית לשחרור פלסטין	1969	נאיף חואתמה	החזית העממית לשחרור פלסטין	סוריה	נאיף חואתמה	מרכזיסטית- מאואיסטית	כ- 500 לוחמים
אל-צאעקה	1967	סוריה	-	סוריה	זוהיר מחסן	בעת'יסטית (סורית)	1,500 לוחמים
חזית השחרור הערבית	1968	עירק	-	עירק	-	בעת'יסטית (עירק)	עד 100 לוחמים

הסכם נובמבר 1968 בין ירדן לאירגוני המחבלים³¹³

- סעיף א' – על המחבלים יאסר לשאת נשק בערים.
- סעיף ב' – יאסר על המחבלים ללבוש מדים בתוך הערים.
- סעיף ג' – אין למחבלים זכות לעצור, או לערוך חיפושים במכוניות מסיבה כלשהי.
- סעיף ד' – המכוניות של אירגוני החבלה ישאו מספרים ירדניים, לפי הסדר עם הרשויות הנוגעות בדבר.
- סעיף ה' – אם יבצע אחד המחבלים פשע הוא יחקר ע"י השלטונות החוקרים במדינה בנוכחות נציג האירגון שאליו משתייך האיש. הוא ישפט בבית דין רגיל.
- סעיף ו' – המחבלים ישאו תעודות-זהות, שיוצאו ע"י אירגוניהם.
- סעיף ז' – אסור לאירגוני החבלה לעצור אנשים או לחקור אותם, ללא תיאום עם רשויות השלטון.

³¹³ מתוך: א.יערי, פת"ח, עמ' 173-174.

- סעיף ח' – אסור לאירגוני החבלה לקבל לשורותיהם אנשים חייבי גיוס או עריקים מהצבא.
 - סעיף ט' – לא יופגזו כל מטרות ישראליות מעמדות בגדה המזרחית של נהר הירדן.
 - סעיף י' – ארגוני החבלה לא יבצעו כל פעולה צבאית מתוך העיר עקבה.
 - סעיף י"א – המהלומות בגיזרה הדרומית (הערבה) יתבצעו בעומק של לא פחות מעשרה ק"מ בתוך ישראל.
 - סעיף י"ב – החדירה לאיזור הכבוש בידי ישראל תבוצע בתיאום עם מפקד הגדוד שבאזורו מתבצעת החדירה.
 - סעיף י"ג – יקבע הסדר בנוגע לכניסתם של המחבלים אל הנמלים היבשתיים של המדינה וליציאתם מהם.
 - סעיף י"ד – פתרון הבעיות שתתעוררנה בין אירגוני החבלה לבין השלטונות השונים יעשה באמצעות מועצה ('מועצת התיאום' – שהוקמה באותו חודש), שתכלול את נציגי כל הארגונים ואשר מושבה יהיה במשרד 'ארגון השיחרור הפלסטיני' בעמאן.
- הערה: ארבעת סעיפיו האחרונים של ההסכם היו סעיפים סודיים, אך הם הודלפו.

³¹⁴מפת הקרבות בירדן

³¹⁴ מתוך: גילברט, מרטין, אטלס הסכסוך הישראלי-ערבי, (תרגום: אלחנן, אורן), עמ' 78, משרד הבטחון, ת"א, 1994.